

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี” นี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิด ทฤษฎีต่าง ๆ จากเอกสารทางวิชาการ และงานวิจัยเพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกรอบแนวคิดและทิศทางการศึกษาวิจัย โดยมีสาระสำคัญดังนี้

๒.๑ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับประสิทธิผล

๒.๑.๑ แนวคิดเกี่ยวกับประสิทธิผล

๒.๑.๒ ทฤษฎีประสิทธิผลขององค์กรในแนวคิดเชิงระบบ

๒.๒ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการจัดการ

๒.๒.๒ ทฤษฎีการจัดการ

๒.๓ แนวคิดเกี่ยวกับประสิทธิผลการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี

๒.๓.๑ การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์

๒.๓.๒ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

๒.๓.๓ ประสิทธิผลการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี

๒.๔ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๒.๔.๑ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประสิทธิผล

๒.๔.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

๒.๕ กรอบแนวคิดในการวิจัย

๒.๑ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับประสิทธิผล

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับประสิทธิผล เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในการศึกษาวิจัย โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๒.๑.๑ แนวคิดเกี่ยวกับประสิทธิผล

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับประสิทธิผล จากเอกสารทางวิชาการของนักวิชาการหลากหลายท่าน จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระเกี่ยวกับประสิทธิผล ไว้ตามลำดับ ดังนี้

(๑) ความหมายของประสิทธิผล

คำว่าประสิทธิผล (Effectiveness) กับคำว่าประสิทธิภาพ (Efficiency) เป็นคำที่ใช้กันอย่างกว้างขวาง จนบางครั้งให้เกิดความสับสนและใช้ผิดความหมาย โดยแท้จริงแล้วคำว่า “ประสิทธิผล” หมายถึง การปฏิบัติการที่ทำให้เกิดปริมาณและคุณภาพสูงสุด ทั้งนี้เพราะแต่ละกิจกรรมหรือกิจการจะมีวัตถุประสงค์หรือเป้าหมาย ซึ่งการปฏิบัติการที่บรรลุถึงวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายที่กำหนดไว้ ทั้งในด้านปริมาณ และคุณภาพ ก็คือการปฏิบัติการที่มีประสิทธิผล นั่นเอง และจากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับ “ความหมายของประสิทธิผล” ผู้วิจัยได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญไว้ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลไว้ว่า ประสิทธิผล หมายถึง ผลสำเร็จ ผลที่เกิดขึ้น^๑

ธงชัย สันติวงษ์ ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลไว้ว่า ประสิทธิผล หมายถึง การทำงานให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้ และได้รับประโยชน์มากที่สุด^๒

สมชาย หิรัญกิตติ ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลไว้ว่า ประสิทธิผล (Effectiveness) คือ ความสามารถขององค์กรในการดำเนินการให้บรรลุวัตถุประสงค์หรือจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้ ซึ่งในบางครั้งไม่ได้คำนึงถึงปริมาณทรัพยากรที่ใช้ในกระบวนการ เป็นการกระทำที่ถูกต้อง (Doing things right) โดยคำนึงถึงความสามารถบรรลุเป้าหมาย (Goals) ที่กำหนดไว้^๓

ศุภชัย ยาวะประภาษ ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลไว้ว่า ประสิทธิผล เป็นความสามารถในการบรรลุวัตถุประสงค์ หรือเป้าหมายของนโยบาย การพิจารณาทางเลือกโดยใช้ประสิทธิผลเป็นเกณฑ์ทำได้โดยการวิเคราะห์ทางเลือกนั้นว่าสามารถบรรลุวัตถุประสงค์ได้^๔

ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลไว้ว่า ประสิทธิผล หมายถึง การใช้ทรัพยากรขององค์กรให้บรรลุเป้าหมายขององค์กร ประสิทธิผลจึงมุ่งทำให้เกิดการ “ทำสิ่งที่ถูกต้อง (Doing the right things)” และประสิทธิภาพ เป็นวิธีการจัดสรรทรัพยากรเพื่อให้เกิดความสิ้นเปลืองน้อยที่สุด โดยสามารถบรรลุจุดมุ่งหมายโดยใช้ทรัพยากรต่ำสุด กล่าวคือ เป็นการใช้โดยมีเป้าหมาย (Goal) คือประสิทธิผลหรือให้บรรลุจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้สูงสุด อาจเรียกว่า “ทำสิ่งต่าง ๆ ให้ถูกต้อง (Doing things right)”^๕

^๑ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์, ๒๕๔๖), หน้า ๖๖๗.

^๒ธงชัย สันติวงษ์, พฤติกรรมบุคคลในองค์กร, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๔๐), หน้า ๓.

^๓สมชาย หิรัญกิตติ, ระบบสารสนเทศเพื่อการจัดการ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ซีระฟิล์ม และโซลท์, ๒๕๔๑), หน้า ๗๖.

^๔ศุภชัย ยาวะประภาษ, นโยบายสาธารณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๗๙.

^๕ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ, องค์การและการจัดการ, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมสาร จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๓๑.

ปุระชัย เปี่ยมสมบูรณ์ ได้ให้ความหมายของประสิทธิผล โดยสรุปว่า ประสิทธิผลเป็นเรื่องการเน้นความสำคัญของสิ่งที่ออก แทนที่จะเป็นสิ่งที่ป้อนเข้า จุดมุ่งหมายที่สำคัญของผลลัพธ์จึงได้แก่การศึกษาว่าผลลัพธ์ที่ปรากฏบรรลุวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้หรือไม่เพียงใด^๖

รุ่ง แก้วแดง และคณะ ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลในแง่ที่มีความสัมพันธ์กับผลงานที่องค์กรพึงประสงค์ว่า หมายถึง ความสำเร็จของผลการปฏิบัติงานที่เป็นไปหรือบรรลุตามเป้าหมายวัตถุประสงค์ขององค์กร ผลสำเร็จหรือผลที่เกิดขึ้นของงาน จะต้องตอบสนองหรือบรรลุตามวัตถุประสงค์ขององค์กร และยังกล่าวว่าความสำเร็จของผลการปฏิบัติงานที่เป็นไปในขณะที่ประสิทธิภาพมุ่งเน้นที่ความสามารถในการดำเนินงาน หรือการประสมประสานใช้ทรัพยากรอันมีจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุดหรือสูญเสียผลประโยชน์น้อยที่สุด^๗

นิตา ชูโต ได้ให้ความหมายของประสิทธิผล โดยสรุปว่า ประสิทธิผลเป็นกิจกรรมการเก็บรวบรวมข้อมูลการวิเคราะห์ความหมายข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความต้องการหาแนวทางวิธีปรับปรุงวิธีการจัดการ และหาเหตุผลที่แน่ใจว่า เพื่อเป็นการเพิ่มพูนคุณภาพและประสิทธิภาพของโครงการให้ดียิ่งขึ้น^๘

เอ็ดการ์ เอช ไชน์ (Edgar H. Chein) ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลไว้ว่า ประสิทธิผลหมายถึง สมรรถนะ (Capacity) ขององค์การในที่จะอยู่รอด (Survive) ปรับตัว (Adept) รักษาสภาพ (Maintain) และสร้างความเติบโต (Growth) ไม่ว่าองค์การนั้นจะมีหน้าที่ใดจะต้องกระทำให้ลุล่วงไป^๙

ริชาร์ด เอ็ม สเตียร์ (Richard M. Steers) ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลไว้ว่า ประสิทธิผลหมายถึง ระดับขององค์การที่ประสบความสำเร็จในงาน^{๑๐}

ปีเตอร์ ล็อก และจอห์น ครอฟอร์ด (Peter Lok And John Crawford) ได้กล่าวโดยสรุปว่า ประสิทธิผลขององค์การเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่เกิดจากการศึกษาและวิเคราะห์องค์การอย่างลึกซึ้ง ซึ่งในระยะแรกนั้นเป็นการวิเคราะห์เพื่อพัฒนาองค์การให้สามารถดำเนินการได้อย่างมีประสิทธิภาพสูงสุด^{๑๑}

^๖ปุระชัย เปี่ยมสมบูรณ์, การวิจัยประเมินผล : หลักและกระบวนการ, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๔๔), หน้า ๔๑.

^๗รุ่ง แก้วแดง และคณะ, กระบวนการการบริหารการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๖๘-๑๖๙.

^๘นิตา ชูโต, การประเมินโครงการ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : พี. เอ็น. การพิมพ์, ๒๕๓๘), หน้า ๙.

^๙Edgar H. Chein, *Organization Psychology*, 2nd, (New Jersey : Prentice-Hall, Inc., 1970), p.118.

^{๑๐}Richard M. Steers, *Organization Effectiveness : A Behavioral View*, (California : Goodyear Publishing Company, Inc., 1977), p.40.

^{๑๑}Peter Lok And John Crawford, "The application of diagnostic model and surveys in organizational development", in *Journal of Management Psychology*. Vol 15 No 2 (2000) : 1.

อาฟซานิซ นาฮาเวนดี และ อาลี อาร์ มาเล็ดซาเดน (Afsaneh Nahavendi and Ali R. Malekzaden) ได้ให้ความหมายของประสิทธิผลไว้ว่า ประสิทธิผล หมายถึง บุคคลหรือองค์การได้บรรลุเป้าหมายและวัตถุประสงค์ตามแผน อันหมายถึง ๔ ประการดังนี้^{๑๒}

- ๑) คุณภาพของงาน
- ๒) ความพึงพอใจของลูกค้าหรือผู้รับบริการ
- ๓) นวัตกรรมใหม่ ๆ ที่ดีกว่าเดิม
- ๔) ความพึงพอใจของบุคคลที่ทำงาน

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ ประสิทธิผล หมายถึง ผลสำเร็จของงานที่เป็นไปตามความมุ่งหมายที่กำหนดไว้ตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายทั้งเชิงปริมาณ และเชิงคุณภาพ โดยมีตัวชี้วัดที่ชัดเจน ซึ่งนอกจากจะมีความสัมพันธ์กับความสำเร็จของผลการปฏิบัติงาน ยังมีความสัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุดด้วย

(๒) ระดับของประสิทธิผล

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับ “ระดับของประสิทธิผล” ผู้วิจัยได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญไว้ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

วิลเลียม เจ. เรดดิน (William J. Reddin) ได้แบ่งระดับมาตรฐานของประสิทธิผลเป็น ๓ ระดับคือ ระดับองค์การ ระดับหน่วยงาน และระดับบุคคล ดังนี้^{๑๓}

๑) ประสิทธิผลระดับองค์การ (Corporate) เกี่ยวข้องกับการลงทุนทั้งหมดและกำหนดโดยทีมงานหรือคณะบุคคล มีแนวโน้มระยะยาวเป็น ๕ ปี แม้ว่า ๑ ปีถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาที่ตาม ประสิทธิภาพ องค์การจึงเกี่ยวข้องในเรื่องผลตอบแทนของทรัพย์สิน ความสามารถในการทำผลกำไร ตำแหน่งในการแข่งขัน ความเจริญเติบโต ผลผลิตภาพ ความยืดหยุ่น ระดับของเทคโนโลยี การพัฒนาพนักงาน ความสัมพันธ์กับพนักงาน ความรับผิดชอบต่อสาธารณะ ความสัมพันธ์กับรัฐบาล

๒) ประสิทธิผลระดับหน่วยงาน (Departmental or Divisional) เกี่ยวข้องกับการสนับสนุนในหน่วยย่อยขององค์การ เป็นตัวเชื่อมระหว่างองค์การกับความเชี่ยวชาญเฉพาะระดับการจัดการ (บุคคล) บางครั้งก็เชื่อมโยงระหว่างผลกำไร ผลผลิตหรือความต้องการด้านบริการ และการบูรณาการบทบาทของหน่วยงานหนึ่งกับอีกหน่วยงานหนึ่ง ในองค์การใหญ่ทั้งหมด

๓) ประสิทธิผลระดับการจัดการหรือบุคคล (Managerial Standards) คือส่วนที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับผลผลิต ซึ่งเป็นประสิทธิผลของผู้นำระดับการจัดการโดยตรง

^{๑๒} Afsaneh Nahavendi and Ali R. Malekzaden, *Organization Behavior : The Person Organizational Fit*, (New Jersey : Prentice-Hall, Inc., 1999), p.532.

^{๑๓} William J. Reddin, *The 3D Management Style Theory : Theory Paper 2*, (Canada : Social Science System, 1970), p.277.

อมร รักษาสัตย์ ได้แบ่งระดับของประสิทธิผลในการบริหารราชการโดยพิจารณาใน ๒ คือ^{๑๔}

๑) ในแง่ประสิทธิผลสมบูรณ์ เรามักมองว่าการทำงานนั้นจะต้องให้ได้ผลออกมาเรียบร้อยเพอร์เฟกต์ แต่ความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ประสิทธิภาพสมบูรณ์ย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะเป็นเช่นนั้นไม่ได้ตามความเป็นจริง

๒) ในแง่ประสิทธิผลสัมพัทธ์ เมื่อเราไม่สามารถที่จะศึกษาประสิทธิผลในแง่ของประสิทธิผลสมบูรณ์ได้ตามความเป็นจริงสิ่งที่เราสามารถจะศึกษาความเป็นไปได้ของประสิทธิผล คือ การศึกษาในแง่ของแนวความคิดในเชิงเปรียบเทียบ ได้แก่ เปรียบเทียบกับทุน เปรียบเทียบกับองค์กรอื่น เปรียบเทียบผลงานของตนเองในอดีต เปรียบเทียบกับขีดความสามารถของตนเอง เปรียบเทียบความรวดเร็วในการปฏิบัติงาน และเปรียบเทียบความพอใจของผู้รับบริการจากเสียงสะท้อนกลับมา

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ ประสิทธิภาพหรือ ผลสำเร็จ หรือผลที่เกิดขึ้นของงานจากการดำเนินการบรรลุวัตถุประสงค์ มีระดับตามขอบเขตของการพิจารณาในแต่ละกรณี เช่น หากพิจารณาขอบเขตของตัวบุคคลก็จะวัดประสิทธิภาพจากการทำงานของคน โดยเฉพาะ หรือพิจารณาขอบเขตในระดับองค์การก็จะวัดประสิทธิภาพจากความเจริญเติบโตทางธุรกิจ ความสัมพันธ์กับพนักงาน และความรับผิดชอบต่อสังคม เป็นต้น อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาโดยรวมสามารถจำแนกระดับประสิทธิผลได้ ๓ ระดับ ตามขอบเขตของการวัดประสิทธิภาพ ได้แก่ ประสิทธิภาพระดับองค์การ ประสิทธิภาพระดับหน่วยงาน และประสิทธิภาพระดับการจัดการหรือบุคคล นั้นเอง

(๓) การวัดประสิทธิภาพ

ประสิทธิภาพจะมีขึ้นได้ย่อมขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่ว่า สามารถทำประโยชน์จากสภาพแวดล้อมบรรลุผลสำเร็จตามเป้าหมายที่ตั้งไว้ แต่สิ่งสำคัญที่สุดอยู่เบื้องหลังควบคู่กับประสิทธิภาพ คือ ความมีประสิทธิภาพ ซึ่งหมายถึงการมีสมรรถนะสูง สามารถมีระบบการทำงานที่ก่อให้เกิดผลสูงสุด โดยได้ผลผลิตที่มีมูลค่าสูงกว่าทรัพยากรที่ใช้ไป^{๑๕} จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับ “การวัดประสิทธิภาพ” ผู้วิจัยได้ประมวลเนื้อหาสาระ สำคัญไว้ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

กรณี กิริติบุตร ได้นำเสนอรูปแบบของการวัดและประเมินประสิทธิภาพองค์การไว้ ๓ รูปแบบ ดังนี้^{๑๖}

๑) รูปแบบที่ยึดเป้าหมายขององค์การ (Goal Model of Organizational Effectiveness) เป็นการประเมินประสิทธิภาพขององค์การโดยพิจารณาว่า ผลการดำเนินงานขององค์การเป็นไปตามเป้าหมายที่กำหนดไว้หรือไม่ เงื่อนไขความสำเร็จของรูปแบบนี้คือ

- ๑.๑) เป้าหมายกำหนดขึ้นโดยการตัดสินใจอย่างมีเหตุผลของกลุ่ม
- ๑.๒) จำนวนเป้าหมายต้องเพียงพอที่จะบรรลุเป้าหมายได้
- ๑.๓) เป้าหมายต้องชัดเจน และผู้มีส่วนร่วมเข้าใจตรงกัน
- ๑.๔) สามารถกำหนดเกณฑ์การประเมินเป้าหมายได้

^{๑๔}อมร รักษาสัตย์, บทบาทของผู้บังคับบัญชาในการส่งเสริมประสิทธิภาพของข้าราชการ, (กรุงเทพมหานคร : สมาคมรัฐประศาสนศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๕), หน้า ๖.

^{๑๕}ธงชัย สันติวงษ์, พฤติกรรมบุคคลในองค์กร, หน้า ๓๑๔.

^{๑๖}กรณี กิริติบุตร, การประเมินประสิทธิภาพขององค์การ, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๙), หน้า ๑๘๕.

การประเมินรูปแบบนี้ยังมีข้อบกพร่อง คือ เป้าหมายขององค์กรมักกำหนดโดยผู้บริหารมากกว่าการมีส่วนร่วมของบุคคลในองค์กร เป้าหมายขององค์กรมักมีหลายข้อ บางครั้งเป้าหมายแต่ละข้อมีความขัดแย้งกัน ทำให้ยุ่งยากในการประเมินและเป้าหมายขององค์กรมักมีลักษณะเป็นพลวัต คือ เปลี่ยนแปลงได้เพราะต้องปรับตามสถานการณ์ แต่ตามแนวคิดแล้วเป้าหมายของรูปแบบนี้ต้องมีความคงที่ และประการสุดท้าย คือ เป้าหมายที่เป็นทางการอาจไม่สามารถทำให้เป็นเป้าหมายในเชิงปฏิบัติได้

๒) รูปแบบที่ยึดระบบทรัพยากร (Resources Model of Organizational Effectiveness) มีแนวคิดที่ว่า องค์กรที่มีประสิทธิภาพต้องสามารถแสวงหาประโยชน์ด้านทรัพยากรจากสภาพแวดล้อมเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ขององค์กร เป็นการเน้นความสำคัญของปัจจัยป้อนเข้ามากกว่าผลผลิต การประเมินประสิทธิภาพขององค์กรตามแนวคิดนี้ยึดหลักการว่า องค์กรที่ได้รับทรัพยากรมากกว่าย่อมมีประสิทธิภาพมากกว่า ถ้าจะเพิ่มประสิทธิภาพขององค์กรบุคลากรต้องร่วมมือกันแสวงหาทรัพยากร

จุดบกพร่องของระบบทรัพยากร คือ การเน้นการแสวงหาทรัพยากรอาจกระทบต่อผลผลิต เพราะมีการแข่งขันสูง ทำให้ความสำคัญของผลผลิตลดลง ซึ่งความจริง รูปแบบระบบทรัพยากร คือ รูปแบบเป้าหมายนั่นเอง โดยเป้าหมายคือ การแสวงหาทรัพยากร

๓) รูปแบบบูรณาการ (Integrated Goal and System-Resource Model of Effectiveness) คือ ทั้งรูปแบบเป้าหมายและรูปแบบระบบทรัพยากร เป็นรูปแบบที่สามารถประเมินโดยใช้เกณฑ์เดียว จึงมีนักทฤษฎีหลายคน พยายามบูรณาการแนวคิดของ ๒ รูปแบบ เข้าด้วยกันโดยเน้นลักษณะสำคัญ ๓ ประการ คือ

๓.๑) มิติเวลา

๓.๒) กลุ่มผู้เกี่ยวข้อง

๓.๓) ใช้เกณฑ์การประเมินหลายตัว

ริชาร์ด เอ็ม สเตียร์ (Richard M. Steers) ได้กล่าวว่า การวัดประสิทธิภาพสามารถทำได้ดีที่สุดด้วยการพิจารณาแนวความคิด ๓ ประการ ได้แก่^{๑๗}

๑) การบรรลุเป้าหมาย ซึ่งประสิทธิภาพในที่นี้ หมายถึงความสามารถขององค์กรในการได้มา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีจำกัดและมีคุณค่าให้เป็นประโยชน์ที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ในการปฏิบัติตามเป้าหมาย

๒) แนวความคิดด้านระบบ การวิเคราะห์เป้าหมายตามแนวความคิดนี้มุ่งที่การกระทำ ในระบบ ซึ่งหมายความว่า เป้าหมายไม่ได้ขึ้นอยู่กับที่เปลี่ยนแปลงได้ตามเวลา

๓) การเน้นเรื่องพฤติกรรม เป็นการเน้นบทบาทของพฤติกรรมของบุคคลในองค์กรที่มีต่อความสำเร็จขององค์กรในระยะยาว หรือการยอมรับว่าเป้าหมายองค์กรจะสามารถบรรลุถึงได้โดยอาศัยพฤติกรรมของสมาชิกในองค์กร

^{๑๗} Richard M. Steers, **Organization Effectiveness : A Behavioral View**, p.40.

วเรช จันทรศร และไพโรจน์ ภัทรนรากุล ได้นำเสนอแนวคิดและหลักในการประเมินผลหน่วยงานภาครัฐในระบบเปิดไว้ ดังนี้^{๑๔}

๑) เป็นเครื่องมือวัดความสำเร็จหรือความล้มเหลวในการนำนโยบายไปปฏิบัติโดยให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของประชาชน

๒) มุ่งเสนอผลลัพธ์ที่ได้จากการประเมินผลเพื่อใช้เป็นแนวทางในการตัดสินใจดำเนินนโยบายหรือทบทวนปรับปรุงมาตรการตามกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชน

๓) เป็นเครื่องมือหรือกลไกในการปฏิรูปการบริหารภาครัฐเพื่อมุ่งหรือตอบสนองความต้องการของประชาชน และให้หลักประกันเรื่องความเสมอภาค ความเป็นธรรมและคุณภาพความพึงพอใจ และมุ่งหวังให้ประชาชนมีคุณภาพชีวิตที่ดี

๔) เป็นกิจกรรมทางการเมืองที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบาย การดำเนินนโยบายและตรวจสอบผลการดำเนินนโยบายของรัฐ

๕) เป็นการส่งเสริมสิทธิของประชาชนในการรับทราบข้อมูลข่าวสารสาธารณะตลอดจนสิทธิในการรับรู้ข้อมูล คำชี้แจงและเหตุผลจากหน่วยงานของรัฐ ก่อนที่จะดำเนินโครงการหรือกิจกรรมที่อาจมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม สุขภาพและอนามัยและคุณภาพชีวิตของประชาชนหรือชุมชน

สำหรับหลักการพื้นฐานของการประเมินผลในระบบเปิด มีดังนี้

๑) การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นหลักการที่มีความสำคัญมากทั้งนี้เพื่อให้ประชาชนมีบทบาทในการตัดสินใจ รับทราบปัญหา และติดตามผลความก้าวหน้าในการปฏิบัติงานตลอดจนการควบคุมการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ เพื่อเป็นหลักประกันว่าประชาชนจะได้รับบริการที่ดีและสามารถตอบสนองความต้องการที่แท้จริงของประชาชนได้อย่างแท้จริง

๒) ความชัดเจนและโปร่งใส เป็นหลักการพื้นฐานในการสร้างความมั่นใจ และความเชื่อถือให้กับสาธารณชน และผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่าย เพื่อให้ผลลัพธ์จากการประเมินมีความถูกต้องชัดเจนเป็นที่ยอมรับ และสามารถใช้เป็นแนวทางในการตัดสินใจ รวมทั้งการปรับปรุงแก้ไขปัญหา

๓) ระบบข้อมูลที่ถูกต้องชัดเจน การประเมินผลระบบเปิดจำเป็นต้องมีข้อมูลที่ถูกต้องชัดเจน มีฐานข้อมูลที่ครบถ้วนสมบูรณ์ และสามารถเข้าถึงข้อมูลได้ง่าย ซึ่งอาจเป็นข้อมูลเพื่อการบริหาร และมีชุดข้อมูลที่ได้รับการพัฒนาเพื่อการประเมินผลโดยเฉพาะ

๔) การตรวจสอบสาธารณะ กำหนดให้มีกระบวนการรับฟังสาธารณะและเปิดโอกาสให้ผู้มีส่วนได้เสีย หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง และประชาชนได้รับทราบข้อมูลผลการปฏิบัติงานตลอดจนการแสดงความเห็นและข้อเสนอแนะ ทั้งนี้ควรจัดให้มีเวทีประชาชนเพื่อให้มีการแสดงความคิดเห็นโดยเสรี เปิดโอกาสให้นักวิชาการและสื่อมวลชนและชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมตรวจสอบอย่างเปิดเผย

๕) ความถูกต้องและความเป็นกลาง ซึ่งการประเมินผลการปฏิบัติงานจะต้องยึดความเป็นกลางที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของข้อมูลและข้อเท็จจริง ทั้งนี้อาจให้หน่วยงานหรือสถาบันที่เป็นกลางทำหน้าที่ประเมิน โดยมีนักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญ พร้อมด้วยตัวแทนประชาชนหน่วยงานผู้ปฏิบัติและสื่อมวลชนเป็นผู้ดำเนินการเพื่อให้ได้ผลลัพธ์ที่ถูกต้อง

^{๑๔}วเรช จันทรศร และไพโรจน์ ภัทรนรากุล, การประเมินผลในระบบเปิด, (กรุงเทพมหานคร : โครงการเอกสารและตำราสมาคมรัฐประศาสนศาสตร์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ๒๕๔๑), หน้า ๙-๑๓.

๖) ความเสมอภาคและความเป็นธรรม การประเมินในระบบเปิด ควรมีหลักประกันเรื่องความเสมอภาค และเป็นธรรมให้กับประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ยากไร้ ผู้ด้อยโอกาส และผู้เสียเปรียบในสังคม ทั้งนี้เป้าหมายของการประเมินจะต้องมุ่งตรวจสอบผลการปฏิบัติงานว่าบรรลุตามวัตถุประสงค์หรือไม่และจะต้องไม่ถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมือง หรือมีลักษณะบิดเบือนและมีผลประโยชน์เข้ามาเกี่ยวข้อง

๗) ปราศจากอคติและการเลือกปฏิบัติ การประเมินผลในระบบเปิดจำเป็นต้องมีการดำเนินงานโดยปราศจากอคติ และการเลือกปฏิบัติ โดยหยิบบกและเลือกประเมินแบบเข้าข้างตนเอง หรือหวังผลเพื่อนำเสนอแง่มุมความสำเร็จในบางด้านและกลบเกลื่อนซ่อนเร้นความล้มเหลวในการปฏิบัติงาน เพื่อขอรับงบประมาณในการดำเนินงานต่อไป นอกจากนี้จะต้องไม่เป็นการประเมินที่มีเจตนาไม่บริสุทธิ์เพื่อทำลายชื่อเสียง ความเชื่อมั่น และความเชื่อถือของหน่วยงานอื่น

พิทยา บวรพัฒนา ได้กล่าวว่า การวัดประสิทธิผลในระดับองค์กร แบ่งออก ๔ วิธี ดังนี้^{๑๙}

๑) โดยใช้ความสามารถในการบรรลุเป้าหมายและประสิทธิผล ควรวัดได้จากความสามารถขององค์กรในการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมาย ใช้วิธีวัดประสิทธิผลขององค์กรได้ก็ต่อเมื่อลักษณะขององค์กรและเป้าหมายมีลักษณะตามข้อสันนิษฐาน คือ องค์กรมีเป้าหมายที่แท้จริง มีปริมาณไม่มากเกินไปเกินความสามารถที่เราจะวัดได้ สามารถมองเห็นและเข้าใจเป้าหมายเหล่านั้น ตลอดจนสามารถวัดได้ว่าองค์กรบรรลุเป้าหมายเพียงใด

๒) โดยใช้ความคิดระบบ การวัดประสิทธิผลขององค์กรจากเป้าหมาย จำเป็นต้องพิจารณาถึงปัจจัยนำออกเป็นสำคัญ การวัดประสิทธิผลจากส่วนอื่น เช่น ปัจจัยนำเข้า กระบวนการแปรรูปปัจจัยนำเข้าให้เป็นปัจจัยนำออก จะทำให้สามารถสร้างกฎเกณฑ์ การวัดประสิทธิผลเกณฑ์ใหม่ขึ้น

๓) โดยดูจากความสามารถขององค์กร ซึ่งเป้าหมายขององค์กรให้สอดคล้องกับความต้องการของบุคคลและกลุ่มผลประโยชน์ในสภาพแวดล้อม

๔) จากค่านิยม เกณฑ์การวัดประสิทธิผลในเรื่องของแต่ละบุคคล หรือจิตวิสัย ซึ่งจะเลือกเกณฑ์การวัดประสิทธิผลขององค์กรเป็นเรื่องของแต่ละบุคคลนั้น ผลประโยชน์ที่ได้รับ เป็นต้น จึงวัดจากผู้ประเมินเป็นตั้งเกณฑ์การวัด เช่นการประเมินการปฏิบัติงานของข้าราชการในระดับผู้บริหารและผู้ปฏิบัติงาน

โดยมีเกณฑ์สำหรับใช้วัดประสิทธิภาพไว้ ดังนี้^{๒๐}

๑) วัดจากสถิติหรือความเห็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับองค์กรทั้งหมด ซึ่งสามารถวัดผลออกมาเป็นสถิติและตัวเลขได้

๒) วัดจากผลผลิต ในระดับบุคคล กลุ่ม และองค์กร ว่าสูงขึ้นหรือไม่

๓) วัดจากประสิทธิภาพโดยเปรียบเทียบอัตราส่วนระหว่างการปฏิบัติงานหนึ่งหน่วยต่อค่าใช้จ่ายที่เสียไป

๔) วัดจากกำไร คือ จำนวนรายได้ภายหลังจากหักค่าใช้จ่ายในการขายและบริการ

^{๑๙}พิทยา บวรพัฒนา, **หลักสูตรรัฐประศาสนศาสตร์ : ทฤษฎีและแนวการศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชารัฐประศาสนศาสตร์ คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๘๔.

^{๒๐}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๐.

- ๕) วัดจากคุณภาพของสินค้าและบริการขององค์กร
- ๖) วัดจากอุบัติเหตุ โดยดูจากความถี่ของอุบัติเหตุระหว่างปฏิบัติงาน
- ๗) วัดจากการเจริญเติบโตขององค์กร โดยเปรียบเทียบสภาพองค์กรในปัจจุบันกับในอดีต
- ๘) วัดจากการขาดงานของบุคลากรในองค์กร
- ๙) วัดจากการลาออกจากงานของพนักงาน (โดยสมัครใจ)
- ๑๐) วัดจากความพอใจในการทำงานของพนักงาน
- ๑๑) วัดจากความตึงเครียดหรือความขัดแย้งที่เกิดจากการประสานงาน
- ๑๒) วัดจากการปรับตัวขององค์กรในสถานะที่เปลี่ยนแปลง หรือในช่วงที่ต้องเผชิญกับความกดดัน ว่าองค์กรสามารถที่จะควบคุมและอยู่เหนือสภาพแวดล้อมนั้นได้หรือไม่
- ๑๓) วัดจากการยึดมั่นและยอมรับในเป้าหมายขององค์กรของพนักงาน
- ๑๔) วัดจากความพร้อมเพรียงในการทำงานของบุคลากร
- ๑๕) วัดจากการใช้ประโยชน์จากสภาพแวดล้อม โดยพิจารณาจากการติดต่อประสานงานกับองค์กรภายนอก เพื่อให้ได้มาซึ่งทรัพยากรที่ต้องการ
- ๑๖) วัดจากผลการประเมินโดยบุคลากรภายนอกที่เกี่ยวข้องกับองค์กร
- ๑๗) วัดจากความอยู่รอดขององค์กรในระยะยาว

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ วิธีการวัดประสิทธิผลหรือแนวทางการประเมินประสิทธิผลที่เหมาะสมที่สุด คือ การวิเคราะห์พฤติกรรมองค์กรทั้งภายในและภายนอก การวิเคราะห์ภายในองค์กรจะช่วยให้เข้าใจว่าคนในองค์กรปฏิบัติงานเป็นส่วนบุคคลหรือส่วนรวมอย่างไร และทำไม ส่วนการวิเคราะห์ภายนอกก็จะช่วยให้เข้าใจการกระทำองค์กรกับองค์กรอื่นๆ ซึ่งทั้งนี้ผู้บริหารองค์กรจะต้องรับผิดชอบกับการจัดการกับพฤติกรรมองค์กร ซึ่งเป้าหมายอาจขัดแย้งกับเป้าหมายอื่น แต่ข้อจำกัดของแต่ละเกณฑ์ คือ เป็นการยากที่แต่ละเกณฑ์นั้นจะครอบคลุม บางเกณฑ์ใช้ความคิดเห็นส่วนตัว หรือเป็นนามธรรมจนเกินไป จึงยากที่จะวัดอย่างถูกต้อง รวมถึงความไม่มั่นคงของเกณฑ์ที่ใช้ และปัญหาความแม่นยำในการวัดเชิงปริมาณอาจทำได้ยากเพราะมีความซับซ้อนมากเกินไป เช่น การวัดความพึงพอใจด้วยอัตราการขาดงาน อาจไม่ถูกต้องตามความเป็นจริงก็ได้ เป็นต้น

(๔) ปัจจัยส่วนบุคคลที่สัมพันธ์กับประสิทธิผลการปฏิบัติงาน

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับ “ปัจจัยส่วนบุคคลที่สัมพันธ์กับประสิทธิผลการปฏิบัติงาน” ผู้วิจัยได้ประมวลเนื้อหาสาระ สำคัญไว้ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

พรทิพย์ วรกิจโกศาทร ได้กล่าวว่า ปัจจัยหรือสถานภาพส่วนบุคคลของผู้ปฏิบัติงานที่มีความสัมพันธ์กับประสิทธิผลการ เป็นลักษณะทางประชากรศาสตร์ ซึ่งหมายถึง ลักษณะของแต่ละบุคคลที่มีความแตกต่างกันไป โดยความแตกต่างทางประชากรศาสตร์ ได้แก่^{๒๑}

^{๒๑}พรทิพย์ วรกิจโกศาทร, การเลือกสื่อเพื่อการประชาสัมพันธ์, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๓๑๒.

๑) เพศ (Sex) มีงานวิจัยที่พิสูจน์ว่า คุณลักษณะบางอย่างของเพศชาย และเพศหญิงที่ส่งผลให้เกิดการปฏิบัติต่างกัน เช่น การวิจัยการชมภาพยนตร์โทรทัศน์ของเด็กวัยรุ่น พบว่าเด็กวัยรุ่นชายสนใจภาพยนตร์สงครามและจารกรรมมากที่สุด ส่วนเด็กวัยรุ่นหญิงสนใจภาพยนตร์วิทยาศาสตร์มากที่สุด

๒) อายุ (Age) การจะสอนผู้ที่อายุต่างกันให้เชื่อฟัง หรือเปลี่ยนทัศนคติหรือเปลี่ยนพฤติกรรมนั้น มีความยากง่ายต่างกัน ยิ่งมีอายุน้อยกว่าที่จะสอนให้เชื่อฟัง ให้เปลี่ยนพฤติกรรมก็ยิ่งยากขึ้น

๓) การศึกษา (Education) การศึกษาเป็นตัวแปรที่สำคัญมากที่มีผลต่อประสิทธิภาพบุคคล ดังงานวิจัยหลายชิ้นที่ชี้ว่า การศึกษาของบุคคลส่งผลต่อพฤติกรรมที่ต่างกันไป เช่น บุคคลที่มีการศึกษาสูงจะสนใจข่าวสาร ไม่ค่อยเชื่ออะไรง่าย ๆ เป็น

๔) ฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจ (Social and Economic Status) หมายถึง อาชีพ รายได้ เชื้อชาติ ตลอดจนภูมิหลังของครอบครัว เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อทัศนคติและพฤติกรรมของบุคคล มีรายงานหลายเรื่องที่ได้พิสูจน์ว่า ฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจนั้น มีอิทธิพลต่อทัศนคติและพฤติกรรมของคน

ประมะ สตะเวทิน ได้กล่าวถึง ลักษณะประชากรศาสตร์ที่มีผลทางจิตวิทยาของบุคคล โดยการวิเคราะห์ปัจจัย ดังนี้^{๒๒}

๑) เพศ ความแตกต่างทางเพศ ทำให้บุคคลมีพฤติกรรมของการติดต่อสื่อสารต่างกัน คือ เพศหญิงมีแนวโน้ม มีความต้องการที่จะส่งและรับข่าวสารมากกว่าชาย ในขณะที่เพศชายไม่ได้มีความต้องการที่จะส่งและรับข่าวสารเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่มีความต้องการจะสร้างความสัมพันธ์อันดีให้เกิดขึ้นมากกว่าการรับและส่งข่าวสารนั้นด้วย นอกจากนี้เพศหญิงและเพศชายมีความแตกต่างกันอย่างมากในเรื่องความคิด ค่านิยม และทัศนคติ ทั้งนี้ เพราะวัฒนธรรมและสังคม กำหนดบทบาทและกิจกรรมของคนสองเพศไว้ต่างกัน

๒) อายุ เป็นปัจจัยที่ทำให้คนมีความแตกต่างกันในเรื่องของความคิดและพฤติกรรม คนที่อายุน้อยมักจะมีความคิดเสรีนิยม ยึดถืออุดมการณ์และมองโลกในแง่ดีมากกว่าคนที่อายุมาก ในขณะที่อายุมากมักจะมีความคิดที่อนุรักษ์นิยม ยึดถือการปฏิบัติ ระเบียบระบอบ มองโลกในแง่ร้ายกว่าคนที่อายุน้อย เนื่องมาจากผ่านประสบการณ์ชีวิตที่แตกต่างกัน

๓) การศึกษา เป็นปัจจัยที่ทำให้คนมีความคิด ค่านิยม ทัศนคติและพฤติกรรมแตกต่างกัน คนที่มีการศึกษาสูงจะได้เปรียบอย่างมากในการเป็นผู้รับสารที่ดี เพราะเป็นผู้มีความกว้างขวางและเข้าใจสารได้ดี แต่จะเป็นคนที่ไม่เชื่ออะไรง่าย ๆ ถ้าไม่มีหลักฐานหรือเหตุผลเพียงพอ ในขณะที่คนมีการศึกษาต่ำมักจะใช้สื่อประเภทวิทยุ โทรทัศน์และภาพยนตร์ หากผู้มีการศึกษาสูงมีเวลาว่างพอก็จะใช้สื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ และภาพยนตร์ แต่หากมีเวลาจำกัดก็มักจะแสวงหาข่าวสารจากสื่อสิ่งพิมพ์มากกว่าประเภทอื่น

^{๒๒}ประมะ สตะเวทิน, การสื่อสารมวลชน : กระบวนการและทฤษฎี, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๑๒.

๔) สถานะทางสังคมและเศรษฐกิจ หมายถึง อาชีพ รายได้ และสถานภาพทางสังคมของบุคคล อิทธิพลอย่างสำคัญต่อปฏิกริยาของผู้รับสารที่มีต่อผู้ส่งสาร เพราะแต่ละคนมีวัฒนธรรม ประสบการณ์ ทักษะคิด ค่านิยมและเป้าหมายที่ต่างกัน

พิภพ วังเงิน ได้กล่าวว่า ภาวะความเป็นเพศชาย-หญิง (Masculinity / Femininity) เป็นแนวทางของวัฒนธรรมเพื่อใช้วิเคราะห์สังคมโดยเน้นค่านิยมของเพศชาย เช่น ความสำเร็จ การแข่งขัน และด้านวัตถุนิยมมากกว่าค่านิยมของเพศหญิง เช่น ความอดทน นิ่งเฉย ความร่วมแรงร่วมใจ และความรู้สึกเห็นอกเห็นใจ และกล่าวถึงภูมิหลังของแต่ละบุคคลว่า บุคคลในองค์กรย่อมจะมีพฤติกรรมต่าง ๆ กัน บางคนกระฉับกระเฉง กระตือรือร้น บางคนเฉื่อยชาต่อหน้าที่การงาน เนื่องจากปัจจัยคือ เพศ อายุ สถานภาพ ความสามารถ สติปัญญา ความฉลาดทางอารมณ์ (E.Q) ต่างกัน และผลการศึกษาของนักจิตวิทยา พบว่า หญิงกับชายมีความแตกต่างกันในเรื่อง การปรับตัวทางสังคม ความสามารถในการเรียนรู้ แรงจูงใจความสามารถในการแก้ปัญหาการงาน ทักษะในการวิเคราะห์ แรงกระตุ้นให้มีการแข่งขัน ฯลฯ เพศชายมีความคิดเชิงรุก ก้าวไกลไปในอนาคต คาดหวังความสำเร็จมากกว่าเพศหญิง เพศหญิงมีนิสัยคล้อยตามมากกว่าเพศชาย และอายุกับการทำงาน (Age and Job Performance) คนยิ่งอายุมากขึ้นในช่วงสูงอายุ ผลงานจะยิ่งลดลง^{๒๓}

ปภาวดี ประจักษ์ศุภนิติ ได้กล่าวว่า คนหรือทรัพยากรมนุษย์ในองค์กร มีส่วนสัมพันธ์กับความสำเร็จและความมีประสิทธิภาพขององค์กรอย่างมาก การปฏิบัติงานของคนในองค์กรเกี่ยวข้องกับตัวแปรหลายประการ เช่น อายุ ประสบการณ์การทำงาน การศึกษา เช่น คนทำงานที่มีวุฒิการศึกษาระดับปริญญาตรีในวัย ๒๑ ปี มีรูปแบบการทำงานที่แตกต่างไปจากคนทำงานในวัยเดียวกันที่วุฒิการศึกษาระดับมัธยมปลาย ขณะเดียวกัน ความกระตือรือร้นใคร่เรียนรู้ของคนทำงานวัย ๔๕ ปี ย่อมแตกต่างไปจากความกระตือรือร้นของคนทำงานวัย ๒๕ ปี เป็นต้น^{๒๔}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ ปัจจัยส่วนบุคคลหรือสถานภาพส่วนบุคคลที่มีความสัมพันธ์กับประสิทธิผลการปฏิบัติงาน ได้แก่ เพศ อายุ ระดับการศึกษา และฐานะทางสังคมและเศรษฐกิจ มีความสัมพันธ์กับความสำเร็จและประสิทธิภาพขององค์กร ตลอดจนประสิทธิภาพในการปฏิบัติงานของบุคลากร อาทิ ปัจจัยส่วนบุคคลด้านอายุส่งผลให้บุคคลมีความแตกต่างกันเรื่องความคิด โดยคนที่มีอายุน้อยมักจะมีความคิดเสรีนิยม ยึดถืออุดมการณ์ และมองโลกในแง่ดีมากกว่าคนที่มีอายุมาก ดังนั้น คนที่มีอายุน้อยจึงมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ในการทำงานซึ่งส่งผลต่อประสิทธิผลในการทำงานได้มากกว่าคนที่มีอายุมาก เป็นต้น

^{๒๓}พิภพ วังเงิน, พฤติกรรมองค์กร, (กรุงเทพมหานคร : อักษรพิทยา, ๒๕๔๗), หน้า ๔๙.

^{๒๔}ปภาวดี ประจักษ์ศุภนิติ, เอกสารการสอนชุดวิชาการบริหารรัฐวิสาหกิจ, (นนทบุรี : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๕), หน้า ๗๒, (อรรถาธิบาย).

๒.๑.๒ ทฤษฎีประสิทธิผลขององค์กรในแนวคิดเชิงระบบ

การศึกษาเกี่ยวกับองค์การถือว่าเป็นศาสตร์ที่มีพัฒนาการมาเป็นเวลาที่ไม่ยาวนานนัก ทั้งนี้ เพราะว่าการเกิดองค์การนั้นเกิดขึ้นหลังจากสภาพการเปลี่ยนแปลงมาเป็นสังคมแบบอุตสาหกรรม ระบบการผลิตที่เปลี่ยนไป การเกิดขึ้นของบริษัท โรงงาน ร้านค้า หรือที่เรียกกันว่ายุคสมัยของการ ปฏิวัติอุตสาหกรรม

เบนสัน, ซาลาฟ และสกอเดอร์ (Benson, Saraph & Schroeder) ได้ทำการสังเคราะห์ ทฤษฎีที่เกี่ยวกับองค์การโดยอาศัยกรอบแนวคิดแบบโครงสร้างหน้าที่นิยม (Structuralism) และ แนวคิดเชิงระบบ (System Approach) และได้นำเสนอเป็นโมเดล (Model) สำหรับการอธิบาย มีชื่อว่า “ทฤษฎีประสิทธิผลขององค์กรในแนวคิดเชิงระบบ (A System- Structural View of Quality Management Model : SQM)” ดังนี้^{๒๕}

ทฤษฎีประสิทธิผลขององค์กรในแนวคิดเชิงระบบวางอยู่บนพื้นฐานของการวัดปัจจัยนำเข้า (Input) กระบวนการดำเนินการ (Process) และ ผลลัพธ์ (Output) ที่เชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมทั้ง ภายในและภายนอกระบบ โดยให้ความสนใจเกี่ยวกับบริบทด้านสิ่งแวดล้อมขององค์การด้วยรูปแบบ การจัดการคุณภาพเชิงระบบและโครงสร้าง ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น ๓ ขั้นตอน คือ

๑) บริบทเกี่ยวข้องกับคุณภาพขององค์การโดยอาศัยผลกำไรการดำเนินงานที่ผ่านมาของ องค์การ ความคาดหวังของชุมชนที่มีต่อองค์การ นโยบายของรัฐ และการสนับสนุนจากภายนอก องค์การ

๒) การพิจารณาเพื่อการดำเนินการหรือเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินการขององค์การ ของผู้บริหาร ซึ่งประกอบด้วยการจัดการตามความคาดหวังและการจัดการที่เป็นจริง

๓) การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินการขององค์การของผู้บริหารโดยอาศัยผลการ พิจารณาจากการจัดการตามความคาดหวังเปรียบเทียบกับจัดการที่เป็นจริง ถ้าทั้งสองสิ่งมีความ แตกต่างกันมาก ผู้บริหารก็จะดำเนินการปรับเปลี่ยนให้ดีขึ้น ซึ่งผลการดำเนินการที่เกิดขึ้นก็จะเป็น ข้อมูล (Feedback) ต่อผู้บริหารและองค์การ แต่ถ้าสองประการไม่แตกต่างกันมาก ย่อมแสดงว่าการ ดำเนินการขององค์การที่มีอยู่นั้นมีประสิทธิภาพที่ดีพอ

โมเดล (Model) ที่เกิดขึ้นจากการสังเคราะห์ดังกล่าว เบนสัน (Benson) และคณะ ได้ ดำเนินการวิจัยเพื่อตรวจสอบโมเดลของเขา โดยการวิเคราะห์ข้อมูลองค์การต่าง ๆ ย้อนหลัง ๓ ปี พบว่า ความรู้และความสามารถของผู้บริหาร ความต้องการในคุณภาพของลูกค้าหรือผู้มารับบริการ และความพร้อมขององค์การ เป็นตัวอธิบายการจัดการตามความคาดหวัง และการจัดการที่เป็นจริง ได้อย่างชัดเจน ผลการวิจัยสามารถยืนยันแนวคิดของโมเดลดังกล่าวได้เป็นอย่างดี

^{๒๕} Benson P. George, Jayant V. Saraph; & Roger G. Schoreder, “The effects of organizational quality context on quality management : An Impirical investigation,” in Management Science. Vol 37 No 39 (1991) : pp.1107-1123.

หลังจากสภาพการเปลี่ยนแปลงมาเป็นสังคมแบบอุตสาหกรรม ประมาณทศวรรษที่ ๑๙ ระบบการผลิตที่เปลี่ยนไป การเกิดขึ้นของบริษัท โรงงาน ร้านค้า หรือที่เรียกกันว่ายุคสมัยของการปฏิวัติอุตสาหกรรม จึงมีการศึกษาศาสตร์ที่เกี่ยวกับองค์การ โดยทฤษฎีองค์การนี้สามารถแบ่งตามมโนทัศน์ของการศึกษาและการวิเคราะห์ในสองลักษณะ คือ

๑) ลักษณะมโนทัศน์เชิงระบบ (System perspective)

มโนทัศน์แบบเริ่มแรกพิจารณาแนวคิดในลักษณะของ ระบบปิด (Closed system) กล่าวคือ มององค์การเป็นอิสระ ซึ่งแต่ละองค์การก็เป็นอิสระจากกันและกันไม่เกี่ยวข้องกันกับสิ่งแวดล้อมแต่อย่างใด หลังจากทศวรรษที่ ๖๐ ทฤษฎีองค์การได้หันไปให้ความสนใจในสิ่งที่เรียกกันว่า “ระบบเปิด” (Open System) ซึ่งมีวิธีการของการมองและการวิเคราะห์แตกต่างกันอย่างสุดขั้ว โดยได้ให้ความสนใจในลักษณะขององค์การนอกเหนือจากส่วนที่อยู่ภายในองค์การ กลายเป็นให้ความสนใจสิ่งแวดล้อมนอกองค์การอย่างกว้างขวาง ในลักษณะที่มองว่าสิ่งแวดล้อมภายนอกนั้นมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับการดำเนินการ และการเปลี่ยนแปลงขององค์การ ความคิดเห็นเกี่ยวกับประสิทธิผลขององค์การใหม่ ๆ ภายใต้มโนทัศน์เชิงระบบ เช่น การงานการศึกษาของ วานซ์ และเทสลัก (Vande & Tesluk)^{๒๖}

(๒) ลักษณะมโนทัศน์ด้านเป้าหมายของโครงสร้าง (Goal Perspective)

มโนทัศน์แบบนี้ก็แยกย่อยออกเป็นสองแนวทางเช่นเดียวกัน แม้ว่าจะมองในเรื่องของเป้าหมายความต้องการของโครงสร้างองค์การที่จัดขึ้นก็ตาม แนวทางแรกก็เห็นว่าองค์การควรจะเป็นระบบ มีกรอบ มีเหตุผล (Rational) ในขณะที่อีกแนวทางหนึ่งเห็นว่าองค์การมีลักษณะที่เป็นโครงสร้างทางสังคม มีกลุ่มต่าง ๆ รวมกัน ทำงานร่วมกัน ใช้ชีวิตร่วมกัน มีความขัดแย้งกัน มีการแสวงหาอำนาจ และการควบคุม การมีอิทธิพลระหว่างกลุ่มในองค์การ เกิดขึ้นอยู่เสมอ

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ ทฤษฎีประสิทธิผลขององค์การในแนวคิดเชิงระบบมีพื้นฐานอยู่บนทฤษฎีแบบระบบเปิด (Open Theory) กล่าวคือ องค์การถือเป็นระบบเปิดซึ่งต้องมีการเปลี่ยนแปลงทรัพยากร เพื่อให้ได้ผลผลิต โดยที่องค์การต้องรักษาความสมดุลและความมั่นคงขององค์การ ในโมเดลนี้มุ่งเน้นที่เกณฑ์ใด ๆ ที่ช่วยให้้องค์การสามารถดำเนินงานได้อย่างต่อเนื่องในระยะยาว เน้นการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์การกับสิ่งแวดล้อมภายนอกองค์การ มองความสำคัญของตัวทรัพยากรและความสามารถขององค์การที่จะนำมาซึ่งทรัพยากรที่จำเป็นต่อองค์การ ทฤษฎีนี้จะเน้นและให้ความสำคัญกับวิธีการที่จำเป็นที่จะทำให้เป้าหมายขององค์การบรรลุความสำเร็จ และพิจารณาในระยะยาว

^{๒๖}Vande j. Robert & Tesluk E. Pual, “A System Perspective on Employee Involvement and Organizational Effectiveness”, **Group & Organizational Management**, Vol 24 No 3 (1999) : 296.

๒.๒ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการจัดการ

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับการจัดการ เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางใน
ศึกษาวิจัย โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๒.๒.๑ แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการ

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการจัดการ จากเอกสารทางวิชาการของ
นักวิชาการหลากหลายท่าน จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระเกี่ยวกับการจัดการ ไว้ตามลำดับ ดังนี้

(๑) ความหมายของการจัดการ

คำว่า “การบริหาร” และ “การจัดการ” และ “การบริหารจัดการ” ในภาษาอังกฤษใช้
รวมกันอยู่ ๒ คำ คือ Administration กับ Management ซึ่ง คำว่า Administration มักนิยมใช้ไป
ในทางราชการ ส่วนคำว่า Management มักใช้ในทางธุรกิจ แต่ก็เป็นคำที่ใช้แทนกันได้ เพราะมีความ
หมายไปในทิศทางเช่นเดียวกัน และจากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับ “ความหมายของการจัดการ”
ผู้วิจัยได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญไว้ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ ได้ให้ความหมายของการจัดการไว้ว่า การบริหารและการ
จัดการ หมายถึง กิจกรรมในการบริหารทรัพยากรและกิจการงานอื่น ๆ เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่
กำหนดไว้ แต่มีความแตกต่างกัน ดังนี้^{๒๗}

๑) คำว่า การบริหาร (Administration) ใช้ในการบริหารระดับสูงโดยเน้นที่การกำหนด
นโยบายที่สำคัญและการกำหนดแผน เป็นคำที่นิยมใช้ในการบริหารรัฐกิจ หรือหน่วยงานราชการ

๒) คำว่า การจัดการ (Management) เน้นการดำเนินงานให้เป็นไปตามนโยบาย (แผนที่
วางไว้) นิยมใช้สำหรับการจัดการธุรกิจ

การจัดการ คือ กระบวนการที่ผู้จัดการใช้ศิลปะและกลยุทธ์ต่างๆ ดำเนินกิจการตามขั้นตอน
ต่าง ๆ โดยอาศัยความร่วมมือร่วมใจของสมาชิกในองค์การ การตระหนักถึงความสามารถ ความถนัด
ความต้องการและความมุ่งหวังด้านความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติงานของสมาชิกในองค์การควบคู่
ไปด้วย องค์การจึงจะสัมฤทธิ์ผลตามเป้าหมายที่กำหนดไว้^{๒๘}

สาคร สุขศรีวงศ์ ได้ให้ความหมายของการจัดการไว้ว่า การจัดการ (Management)
หมายถึง การทำงานให้สำเร็จตามวัตถุประสงค์ขององค์กร ผ่านกิจกรรมต่าง ๆ ทางการจัดการ ซึ่ง
รวมถึงกิจกรรมหลัก ๔ ประการ ได้แก่ การวางแผน การจัดองค์กร การขึ้นนำ และการควบคุม^{๒๙}

^{๒๗} ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ, องค์การและการจัดการ, หน้า ๑๑.

^{๒๘} ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ, นโยบายธุรกิจและการบริหารเชิงกลยุทธ์, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท
ธีระฟิล์มและไซเท็กซ์, ๒๕๔๑), หน้า ๒๒.

^{๒๙} สาคร สุขศรีวงศ์, การจัดการ : จากมุมมองนักบริหาร, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท จี.พี.
ไซเบอร์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๒), หน้า ๔๔.

คีวีวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ ได้กล่าวว่า การจัดการ คือ การจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่ ซึ่งตามความหมายทางทฤษฎีการจัดการจะประกอบด้วยคน (Man) เงิน (Money) เครื่องจักรเครื่องมือ (Machine) และวัสดุอุปกรณ์ (Materials) โดยใช้กระบวนการจัดการ ซึ่งประกอบด้วย การวางแผน (Planning) การจัดองค์กร (Organizing) การอำนวยการ (Directing) การควบคุม (Controlling) เพื่อจัดการทรัพยากรที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์สูงสุดและบรรลุเป้าหมายขององค์กร และเป็นการบรรลุเป้าหมายโดยใช้ทรัพยากรน้อย ดังนั้น ความหมายของการจัดการในปัจจุบันจึงเน้นเรื่องการบรรลุเป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพ นั่นคือ เน้นทั้งเรื่องประสิทธิผล (Effectiveness) และประสิทธิภาพ (Efficiency)^{๓๐}

รูส์ และเบเยอร์ (Rue & Byars) ได้ให้ความหมายของการจัดการไว้ว่า การจัดการ คือ รูปแบบของงานซึ่งเกี่ยวข้องกับการประสานทรัพยากรต่าง ๆ ขององค์กรอันได้แก่ ที่ดิน แรงงาน และทุน เพื่อให้สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ขององค์กร^{๓๑}

ปีเตอร์ เฟอร์ดินานด์ ดร็กเกอร์ (Peter F. Drucker) ได้ให้ความหมายของการจัดการไว้ว่า การจัดการ คือ การทำให้งานสำเร็จโดยผ่านบุคคลอื่น^{๓๒}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ คำว่า “การจัดการ” (Management) เป็นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกับคำว่า “การบริหาร” (Administration) โดยคำว่า “การบริหาร” (Administration) จะสนใจและสัมพันธ์กับการกำหนดนโยบายไปลงมือปฏิบัติ ซึ่งนิยมใช้ในการบริหารภาครัฐ ส่วน “การจัดการ” (Management) จะนิยมใช้ในภาคเอกชน ซึ่งมีความหมายถึงการดำเนินงานให้เป็นไปตามนโยบาย ซึ่งเป็นกิจกรรมในการบริหารทรัพยากรและกิจการงานอื่น ๆ เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ นั่นเอง

(๒) หลักการของการจัดการ

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับ “หลักการของการจัดการ” ผู้วิจัยได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญไว้ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

สมิทธา จิตตลดากร ได้กล่าวถึง หลักการทั่วไปของการบริหารจัดการ ว่า หลักการบริหารจัดการโดยทั่วไปยึดหยุ่นได้ และต้องใช้ได้กับเงื่อนไขที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งดังกล่าวนี้นี้ ฟาโยล (Fayol) ได้สังเกตและกำหนดหลักการบริหารจัดการไว้ ๑๔ ข้อ ดังนี้^{๓๓}

๑) การแบ่งงานกันทำ

เป็นความเชี่ยวชาญพิเศษที่นักเศรษฐศาสตร์เห็นว่าจำเป็นสำหรับความมีประสิทธิภาพในการใช้แรงงาน ต้องประยุกต์ใช้หลักการนี้ในงานทุกชนิด ทั้งงานการจัดการและงานเทคนิค

^{๓๐} คีวีวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ, นโยบายธุรกิจและการบริหารเชิงกลยุทธ์, หน้า ๒๘.

^{๓๑} รูส์ และเบเยอร์ (Rue & Byars) อ้างใน สาคร สุขศรีวงศ์, การจัดการ : จากมุมมองนักบริหาร, หน้า ๒๕.

^{๓๒} ปีเตอร์ เฟอร์ดินานด์ ดร็กเกอร์ (Peter F. Drucker) อ้างใน สาคร สุขศรีวงศ์, การจัดการ : จากมุมมองนักบริหาร, หน้า ๒๕.

^{๓๓} สมิทธา จิตตลดากร, ทฤษฎีองค์การ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๔๖), หน้า ๗๒-๗๕.

๒) อำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบ

อำนาจและความรับผิดชอบมีความสัมพันธ์กัน ซึ่งความรับผิดชอบเกิดตามจากอำนาจหน้าที่ อำนาจเป็นส่วนประกอบของปัจจัยที่เป็นทางการต่างๆ ได้มาจากตำแหน่งผู้บริหาร และปัจจัยส่วนบุคคล เป็นการประสมประสานของการมีไหวพริบ ประสบการณ์ คุณค่าทางศีลธรรม ความรับผิดชอบในอดีต ฯลฯ ซึ่งอำนาจหน้าที่ต้องอยู่คู่กับความรับผิดชอบ

๓) ความมีระเบียบวินัย

เป็นการยอมรับ เคารพ ข้อตกลงซึ่งกันและกัน การประยุกต์ใช้พลังและสัญลักษณ์ภายนอกของการยอมรับ วินัยต้องมีความเหนือกว่าในทุกระดับเพื่อให้สามารถบังคับใช้ได้

๔) การมีผู้บังคับบัญชาเพียงคนเดียว

หมายถึง พนักงานควรจะได้รับคำสั่งจากผู้บังคับบัญชาเพียงคนเดียว

๕) การมีเป้าหมายเดียวกัน

ข้อนี้ยึดหลักการว่า กิจกรรมของแต่ละกลุ่มต้องมีจุดหมายและแผนการเดียวกัน ข้อแตกต่างจากการมีผู้บังคับบัญชาเพียงคนเดียว คือ หลักการนี้สัมพันธ์กับการจัดการของบริษัมากกว่าบุคคล หมายความว่า การตัดสินใจทุกกรณีต้องมาจากผู้บริหารสูงสุด

๖) ผลประโยชน์ส่วนตัวมีความสำคัญน้อยกว่าผลประโยชน์ขององค์กร

หมายถึง ผลประโยชน์ (ความสนใจ) เฉพาะของผู้จัดการและพนักงาน ถือเป็นรองจากผลประโยชน์ (ความสนใจ) ทั้งหมดขององค์การ

๗) ค่าตอบแทนและวิธีจ่ายค่าตอบแทน

นั่นคือ การจ่ายค่าตอบแทนควรจะมียุติธรรมและสนองความพึงพอใจสูงสุด ทั้งนายจ้างและลูกจ้างเท่าที่จะทำได้

๘) การรวมอำนาจ

หลักข้อนี้ไม่ได้รวมถึงการรวมอำนาจหน้าที่ แต่หมายถึง ขอบเขตของการรวมอำนาจหน้าที่หรือกระจายอำนาจ ผู้บริหารระดับสูงจะต้องกำหนดระดับการรวมอำนาจและการกระจายอำนาจที่เหมาะสม ทั้งที่ขึ้นกับสถานการณ์และลักษณะขององค์การ

๙) สายการบังคับบัญชา

เป็นสายการบังคับบัญชาเพื่อให้การติดต่อสื่อสารขององค์การคล่องตัว

๑๐) คำสั่ง

องค์การกำหนดตำแหน่งหน้าที่สำหรับทุกคน และทุกคนจะเข้าใจตำแหน่งหน้าที่ของเขา

๑๑) หลักความเสมอภาค

การจัดการใช้หลักเท่าเทียมกันตลอดทั้งความเมตตา และความยุติธรรม

๑๒) ความมั่นคงในงาน

การออกจากงานบ่อย ๆ เป็นเหตุผลของการบริหารจัดการที่ไม่ดี และชี้ว่าเป็นอันตรายตลอดจนทำให้เสียค่าใช้จ่าย ธุรกิจที่มั่งคั่งโดยทั่วไปจะแสดงถึงความรู้สึกมั่นคงของพนักงานด้วย

๑๓) ความคิดริเริ่ม

ผู้บริหารที่มีประสิทธิผลจะต้องมีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ในการพัฒนาและการบริหารงาน

๑๔) ความสามัคคี

เป็นหลักการที่ว่า สามัคคีคือพลัง ความเข้ากันได้ระหว่างสมาชิกในองค์การจะทำให้เกิดความแข็งแกร่ง

ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ ได้กล่าวว่า เมื่อประมาณ ๑,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา ได้มีการต่อสู้กับปัญหาและประเด็นทางด้านการจัดการคล้ายคลึงกับที่ปัจจุบันกำลังเผชิญอยู่ ราวปี พ.ศ.๑๑๐๐ ชาวจีนได้มีการปฏิบัติหน้าที่ทางการบริหารจัดการ ๔ หน้าที่ ได้แก่^{๓๔}

๑) การวางแผน (Planning)

๒) การจัดองค์การและการจัดคนเข้าทำงาน (Organizing and Staffing)

๓) การนำ (Leading)

๔) การควบคุม (Controlling)

ซึ่งปรากฏเป็นหลักฐาน การสร้างกำแพงเมืองจีนที่สำเร็จลงได้ ก็เพราะใช้หน้าที่ทางการบริหารจัดการ

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ หลักการของการจัดการ เป็นแนวคิดด้านการจัดการที่มุ่งลักษณะหน้าที่ขององค์การและการบริหารจัดการโดยใช้การวางแผน การจัดองค์การ การนำ และการควบคุม ซึ่งหลักการดังกล่าวนี้ไม่เพียงแต่นำมาใช้ในวงกรธุรกิจเท่านั้น แต่ยังสามารถนำไปใช้กับการเมือง ศาสนา การสังคมสงเคราะห์ การทหาร และกิจกรรมสาขาอื่นๆ เพราะทุกองค์การต้องอาศัยกระบวนการในการจัดการด้วยทั้งนั้น

(๓) คุณธรรมสำหรับนักบริหารจัดการ

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับ “คุณธรรมสำหรับนักบริหารจัดการ” ผู้วิจัยได้ประมวลเนื้อหาสาระสำคัญไว้ โดยมีรายละเอียด ดังนี้

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) กล่าวถึง นักบริหารแบบธรรมาธิปไตย ว่า ควรยึดหลักธรรมในการบริหารที่เรียกว่า พละ ๔ ประการ คือ^{๓๕}

๑) ปัญญาพละ กำลังความรู้หรือความฉลาด

๒) วิริยพละ กำลังแห่งความเพียร

๓) อนวัชชพละ กำลังการงานที่ไม่มีโทษหรือความสุจริต

๔) สังคหพละ กำลังการสงเคราะห์ หรือมนุษยสัมพันธ์

พละหรือกำลังแห่งคุณธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ ช่วยปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ กล่าวคือ นักบริหารจะสามารถวางแผน จัดองค์การ แต่งตั้งบุคลากร อำนาจการ และควบคุมได้ดีต้องมีความฉลาด ขยัน สุจริต และมนุษยสัมพันธ์ ยิ่งเขามีคุณธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้เพิ่มมากขึ้นเท่าใด ก็ยิ่งทำงานได้มีประสิทธิภาพมากขึ้นเท่านั้น ตรงกันข้ามถ้าใครคนใดขาดคุณธรรมทั้ง ๔ ประการ แม้เพียงบางข้อ เขาก็เป็นนักบริหารที่ดีไม่ได้^{๓๖}

^{๓๔} ศิริวรรณ เสรีรัตน์ และคณะ, องค์การและการจัดการ, หน้า ๒๕.

^{๓๕} อด.นวก. (ไทย) ๒๓/๕/๗๙๒.

^{๓๖} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), พุทธวิธีบริหาร, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๔๔-๔๕.

นอกจากนี้ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ยังได้กล่าวถึง คุณสมบัติของผู้นำที่ดีพอสรุปได้ดังนี้^{๓๗}

ผู้นำที่ดีพึงมีคุณลักษณะ ๓ ประการ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพุทฺธยปาปณิกสูตร^{๓๘} ซึ่งเป็นคุณสมบัติของผู้นำและผู้บริหารที่สามารถทำให้ดำเนินกิจการงานทุกอย่างได้อย่างมีประสิทธิภาพเป็นไปตามเป้าหมายที่วางไว้ได้ ได้แก่

- ๑) จักขุมา เป็นผู้ที่มีปัญญามองการณ์ไกล
- ๒) วิจิโร เป็นผู้รอบรู้ในการจัดการกิจการงานทุกอย่างอย่างถูกต้อง
- ๓) นิสสยสัมปันโน เป็นผู้มีมนุษยสัมพันธ์ที่ดี

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึง คุณธรรมที่นักบริหารจัดการพึงมี คือ หลักอุปราณียธรรม ๗ ของกษัตริย์วัชชี หรือ วัชชีอุปราณียธรรม ๗^{๓๙} ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว สำหรับหมู่ชนหรือผู้บริหารบ้านเมือง

- ๑) หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์
 - ๒) พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม พร้อมเพรียงกันทำกิจที่พึงทำ ขอนี้แปลอีกอย่างหนึ่งว่า : พร้อมเพรียงกันลุกขึ้นป้องกันบ้านเมือง พร้อมเพรียงกันทำกิจทั้งหลาย
 - ๓) ไม่บัญญัติสิ่งที่มีได้บัญญัติไว้ (อันขัดต่อหลักการเดิม) ไม่ล้มล้างสิ่งที่บัญญัติไว้ (ตามหลักการเดิม) ถือปฏิบัติมั่นตามวัชชีธรรม (หลักการ) ตามที่วางไว้เดิม
 - ๔) ท่านเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่ในชนชาววัชชี เคารพนับถือท่านเหล่านั้น เห็นถ้อยคำของท่านว่าเป็นสิ่งอันควรรับฟัง
 - ๕) บรรดากุลสตรีกุลกุมารทั้งหลาย ให้อยู่ดีโดยมิถูกข่มเหง หรือฉุดคร่าขึ้นใจ
 - ๖) เคารพสักการะบูชาเจดีย์ (ปูชนียสถานและปูชนียวัตถุ ตลอดถึงอนุสาวรีย์ต่างๆ) ของวัชชี (ประจำชาติ) ทั้งหลาย ทั้งภายในและภายนอก ไม่ปล่อยให้ธรรมิกพลที่เคยให้เคยทำแก่เจดีย์เหล่านั้นเสื่อมทรามไป
 - ๗) จัดให้ความอารักขา ค้ำครอง ป้องกัน อันชอบธรรม แก่พระอรหันต์ทั้งหลาย (ในที่นี้กินความกว้าง หมายถึงบรรพชิตผู้ดำรงธรรมเป็นหลักใจของประชาชนทั่วไป) ตั้งใจว่า ขอพระอรหันต์ทั้งหลายที่ยังมีได้มา พึงมาสู่แคว้นแคว้น ที่มาแล้วพึงอยู่ในแคว้นแคว้นโดยผาสุก
- อุปราณียธรรม ๗ ประการนี้ พระพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่เจ้าวัชชีทั้งหลายผู้ปกครองรัฐโดยระบอบสามัคคีธรรม ซึ่งรัฐคู่อริยอมรับว่า เมื่อชาววัชชียังปฏิบัติตามหลักธรรมนี้ จะเอาชนะด้วยการรบไม่ได้ นอกจากจะการใช้การเกลี้ยกล่อมหรือยุแยงให้แตกสามัคคี^{๔๐}

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘-๓๙.

^{๓๘} ่อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๕๖.

^{๓๙} ่อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๑๐/๑๘.

^{๔๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑๑-๒๑๒.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึง การเป็นหัวหน้าหรือผู้นำที่ดี ว่าพึงต้องมีหลักปฏิบัติไว้ พอสรุปได้ดังนี้^{๔๑}

๑) ผู้นำที่ดีพึงยึดหลักพรหมวิหาร ๔^{๔๒} ในทางปฏิบัติเพื่อให้ผู้นำสามารถประสานงาน ประสานคนได้อย่างมีคุณภาพ ทำให้สามารถดำเนินกิจการงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ และบรรลุ ผลสำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้

๒) ผู้นำที่ดีพึงยึดหลักธรรมาธิปไตย^{๔๓} ไม่มีอคติ เป็นผู้มีคุณธรรม เที่ยงตรงในการดำเนินกิจการงานเพื่อประโยชน์สุขแก่มวลชน สังคม และประเทศชาติอย่างยั่งยืนตลอดไป

๓) ผู้นำที่ดีพึงยึดธรรมของสัตตบุรุษ คือ สัปปริสธรรม ๗^{๔๔} อันเป็นธรรมที่มีคุณสมบัติครบถ้วนแห่งการมีคุณสมบัติของการเป็นผู้นำที่ดีพร้อมทุกประการ คือ

๓.๑) รู้หลักการ

๓.๒) รู้จุดหมาย

๓.๓) รู้ตน

๓.๔) รู้ประมาณ

๓.๕) รู้กาล

๓.๖) รู้ชุมชน

๓.๗) รู้บุคคล

ดังนั้นผู้นำที่ยึดหลักสัปปริสธรรม ๗ ย่อมเป็นผู้นำที่มีวิสัยทัศน์กว้างไกล รู้เป้าหมายการทำงานอย่างชัดเจน รู้การพัฒนาตนเองอย่างสม่ำเสมอ รู้ความพอเหมาะพอดี ในการดำเนินกิจกรรมทุกอย่างอย่างเหมาะสม รู้จักการประสานงานกับบุคคลต่างๆ อย่างถูกต้อง รู้การวางแผนงานให้เหมาะสมกับสถานการณ์โลก มีคุณธรรม จริยธรรมในการทำงาน เพื่อประโยชน์สุขของมวลชน สังคม และประเทศชาติตลอดไป

นิตย สัมมาพันธ์ ได้กล่าวถึง คุณธรรมสำหรับนักบริหารจัดการ ไว้ว่า นักบริหารจัดการทุกประเภทตั้งแต่ระดับนานาชาติ ระดับชาติ ระดับท้องถิ่น ระดับองค์กร หน่วยงาน ครอบครัวยุค ตลอดจนถึงตนเอง ควรมีวินัยและควรก่อให้เกิดวินัยในหมู่คณะที่ตนรับผิดชอบในฐานะผู้นำด้วย ในทางพระพุทธศาสนาวินัยสำหรับฆราวาสก็คือ ศีล ๕ ซึ่งการที่จะรักษาศีลให้ได้ผลดี ควรจะต้องมีเบญจธรรมประกอบด้วย นักบริหารจัดการที่ดีควรจะต้องมีวินัยดังกล่าว เพื่อที่จะนำหมู่คณะไปสู่การพัฒนาในระยะยาว ในการปฏิบัตินักบริหารจัดการนอกจากจะต้องรักษาศีล ๕ ให้บริสุทธิ์แล้วจะต้องมีธรรมอื่น ๆ ประกอบอีก เช่น ความยุติธรรม ซึ่งหมายถึงความเที่ยงตรง ไม่ผิดหรือบิดเบือนไปจากความจริง นักบริหารจัดการจะต้องประพฤติปฏิบัติให้ตรงตามนิยมของสังคมอยู่เสมอ โดยไม่มีอคติเข้ามาประกอบการตัดสินใจเป็นอันขาด อคติ^{๔๕} ได้แก่ ความลำเอียงมี ๔ ประการ คือ

^{๔๑}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **ภาวะผู้นำ : ความสำคัญต่อการพัฒนาคน พัฒนาประเทศ**, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๖), หน้า ๑๙.

^{๔๒}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๗๑/๔๙.

^{๔๓}อง.ตัก. (ไทย) ๒๐/๔๐/๒๐๑.

^{๔๔}อง.สตตก. (ไทย) ๒๓/๖๕/๑๔๓-๑๔๖.

^{๔๕}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๗๖/๑๖๙.

- ๑) ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะรัก
- ๒) โมหาคติ ลำเอียงเพราะชัง
- ๓) โทสาคติ ลำเอียงเพราะเขลา
- ๔) ภยาคติ ลำเอียงเพราะกลัว

นอกจากนี้นักบริหารจัดการจะต้องมีธรรมประจำใจอีกประการหนึ่ง คือ ขันติ ความอดทน นักบริหารจัดการจะต้องมีความอดทนต่อสภาวะการณ์ต่างๆ ๓ ประการ คือ^{๔๖}

- ๑) อดทนต่อความลำบาก
- ๒) อดทนต่อความตรากตรำ
- ๓) อดทนต่อความเจ็บใจ

ธรรมข้อนี้ทำให้เกิดความงามทางจรรยา ทำให้ไม่มีพฤติกรรมอันทุจริตทั้งหลาย ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ เพราะสามารถอดทนต่อ โลภะ โทสะ โมหะ ได้เป็นอย่างดี

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ หลักธรรมสำหรับนักบริหารจัดการเป็นหลักธรรมที่จะทำให้การบริหารจัดการองค์การนั้นๆ มีประสิทธิภาพ และประสิทธิผลที่ดี ควรมีอยู่ด้วยกันให้ครบทั้ง ๓ ด้าน คือ หลักธรรมในการดำรงตน เป็นคุณธรรมที่มีความสำคัญและจำเป็นสำหรับนักบริหารจัดการ หลักธรรมต่อเพื่อนร่วมงาน เป็นคุณธรรมเพื่อความดีงามแห่งสังคม ช่วยส่งเสริมชีวิตที่ดีร่วมกันระหว่างนักบริหารจัดการกับเพื่อนร่วมงาน และหลักธรรมในการปฏิบัติงาน จะเป็นคุณธรรมที่มีประโยชน์ต่อการทำงาน การปกครองโดยช่วยจัดและคุ้มครองชีวิตที่ดีร่วมกัน นอกจากนี้ ยังต้องมีความอดทนทั้งสภาวะการณ์ต่าง ๆ คือ อดทนต่อความลำบาก ตรากตรำ ความเจ็บใจ ซึ่งหากนักบริหารจัดการคนใดสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมดังกล่าวได้ ก็จะสามารถปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล

๒.๒.๒ ทฤษฎีการจัดการ

จากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรมนุษย์รวมทั้งการปฏิวัติอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษ เมื่อประมาณสองร้อยปีที่ผ่านมานี้ ผลที่เกิดขึ้นตามมา คือ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางแนวความคิด และแนวทางในการจัดการเป็นอย่างมาก ผู้บริหารจะต้องเผชิญกับการตัดสินใจที่มีความยุ่งยากและซับซ้อนหลายประการ ผลลัพธ์ของการตัดสินใจ คือ โครงสร้างองค์การที่มีความเหมาะสมที่สุด ซึ่งต่อมาได้นำมาสังเคราะห์เป็นทฤษฎีทางการจัดการเพื่อให้องค์การสามารถดำเนินงานได้บรรลุผลสำเร็จตามที่ต้องการโดยทั่วไป ดังกล่าวนี้นี้ ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาค้นคว้าทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการจัดการจากเอกสารทางวิชาการของนักวิชาการหลากหลายท่าน จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระในส่วนของทฤษฎีทางการจัดการ ไว้ตามลำดับ ดังนี้

^{๔๖}ดูรายละเอียดใน นิติย์ สัมมาพันธ์, การบริหารเชิงพุทธ, (กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พรินติ้งเฮาส์, ๒๕๕๑), หน้า ๔๔-๕๓.

(๑) การจัดการเชิงวิทยาศาสตร์ (Scientific Management)

การจัดการเชิงวิทยาศาสตร์ (Scientific Management) เกิดขึ้นในยุคปฏิวัติอุตสาหกรรมจากความพยายามของนักวิทยาศาสตร์และนักคิดในยุคนั้นที่ต้องการพัฒนาประสิทธิภาพการทำงานของแรงงาน โดยอาศัยวิธีที่ได้จากการศึกษาในเชิงวิทยาศาสตร์ กล่าวคือ มีการตั้งสมมติฐาน กำหนดตัวแปร ทดลอง แล้วจึงวัดผลการทดลองในกรณีต่าง ๆ ทำการทดลองตามกระบวนการซ้ำแล้วซ้ำอีก จนค้นพบวิธีการทำงานที่มีประสิทธิภาพสูงขึ้น กระทั่งสามารถค้นพบวิธีที่ดีที่สุดในการทำงาน และเป็นครั้งแรกที่มีการนำกระบวนการทางวิทยาศาสตร์มาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ในการพัฒนาวิธีการทำงานด้านการบริหารจัดการ^{๔๗} โดย เฟรดเดอริก วินสโลว์ เทย์เลอร์ (Frederick Winslow Taylor) ได้รับการยกย่องว่าเป็นบิดาแห่งการจัดการเชิงวิทยาศาสตร์ เขาได้เสนอทฤษฎีการจัดการเชิงวิทยาศาสตร์ โดยอธิบายว่า ในการทำงานใดก็ตาม จะสามารถใช้หลักทางวิทยาศาสตร์เข้ามาช่วยในการศึกษาและวิเคราะห์เกี่ยวกับงานนั้น ๆ ได้เสมอ โดยเฉพาะคนงานในระดับปฏิบัติ ซึ่งการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้ทำให้สามารถค้นหาวิธีการทำงานที่ดีที่สุดเพียงวิธีเดียวได้ (One Best Way) มีหลักการสำคัญ ดังนี้^{๔๘}

๑) การหาวิธีที่ดีที่สุด ผู้บริหารจะต้องทำการสังเกตและรวบรวมข้อมูลอย่างเป็นระบบที่เกี่ยวกับการปฏิบัติงานเพื่อค้นหาวิธีที่ดีที่สุดในการปฏิบัติงาน (One Best Way) ของแต่ละงานซึ่งจะต้องรวมถึงกฎของการเคลื่อนไหว การกำหนดมาตรฐานของงาน และสภาวะแวดล้อมของงานที่เหมาะสม

๒) การคัดเลือกคนงาน โดยใช้หลักเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ในการคัดเลือก ซึ่งเป็นการค้นหาขีดความสามารถและข้อจำกัดของคนงานแต่ละคน หลังจากนั้นจึงให้โอกาสคนงานแต่ละคนได้รับการฝึกอบรมและพัฒนาเพื่อความก้าวหน้าในงานตามความจำเป็นต่อไป

๓) การจัดให้มีการจูงใจด้านการเงิน เพื่อให้เกิดผลงานที่ดีที่สุด และทำให้คนงานปฏิบัติงานตามคำสั่งได้อย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้น จึงทำได้โดยให้คนงานแต่ละคนได้รับค่าตอบแทน เป็นสัดส่วนโดยตรงกับผลผลิตแทนการจ่ายค่าแรงตามชั่วโมงที่ทำงาน

๔) การแยกฝ่ายบริหารออกจากฝ่ายปฏิบัติ เป็นการแบ่งหน้าที่ระหว่างฝ่ายจัดการ และฝ่ายปฏิบัติออกจากกัน โดยให้ฝ่ายจัดการเป็นผู้รับผิดชอบงานด้านการวางแผน ส่วนฝ่ายปฏิบัติ ให้รับผิดชอบในส่วนที่เกี่ยวกับการปฏิบัติงาน โดยคนงานจะรับคำสั่งจากหัวหน้าคนงานที่มีความชำนาญเฉพาะด้านของแต่ละคนปฏิบัติ เพื่อให้เกิดผลงานที่มีคุณภาพและประสิทธิภาพ

อย่างไรก็ตาม การจัดการเชิงวิทยาศาสตร์แม้จะช่วยเพิ่มผลผลิตให้มากขึ้นก็ตาม แต่ก็ทำให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับมนุษย์ขึ้นได้ เช่น คนงานส่วนใหญ่ไม่ชอบงานในลักษณะที่เป็นงานประจำจนเป็นผลทำให้ผู้บริหารคิดหาทางนำไปสู่การขยายงาน การเพิ่มคุณค่าของงาน และการให้อำนาจตัดสินใจกับพนักงานเพิ่มขึ้น หรือการนำแนวความคิดของการจ่ายค่าตอบแทนตามจำนวนผลงานมาประยุกต์ใช้กับคนงานจนสามารถเพิ่มผลผลิตได้เกินจากมาตรฐานที่กำหนด ซึ่งจะได้รับค่าตอบแทนที่สูงกว่าคนงานที่ทำได้น้อยกว่ามาตรฐานก็สามารถผลักดันให้คนงานแต่ละคนทำงานได้ตามเป้าหมายที่กำหนด ในการจ่ายค่าตอบแทนตามระบบ ดังกล่าวนี้นี้เชื่อว่าทำให้มีกำลังใจทำงานดีขึ้นกว่าเดิมด้วย

^{๔๗} สาคกร สุขศรีวงศ์, การจัดการ : จากมุมมองนักบริหาร, หน้า ๔๕.

^{๔๘} Schermerhorn R. John Hunt and Osborn, *Management*, 7th, (New York : John Wiley & Son, 2002), p.155.

นอกจากนี้ ยังมีผู้ที่สร้างผลงานการจัดการเชิงวิทยาศาสตร์ท่านอื่นๆ อาทิ แฟรงค์ และลิลเลียน กิลเบิร์ต (Frank and Lillian Gilbert) มีผลงานคือ การศึกษาความเคลื่อนไหวในการทำงานเพื่อลดการเคลื่อนไหวที่ไม่จำเป็นออกไป และอีกทั้งหนึ่งคือ เฮนรี แกนต์ (Henry Gantt) มีผลงานคือ การกำหนดแผนภูมิการทำงานในรูปแบบแกนต์ชาร์ต (Gantt Chart)^{๔๙}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การจัดการเชิงวิทยาศาสตร์ (Scientific Management) เป็นการพัฒนาหลักการทำงานให้ดีขึ้น โดยการกำหนดมาตรฐานในการทำงานด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่มีหลักเกณฑ์ในการคัดเลือก ฝึกหัด สอน และพัฒนาคนงานให้มีคุณสมบัติตรงตามงานที่ปฏิบัติ กล่าวคือ ในอดีตคนงานจะทำงานของตนและแสวงหาประสบการณ์จนพบวิธีที่ดีที่สุด (One Best Way) ดังนั้น การจัดการเชิงวิทยาศาสตร์ จึงเป็นเครื่องมือในการควบคุมงานที่เกิดจากความร่วมมือกับคนงานอย่างจริงจัง

(๒) การจัดการเชิงบริหาร (Administrative Management)

เฮนรี ฟาโยล (Henri Fayol) นักทฤษฎีทุนนิยมเสรีแนวใหม่ (Neoclassical Economic) ชาวฝรั่งเศส ผู้ที่มีชื่อเสียงจากทฤษฎี POCCC ซึ่งตีพิมพ์ในหนังสือชื่อ Administration Industrielle et générale หรือ หลักการบริหารอุตสาหกรรม ในปีคริสต์ศักราช ๑๙๑๖^{๕๐}

เฮนรี ฟาโยล (Henri Fayol) ได้สรุปเป็นทฤษฎีว่า หากวันหนึ่งคุณต้องอยู่ในสภาวะที่ต้องใช้คนจำนวนมากๆ ในการทำงานแล้วละก็หัวใจของการบริหารจัดการเพื่อให้งานสำเร็จตามเป้าหมายนั้น มีองค์ประกอบด้วยกัน ๕ ปัจจัย เรียกว่า POCCC มีดังนี้

อักษรตัวที่ ๑ ได้แก่ P มาจาก Planning คือ การวางแผน

อักษรตัวที่ ๒ ได้แก่ O มาจาก Organizing คือ การจัดองค์การ

อักษรตัวที่ ๓ ได้แก่ C มาจาก Commanding คือ การบังคับบัญชาหรือการสั่งการ

อักษรตัวที่ ๔ ได้แก่ C มาจาก Coordinating คือ การประสานงาน

อักษรตัวที่ ๕ ได้แก่ C มาจาก Controlling คือ การควบคุม

การวางแผน (Planning) เป็นการคาดการณ์ถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มีผลกระทบต่อการผลิตขององค์การจึงต้องมีการวางแผนทางการปฏิบัติไว้ล่วงหน้า เช่น การกำหนดผลผลิต ปริมาณ ต้นทุน เวลา คุณภาพ เป็นต้น

การจัดองค์การ (Organizing) เป็นการจัดโครงสร้างของงาน มีการกำหนดอำนาจหน้าที่ ความรับผิดชอบให้แก่ ผู้ปฏิบัติในแผนกต่าง ๆ เช่น แผนกจัดซื้อ แผนกตรวจสอบผลผลิต เป็นต้น

การบังคับบัญชา (Commanding) เป็นการกำหนดหรือวางหลักเกณฑ์ในการบังคับบัญชา ได้แก่ นโยบาย กฎ ระเบียบ ให้ผู้ปฏิบัติได้ยึดถือเพื่อให้การผลิตเป็นไปด้วยความราบรื่น

การประสานงาน (Coordinating) เป็นการกำหนดภาระหน้าที่แผนกต่าง ๆ ให้เชื่อมโยงกับงานของทุกคนให้ประสานและเข้ากันได้

^{๔๙} ศาสตราจารย์สุชีวัน, การจัดการ : จากมุมมองนักบริหาร, หน้า ๔๖.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

การควบคุม (Controlling) เป็นกิจกรรมในการกำกับกิจกรรม การผลิตหรือให้บริการที่ทำให้เป็นไปตามแผนที่ได้กำหนดไว้^{๕๑}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การจัดการเชิงบริหาร (Administrative Management) มีทฤษฎีของ เฮนรี ฟาโยล (Henri Fayol) ที่เรียกว่า POCCC ซึ่งประกอบด้วย ๕ ขั้นตอน ได้แก่ การวางแผน (Planning) การจัดองค์การ (Organizing) การบังคับบัญชา (Commanding) การประสานงาน (Coordinating) และการควบคุม (Controlling) โดยหลักการส่วนใหญ่ของ ทฤษฎี POCCC จะมุ่งเน้นให้ความสำคัญเกี่ยวกับ การรวมอำนาจและการแบ่งหน้าที่ตามความชำนาญเฉพาะด้าน รวมทั้งการปฏิบัติงานโดยใช้ที่ที่ดีที่สุด ซึ่งเป็นหลักการและแนวทางที่มีความเหมาะสมกับสถานการณ์จากในอดีตจนถึงปัจจุบัน

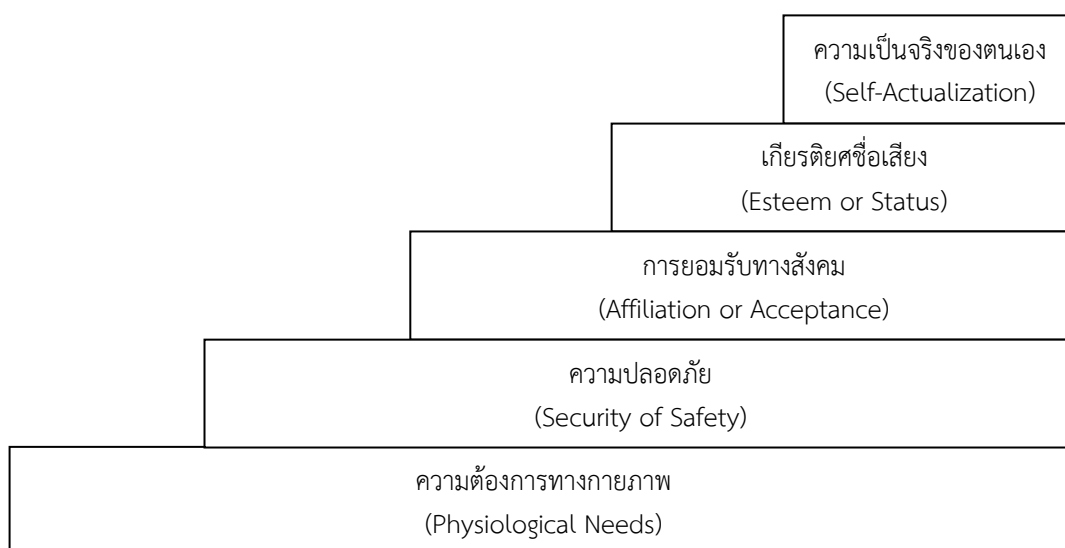
(๓) การจัดการเชิงพฤติกรรม (Behavioral Management)

การจัดการเชิงพฤติกรรม (Behavioral Management) เกิดขึ้นใกล้เคียงกับ การจัดการเชิงวิทยาศาสตร์ (Scientific Management) และการจัดการเชิงบริหาร (Administrative Management) กล่าวคือ การจัดการเชิงพฤติกรรมเกิดขึ้นจากการที่นักวิชาการและนักคิดมุ่งมั่นที่จะเพิ่มประสิทธิภาพการทำงานของคนด้วยการค้นคว้าและทดลอง อย่างไรก็ตาม ผลการทดลองกลับปรากฏว่า ปัจจัยการผลิตอื่น ๆ อาทิ เงิน แสงสว่าง และระยะเวลาหยุดพัก มิได้แปรผันตรงกับผลผลิต แต่กลับมีปัจจัยอื่นที่ส่งผลกระทบต่อผลผลิตของคนงาน ได้แก่ ปัจจัยเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งหมายถึง ความรู้สึก ความคาดหวังของคนงาน ตลอดจนเป้าหมายและแรงจูงใจในการทำงานของคนงาน การค้นพบดังกล่าว เป็นเครื่องกระตุ้นให้นักวิชาการและนักคิดให้ความสำคัญกับการศึกษาพฤติกรรมของมนุษย์ และได้มีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์อย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา

อับราฮาม เอช มาสโลว์ (Abraham H. Maslow) เป็นนักทฤษฎีที่ให้ความสนใจและศึกษาเกี่ยวกับ พฤติกรรมศาสตร์ มุ่งศึกษาการแก้ปัญหาในด้านการจูงใจ การทำให้คนงานยินยอมปฏิบัติงานที่ได้รับมอบหมายให้สำเร็จ การควบคุม เป็นต้น ส่วนปัจจัยด้าน โครงสร้างองค์การได้ถูกให้ความสำคัญรองลงมา

ทฤษฎีความต้องการของมาสโลว์ (Maslow's Theory) หรือ ทฤษฎีลำดับความต้องการ (The Hierarchy of Needs Theory) เป็นทฤษฎีเกี่ยวกับแรงจูงใจที่เชื่อว่าการตอบสนองความต้องการจะสามารถจูงใจคนให้ตั้งใจทำงาน หรืออาจกล่าวได้ว่า พฤติกรรมของบุคคลเป็นผลมาจากการได้รับการตอบสนองตามความต้องการ นั่นคือ ใช้ความต้องการของบุคคลเป็นเครื่องแรงจูงใจให้ขยันทำงาน สำหรับความต้องการของมนุษย์มี ๕ ชั้น ดังแสดงในแผนภาพที่ ๒.๑

^{๕๑} Gatewood D. Robert, Taylor Robert, & Ferrell, **Management : Comprehension Analysis and Application**, (New Jersey : Richard D. Irwin, 1995), pp. 40-41.

แผนภาพที่ ๒.๑ ทฤษฎีลำดับขั้นความต้องการของมนุษย์ (The Hierarchy of Needs Theory)^{๕๒}

อับราฮาม เอช มาสโลว์ (Abraham H. Maslow) ได้เสนอทฤษฎีลำดับขั้นความต้องการของมนุษย์เพื่อที่จะอธิบายพฤติกรรมของคนในองค์กร โดยแบ่งความต้องการของคนออกเป็น ๕ ระดับ ดังนี้

๑) ความต้องการทางกายภาพ หรือ ความต้องการทางด้านร่างกาย (Physiological Needs) เป็นความต้องการ ด้านพื้นฐานของมนุษย์ที่มนุษย์มีความต้องการได้รับการตอบสนองก่อนความต้องการอื่นๆ ได้แก่ อาหาร ที่อยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรค

๒) ความต้องการความปลอดภัย หรือ ความต้องการความมั่นคง (Security of Safety) เป็นความต้องการเกี่ยวกับความ มั่นคงและปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน

๓) ความต้องการการยอมรับทางสังคม หรือ ความต้องการความรักหรือการติดต่อสัมพันธ์ (Affiliation or Acceptance) เป็นความต้องการจะมีเพื่อน ความต้องการเป็นที่ยอมรับของกลุ่มต่าง ๆ เป็นต้น

๔) ความต้องการเกียรติยศชื่อเสียง หรือ ความต้องการการยกย่องนับถือ (Esteem or Status) เป็นความต้องการที่เป็น ความรู้สึกภายใน เช่น ความต้องการได้รับการเลื่อนตำแหน่งงาน เป็นต้น

^{๕๒} สมคิด บางโม, องค์การและการจัดการ, (กรุงเทพมหานคร : วิทย์พัฒน์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

๕) ความต้องการความเป็นจริงของตนเอง หรือ ความต้องการสมหวังในชีวิต (Self-Actualization) เป็นความต้องการ บรรลุถึงสิ่งที่ตนเองสามารถจะเป็น คือ ความประสบความสำเร็จในชีวิตอย่างสมบูรณ์ ความต้องการ ในขั้นนี้จะเกิดขึ้นเมื่อความต้องการใน ๔ ขั้นแรกได้รับการตอบสนองแล้วเท่านั้น

การศึกษาด้านพฤติกรรมศาสตร์มีส่วนช่วยในการบริหารทรัพยากรมนุษย์ในองค์การ ซึ่งทำได้หลายมิติ เช่น ศึกษาในมิติโครงสร้างองค์การ พฤติกรรมองค์การ วัฒนธรรมองค์การ และสิ่งแวดล้อมองค์การ เพราะการที่จะพิจารณาถึงพฤติกรรมมนุษย์ในองค์การโดยดูที่การกระทำเพียงอย่างเดียวนั้น ไม่อาจสะท้อนถึงความต้องการของมนุษย์

นอกจาก ทฤษฎีความต้องการของมนุษย์ของมาสโลว์ (Maslow's Theory) ยังมีนักคิด นักทฤษฎีอื่น ที่มีผลงานเกี่ยวกับการจัดการที่มุ่งเน้นถึงการให้ความสำคัญของทรัพยากรมนุษย์ที่ปฏิบัติหน้าที่ อาทิ เซอร์เมอร์ฮอร์น (Schermerhorn) กับการศึกษาที่ ฮอว์ทอน (Hawthorne Study) ทฤษฎีของดริกกลาส แมกเกรเกอร์ (Douglas McGregor) คริส อาร์กิริส (Chris Argyris) เป็นต้น ซึ่งเป็นทฤษฎีที่มีทิศทางไปในแนวทางของการจัดการแนวพฤติกรรมศาสตร์ เป็นการมุ่งถึงการให้ความสนใจเกี่ยวกับบุคคลที่มีความต้องการทั้งทางด้านสังคมและตนเอง ที่มุ่งที่จะสร้างความพึงพอใจที่ได้มีปฏิสัมพันธ์ทางสังคมกับผู้อื่น มีปฏิริยาต่อแรงกดดันของผู้ร่วมงาน^{๕๓}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การจัดการเชิงพฤติกรรม (Behavioral Management) ตามทฤษฎีลำดับขั้นความต้องการของมนุษย์ เป็นผลของการศึกษาพฤติกรรมมนุษย์ เพื่ออธิบายพฤติกรรมของคนในองค์การ โดยทฤษฎีนี้มองว่ามนุษย์มีความต้องการ ๒ ประเภท คือ ความต้องการทางร่างกาย และความต้องการทางจิตใจ โดยที่ความต้องการทางร่างกายเป็นความต้องการพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับที่จะให้มีชีวิตอยู่รอด ได้แก่ อาหาร น้ำ อากาศ และการพักผ่อนนอนหลับ เป็นต้น เมื่อความต้องการทางด้านร่างกายได้รับการตอบสนองอย่างสมควรแล้ว มนุษย์ก็就会有ความต้องการในขั้นต่อไปที่สูงขึ้น เรียกว่า ความต้องการทางจิตใจ เพราะมนุษย์เป็นสัตว์สังคมซึ่งอยู่โดดเดี่ยวไม่ได้ จึงต้องคบหาสมาคมกับมนุษย์ด้วยกันเป็นกลุ่ม เป็นสมาคม เป็นชาติ การเป็นสมาชิกในสถาบันต่างๆ ของสังคม จึงก่อให้เกิดความต้องการในรูปต่าง ๆ คือ ความต้องการได้รับการยกย่อง ความมีชื่อเสียง และประสบความสำเร็จในชีวิต ซึ่งความต้องการทางจิตใจของมนุษย์นี้ไม่เหมือนกันทุกคนและไม่มีที่สิ้นสุด

^{๕๓} Schermerhorn R. John Hunt and Osborn, *Management*, p. 97.

๒.๓ แนวคิดเกี่ยวกับประสิทธิผลการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมใน อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี

ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมใน
อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี โดยประมวลเนื้อหาสาระสำคัญไว้ตามลำดับ ดังนี้

๒.๓.๑ การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิดต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ จากเอกสาร
ทางวิชาการของนักวิชาการหลากหลายท่าน จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระในส่วนของแนวคิดเกี่ยวกับการ
จัดการศึกษาของคณะสงฆ์ ไว้ตามลำดับ ดังนี้

(๑) การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์สมัยพุทธกาล

การศึกษาพระปริยัติธรรมและการศึกษาอื่น ๆ อันสมควรแก่สมณะ การศึกษาของสงฆ์แต่
เดิมนั้นเริ่มต้นมาแต่สมัยพุทธกาลและบุคคลที่เข้ามาสู่สังฆมณฑลในครั้งพุทธกาลตามประวัติความ
เป็นมาส่วนมาก มักจะได้รับการศึกษาทั้งคฤหัสถ์และคฤหัสถ์มาเป็นอย่างดี ตามลัทธิศาสนาใน
สมัยนั้น เป็นต้นว่าเรียนจบไตรเพทมาก่อนการศึกษาของสงฆ์ในสมัยพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่มี ๒
ประการ คือ^{๕๔}

๑) คันถะธูระ คือ ธูระฝ่ายคัมภีร์ กิจด้านการเรียน

๒) วิปัสสนาธูระ คือ ธูระฝ่ายเจริญวิปัสสนา กิจด้านการบำเพ็ญภาวนาหรือเจริญพระกรรมฐาน
ซึ่งรวมทั้งสมณะด้วยเรียกรวมเข้าในวิปัสสนาโดยฐานเป็นส่วนคลุมยอด

พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ให้ผู้เข้ามาบวชในพระพุทธศาสนามุ่งปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นทุกข์
ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “พรหมจรรย์นี้ไม่ได้มีไว้สำหรับแสวงหาลาภสักการะและคำสรรเสริญ ไม่ได้มี
ไว้เพียงเพื่อศีล สมาธิ และปัญญาเท่านั้น แต่มีไว้เพื่อ “เจโตวิมุตติ”^{๕๕} หรือความหลุดพ้นแห่งจิต

ดังนั้น トラบใดที่บุคคลผู้นั้นยังไม่บรรลुเป็นพระอรหันต์เขาผู้นั้นต้องได้รับการศึกษาอบรม
ตลอดไป เรียกว่าเป็น เสขะ^{๕๖} คือ ผู้ยังต้องศึกษา ต่อเมื่อสำเร็จการศึกษาเป็นพระอรหันต์แล้วจึงเรียกว่า
เป็น อเสขะ^{๕๗} คือผู้ไม่ต้องศึกษา กระบวนการจัดการศึกษาในพระพุทธศาสนายึดหลักไตรสิกขาคือศีล
สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นการฝึกอบรม ที่เน้นภาคปฏิบัติมากกว่าจะเป็นการเรียนการสอนในทางทฤษฎี

^{๕๔} พระเมธีธรรมมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), การปกครองคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิ
พุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๗๗.

^{๕๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๒/๓๗๓.

^{๕๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔,
(กรุงเทพมหานคร : ธนธัชการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๖๑.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒๔.

การศึกษาอบรมในพระพุทธศาสนายึดผู้เรียนสำคัญที่สุด หมายถึง การกำหนดจุดหมายสาระ กิจกรรม แหล่งเรียนรู้ สื่อการเรียน และการวัดประเมินผล ที่มุ่งพัฒนาคนและชีวิตให้เกิดประสบการณ์ เรียนรู้เต็มความสามารถ สอดคล้องกับความถนัด ความสนใจและความต้องการของผู้เรียน ดังจะเห็น ได้จากการจัดการเรียนการสอนให้สอดคล้องกับพัฒนาการและวุฒิภาวะของผู้เรียน โดยที่พระพุทธเจ้า ทรงเทียบความพร้อมในการศึกษาเล่าเรียนของบุคคลเข้ากับบัวสี่เหล่า

ทรงจำแนกประเภทของบุคคลที่จะเข้ารับการศึกษอบรมไปตามจริต ๖ และที่สำคัญมากก็คือ พระพุทธเจ้าทรงมุ่งให้ผู้เรียนลงมือปฏิบัติด้วยตนเองดังพุทธพจน์ที่ว่า “ตมฺเหติ กิจจํ อาตปฺปิ อกฺขาตาโร ตถาคตา เธอทั้งหลายต้องทำความเพียรเผากิเลสเอง พระตถาคตเจ้าเป็นแต่ผู้บอกทาง”^{๕๘}

ผลของการศึกษาตามหลักพระพุทธศาสนา เป็นผลที่เกิดจากความสำเร็จจากการปฏิบัติ คือ ความหลุดพ้นแห่งจิต ผู้สำเร็จการศึกษาจะเป็นพระอริยบุคคลตามระดับขั้นที่สำเร็จการศึกษาปฏิบัติ ดังที่ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้จำแนกไว้หลากหลายว่า พระอริยบุคคล ได้แก่ ผู้ปฏิบัติตนจนได้บรรลุมรรคผลตั้งแต่โสดาบันขึ้นไป ซึ่งแบ่งประเภทได้ ๓ ประเภท คือ แบบทั่วไป แบบพิสดาร และแบบตามความหลุดพ้น ดังนี้^{๕๙}

๑) แบบทั่วไป พระอริยบุคคล ๔

- ๑.๑) พระโสดาบัน
- ๑.๒) พระสกทาคามี หรือพระสกิทาคามี
- ๑.๓) พระอนาคามี
- ๑.๔) พระอรหันต์

๒) แบบพิสดาร พระอริยบุคคล ๘

- ๒.๑) พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค
- ๒.๒) พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล
- ๒.๓) พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีมรรค
- ๒.๔) พระผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามีผล
- ๒.๕) พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีมรรค
- ๒.๖) พระผู้ตั้งอยู่ในอนาคามีผล
- ๒.๗) พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค
- ๒.๘) พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล

๓) ตามความหลุดพ้น พระอริยบุคคล ๗

- ๓.๑) สัทธานุสारी
- ๓.๒) อัมมานุสारी
- ๓.๓) สัทธานุสारी
- ๓.๔) ทิฏฐิปปัตตะ

^{๕๘} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๐/๕๑.

^{๕๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมศาสนา ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๑๖.

๓.๕) กายสักขี

๓.๖) ปัญญาวิมุต

๓.๗) อุภโตภาควิมุต

ดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่าพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่การจัดการศึกษา เพื่ออบรมผู้ที่เข้ามาบวชให้บรรลุจุดมุ่งหมายคือพระนิพพานซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ของการศึกษาในพระพุทธศาสนาจึงกล่าวได้ว่า พระพุทธศาสนาได้ชื่อว่าเป็นศาสนาแห่งการศึกษา

การจัดการศึกษาในสมัยพุทธกาลมีหลักสูตรเดียวคือไตรสิกขา คำว่า “ไตรสิกขา” ประกอบด้วยคำ ๒ คำ คือ ไตร กับ สิกขา คำว่าไตร แปลว่า ๓ และคำว่า สิกขา แปลว่า การศึกษา การสำเหนียก การฝึก ฝึกปรือ ฝึกอบรม ดังนั้นคำว่า ไตรสิกขา จึงหมายถึง การศึกษา ๓ ส่วน ดังต่อไปนี้ คือ^{๖๐}

๑) อธิศีลสิกขา หมายถึง การฝึกอบรมในด้านความประพฤติ ระเบียบวินัย ให้มีความสุจริตทางกาย วาจา และอาชีพ สารของอธิศีล ก็คือ การดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูลท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วย สร้างสรรค์ รักษา ให้เอื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับพัฒนาคุณภาพจิตและเจริญปัญญา

๒) อธิจิตตสิกขา หมายถึง การฝึกอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพชีวิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ สารของอธิจิตคือ การพัฒนาคุณภาพจิตหรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงามและพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด

๓) อธิปัญญาสิกขา หมายถึง การฝึกอบรมทางปัญญาอย่างสูงทำให้เกิดความรู้แจ้ง ที่สามารถชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ สารของอธิปัญญาคือการมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารธรรมทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่างๆด้วยปัญญา คือ รู้จักวางใจ วางท่าที และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสมในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มีจิตผ่องใสไร้ทุกข์ เป็นอิสระเสรี และสดชื่นเบิกบาน

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ สมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธเจ้าทรงจัดการศึกษาแก่บุคคลผู้เข้ามาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา แม้บุคคลผู้นั้นจะสำเร็จการศึกษาในทางโลก เป็นต้นว่าเรียนจบไตรเพทมาก่อนแล้วก็ตาม พระพุทธองค์ทรงจัดการศึกษาแก่คณะสงฆ์ทั้งคณฤชระ ได้แก่ การศึกษาพระธรรมวินัยอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า และวิปัสสนาธุระ ได้แก่ การเรียนกรรมฐานอันเป็นเครื่องมือหรืออุบายฝึกหัด ซึ่งผลของการศึกษาที่ผู้เรียนได้รับคือการสำเร็จมรรคผลในระดับต่างๆ ตั้งแต่โสดาบัน กระทั่งจนถึงระดับอรหัตต์ซึ่งเป็นระดับที่ถือว่าสำเร็จการศึกษาสูงสุดในพระพุทธศาสนา เป็นอเสขะบุคคล คือ บุคคลที่มีต้องศึกษาแล้ว นั่นเอง

^{๖๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๖๐๓.

(๒) การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในอดีต

พระพุทธศาสนาเข้ามาสู่ประเทศไทย เมื่อครั้งยังเป็นอาณาจักรสุพรรณภูมิ ในปี พ.ศ.๒๓๕ ซึ่งมีพระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม เป็นหลักฐานที่ปรากฏอยู่ให้เห็นถึงการมีชุมชนตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยบริเวณนี้ ซึ่งต่อมาเรียกว่า อาณาจักรทวารวดี ชุมชนทวารวดีได้นับถือพระพุทธศาสนานั้นด้วย

ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้ถูกเผยแผ่ออกไปทั้งในประเทศและต่างประเทศ^{๖๑} มหาภคตริย และประชาชนต่างก็นับถือหลักธรรมเป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติ

พระมหากษัตริย์ไทยตั้งแต่ยุคกรุงสุโขทัยเป็นต้นมาทรงบำเพ็ญพระองค์เป็นองค์ศาสนูปถัมภ์ และโปรดฯ ให้มีการศึกษาทั้งด้านปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ โดยเฉพาะการศึกษาพระปริยัติธรรมซึ่งเป็นพื้นฐานของการศึกษาเล่าเรียนพระพุทธศาสนา มีการเรียนทั้งภาษาบาลีและคัมภีร์พระไตรปิฎก

สมัยล้านนาในอดีตกาลเป็นแหล่งสร้างสมชนบทรณนิยมประเพณีและวัฒนธรรมอันดีงามมาตลอด พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาคู่ชาติบ้านเมืองของล้านนาไทยแต่อดีตก็มีความเจริญรุ่งโรจน์เช่นเดียวกัน พระพุทธศาสนาในล้านนาไทยยุคแรก ๆ มีหลักฐานต่าง ๆ บอกให้ทราบว่าเริ่มต้นสมัยยุคทวารวดี พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเผยแผ่อบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนในล้านนา และมีความเจริญรุ่งเรืองเสมอมา^{๖๒}

ถึงสมัยพระเจ้าเม็งรายผู้สร้างเมืองเชียงใหม่ พระองค์ก็ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาได้ขาด พระพุทธศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองในภาคเหนืออย่างมาก โดยเฉพาะที่เชียงใหม่ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านนาและได้มีการประชุมสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นที่วัดมหายานพาราม หรือวัดเจ็ดยอด อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ในสมัยพระเจ้าติโลกราช เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่^{๖๓} และได้มีการจารึกพระไตรปิฎกลงในใบลานเป็นคัมภีร์ล้านนา นับเป็นพระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยฉบับแรก ในช่วงเวลานั้นมีพระเถระผู้เป็นปราชญ์ของล้านนาหลายรูป เช่น พระสิริมังคลาจารย์ ได้แต่งคัมภีร์ชื่อ มังคลทีปนี หรือมณฑลทีปนี เป็นเรื่องเกี่ยวกับมงคลต่าง ๆ ทางคณะสงฆ์ได้ใช้เป็นหลักสูตรพระปริยัติธรรมมาตลอด

นอกจากนี้ พระรัตนปัญญาเถระ ได้แต่งคัมภีร์ ชินกาลบาลีปกรณ์ เป็นเรื่องเกี่ยวกับประวัติเมืองและสถานที่สำคัญทางภาคเหนือ^{๖๔} จากผลงานของพระเถระผู้เป็นปราชญ์ล้านนาคือ การจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมทางภาคเหนือจึงมีความเจริญเป็นปึกแผ่นมั่นคงมาเนิ่นนาน และจากหลักฐานด้านคัมภีร์ใบลานต่าง ๆ ซึ่งได้มีการจารึกลงในใบลานมีอายุเป็นเวลายาวนาน มีเป็นจำนวนมาก คัมภีร์เหล่านั้นมักเป็นเรื่องหลักธรรมคำสอนพระพุทธศาสนา^{๖๕}

^{๖๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), จาริกบุญ-จาริกธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๐), หน้า ๔.

^{๖๒} ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพุทธศาสนาของล้านนาไทย, (เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๙๔-๙๕.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

^{๖๔} อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, การศึกษาล้านนาโบราณ-สมัยใหม่ ล้านนากับการศึกษาแบบใหม่, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พวนนก, ๒๕๒๗), หน้า ๓๓.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

การเรียนการสอนพระปริยัติธรรมเป็นการเรียนพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่ได้รวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ รวมทั้งหมดจำนวน ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น แบ่งเป็นสามหมวด คือ หมวดพระสุตต มี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น เรียกว่า พระสุตตันตปิฎก หมวดพระวินัยมี ๒๑,๐๐๐ พระธรรมชั้น เรียกว่า พระวินัยปิฎก และหมวดพระอภิธรรม หรือ ปรมัตถ์ มี ๔๒,๐๐๐ พระธรรมชั้น เรียกว่า พระอภิธรรมปิฎก และการเรียนการสอนก็จะเรียนกันเป็นภาษาบาลี พระภิกษุสงฆ์สมัยก่อนต้องเรียนรู้ภาษาบาลี ถ้าไม่รู้ภาษาบาลีจะศึกษาพระปริยัติธรรมไม่ได้ จึงเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาในสมัยล้านนา ระหว่างปี พ.ศ.๑๙๑๐-๒๑๐๐ มีความเจริญรุ่งเรืองมาก มีการทำสังคายนา คือ การชำระพระไตรปิฎก ครั้งที่ ๘ ของโลกขึ้น ได้มีการแต่งหนังสือคัมภีร์เป็นภาษาบาลีและภาษาล้านนาไว้หลายเล่ม แสดงให้เห็นการศึกษาของสงฆ์สมัยนั้นเจริญรุ่งเรืองมาก^{๖๖}

สมัยสุโขทัย พ.ศ.๑๗๘๑ พ่อขุนบางกลางท่าว เป็นปฐมกษัตริย์ได้รวบรวมผู้คนตั้งบ้านเมืองขึ้นมาเป็นปึกแผ่น สุโขทัยได้พัฒนาเจริญรุ่งเรืองมากในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ซึ่งพระองค์เป็นกษัตริย์ที่มีพระปรีชาสามารถมากและเป็นสหายกับพ่อขุนงำเมืองแห่งเมืองพะเยา และพ่อขุนเม็งรายผู้สร้างเมืองเชียงใหม่ พ่อขุนรามคำแหงได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองพอ ๆ กับอาณาจักรล้านนา

ในสมัยสุโขทัยการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงโปรดให้มีการเรียนการสอนขึ้นในสำนักพระราชวัง ดังปรากฏในศิลาจารึกสมัยพระเจ้าลิไท ในประชุมพงศาวดารภาค ๑ ความว่า ทรงเผด็จ (ขอร้อง) สงฆ์ทั้งหลายให้มาเล่าเรียนพระปริยัติธรรม^{๖๗} ต่อมาการศึกษาพระปริยัติธรรมในกรุงสุโขทัยก็เจริญขึ้นเป็นลำดับ จนประชาชนอยู่กันอย่างสงบสุข ต่างประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมแห่งศาสนา พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมอันประเสริฐ มีการตั้งหอรบขังไว้หน้าพระราชวังสำหรับให้ประชากรราษฎรที่ทุกข์ร้อนมาสนั้ระขัง เพื่อให้พระเจ้าแผ่นดินช่วยขจัดทุกข์อันเกิดขึ้น และในเวลาต่อมาทางเมืองเชียงใหม่ยังได้อาราธนาพระสงฆ์จากเมืองสุโขทัยให้มาช่วยอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนในล้านนาครด้วย ดังกล่าวนั้นแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของพระปริยัติธรรมในสมัยสุโขทัย ซึ่งมีพระสงฆ์ผู้ทรงความรู้ ไม่ด้อยไปกว่าล้านนาคร

ภายหลังกรุงสุโขทัยอ่อนกำลังลง กรุงศรีอยุธยาเริ่มเข้มแข็งขึ้น ไม่ยอมขึ้นกับกรุงสุโขทัย และต่อมาก็ผนวกเอากรุงสุโขทัยมาขึ้นกับอยุธยา โดยตั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีในสมัยอยุธยาตอนต้น พระพุทธศาสนาถูกละเลยเป็นอย่างมาก จะหาพระสงฆ์ที่ศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างแท้จริงมีน้อย ทำให้สถาบันสงฆ์พลอยเสื่อมถอยลงเป็นอันมาก จนกระทั่งถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช จึงได้มีการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาขึ้นมาอีก พระองค์ทรงรับเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง โปรดให้มีการจัดการเล่าเรียนพระปริยัติธรรมและจัดให้มีการสอบไล่พระปริยัติธรรมขึ้น^{๖๘} ประชาชนศรัทธาเลื่อมใสนิยมให้บุตรหลานมาบวชเพื่อศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมกัน และจึงเกิดมีคำว่า “บวชเรียน” ขึ้นมาในสมัยนั้นจนปัจจุบันนี้

^{๖๖} ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพุทธศาสนาของล้านนาไทย, หน้า ๙๖.

^{๖๗} มาณพ พลไพรินทร์, การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๒.

^{๖๘} กรมการศาสนา, ประวัติการศึกษาของสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๗), หน้า ๑๔-๑๕.

การสอบพระปริยัติธรรมก็เพื่อวัดความรู้พระธรรมวินัยของพระภิกษุสงฆ์ และเพื่อพระเจ้าแผ่นดินจะได้ยกย่องให้ดำรงตำแหน่งพระราชคณะ แต่ก็มีส่วนเป็นจำนวนมากศึกษาเล่าเรียนเพื่อเป็นอาจารย์สอนหนังสือต่อๆ กันไป มิได้มุ่งฉลองพระราชศรัทธาของพระเจ้าแผ่นดินเป็นที่ตั้ง หลักสูตรพระปริยัติธรรมก็ใช้พระไตรปิฎกเป็นตำราเรียน โดยแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ บาเรียนตรี บาเรียนโท และบาเรียนเอก^{๖๙}

การศึกษาขั้นต้นหรือเริ่มแรกนั้นต้องเรียนหนังสือมูลกัจจายน์ เพื่อให้รู้จักอักขรวิธีเสียก่อน อย่างน้อยเป็นเวลาสองปี หรือเรียนมูลกัจจายน์จนจบก่อนจึงเริ่มเรียนการแปลพระไตรปิฎก และต้องเรียนแปลพระไตรปิฎกอีกอย่างน้อยเป็นเวลาสามปี หรือเห็นว่ามีความรู้ความสามารถดีพอแล้ว จึงจะได้เข้าสอบ ซึ่งเรียกว่า “สอบสนามหลวง” โดยมีพระสงฆ์อย่างน้อย ๓ รูป เป็นกรรมการสอบ และมีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นประธาน ผู้เข้าสอบจะต้องแปลด้วยปากเปล่า สอบได้พระสูตรก็จะได้เป็นบาเรียนตรี สอบได้พระวินัยเพิ่มขึ้นก็ได้เป็นบาเรียนโท และถ้าสอบได้พระอภิธรรมเพิ่มอีกก็จะได้เป็นบาเรียนเอก

บางสมัยนอกจากจะมีการศึกษา ด้านพระปริยัติธรรมหรือหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา แล้ว ก็ยังมีการเสริมสร้างด้วยวิชาชีวะ และวิชาปลีกย่อยอื่นๆ ที่จำเป็นแก่สถานการณ์ทางการปกครอง สังคม และภาวะเศรษฐกิจของแต่ละยุคสมัยด้วย ดังเช่นสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ก็มีวิชาหล่อปืนไป เลข ตำรายา ไโหราศาสตร์ วิชาช่างต่าง ๆ รวมทั้งวิชาภาษาต่าง ๆ เป็นต้น^{๗๐}

ในสมัยกรุงธนบุรี บ้านเมืองอยู่ในสภาพที่ต้องกอบกู้เอกราชและบูรณปฏิสังขรณ์ ภายหลังจากเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า และข้าศึกได้เผาบ้านเผาเมืองพร้อมกับเผาวัดวาอาราม จึงทำให้คัมภีร์พระไตรปิฎกสูญหายไปเป็นจำนวนมากมาย เมื่อพระเจ้าตากสินมหาราชทรงกอบกู้เอกราชแล้วได้รวบรวมหัวเมืองต่าง ๆ เป็นปึกแผ่นมั่นคงแล้ว ก็ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเพื่อจะให้เจริญรุ่งเรืองเหมือนสมัยอยุธยา

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงให้เสาะหาพระเถรานุเถระที่ทรงคุณและรู้สรรพธรรมที่มีอยู่ในที่ต่างๆ ซึ่งหลบหลีกข้าศึกไป แต่ก็หาพระสงฆ์ที่หลงเหลืออยู่ได้น้อยเต็มที และทรงโปรดเกล้าให้พระสงฆ์ในปกครองพระอารามต่างๆ สอนพระปริยัติธรรมและเทศนาสั่งสอนประชาชน กล่าวได้ว่า ในสมัยกรุงธนบุรีชั่วระยะเวลาอันสั้น การจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมจึงไม่ได้จัดขึ้นอย่างเป็นกิจจะลักษณะแต่อย่างใด^{๗๑}

เมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นเมืองหลวงแล้ว พระองค์ยังต้องทำสงครามกับพม่าอีกหลายครั้ง จนสามารถปราบปรามขับไล่ข้าศึกออกไปจากราชอาณาจักรหมดแล้ว พระองค์จึงเริ่มบูรณะฟื้นฟูประเทศชาติหลายด้าน เช่น การปกครอง ศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณีต่างๆ ให้เป็นปึกแผ่นมั่นคงยิ่งขึ้น

^{๖๙} มาณพ พลไพรินทร์, การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม, หน้า ๑๒.

^{๗๐} สมหมาย จันทรเรือง, พัฒนาการการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๒๓.

^{๗๑} กรมการศาสนา, ประวัติการศึกษาของสงฆ์, หน้า ๒๐.

ในช่วงระยะเวลาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ ของกรุงรัตนโกสินทร์ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์จะมีลักษณะไม่แตกต่างไปจากสมัยก่อนๆ คือ จะคล้ายกับสมัยอยุธยาหรือจะเรียกว่า เอาแบบอย่างมาจากอยุธยาก็ได้ แต่สถานการณ์สภาพแวดล้อมปรากฏการณ์ต่างๆ ก็อาจทำให้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามกาลเวลา

รัชสมัยของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระองค์ทรงเอาพระทัยใส่ในปัญหาของพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และจัดประชุมสังคายนาต้นฉบับพระไตรปิฎกขึ้นใหม่^{๗๒} มีการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมเป็นระบบ การจัดหลักสูตรพระปริยัติธรรมในด้านหลักสูตรและเนื้อหาได้กำหนดจากคัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งกำหนดไว้ ดังนี้^{๗๓}

๑) ระดับชั้นบาลีเปรียญตรี กำหนดเอาคัมภีร์พระสูตรเป็นหลักสูตร ผู้เรียนจะต้องศึกษาโดยแปลคัมภีร์พระสูตรให้จบ

๒) ระดับชั้นบาลีเปรียญโท กำหนดเอาคัมภีร์พระสูตรและคัมภีร์พระวินัยเป็นหลักสูตร ผู้เรียนจะต้องศึกษาโดยแปลคัมภีร์พระสูตรและพระวินัยให้จบ

๓) ระดับชั้นบาลีเปรียญเอก กำหนดเอาคัมภีร์พระสูตร พระวินัยและคัมภีร์พระอภิธรรม หรือประมัตถธรรมเป็นหลักสูตร ผู้เรียนจะต้องศึกษาโดยแปลคัมภีร์พระสูตร คัมภีร์พระวินัย และคัมภีร์พระอภิธรรมหรือประมัตถธรรมให้จบ

การจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมมีการเรียนการสอนเพื่อนำไปอบรมประชาชนให้ปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า และเพื่อจรรโลงพระพุทธศาสนา สถานที่ที่ใช้ทำการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมในรัชกาลที่ ๑ ยังใช้วังและวัดวาอารามเป็นสถานศึกษา ครูผู้สอนจะเป็นพระเถระผู้ใหญ่ พวกราชบัณฑิต และพระมหากษัตริย์ทรงสอนด้วย วิธีสอนก็คล้ายกับสมัยอยุธยาคือเริ่มแรกต้องสอนหนังสือมูลกัจจายน์เพื่อให้รู้อักขรวิธีก่อน แล้วจึงให้เรียนแปลพระไตรปิฎกด้วยการคัดลอกไปเป็นตอน ๆ

การวัดประเมินผลการเรียนการสอนจะเหมือนกับกรุงศรีอยุธยาคือ พระมหากษัตริย์จะประกาศให้มีการสอบพระปริยัติธรรม พระมหาเถระและราชบัณฑิตทั้งหมดยกจะจัดตั้งคณะกรรมการขึ้นสอบกัน^{๗๔} พระเถระในวัดต่างๆ ก็จะส่งพระภิกษุซึ่งเป็นลูกศิษย์หรือนักเรียนในวัดของตนมาเข้าสอบ ขั้นตอนในการสอบนั้นผู้เข้าสอบจะจับสลากตามที่คณะกรรมการกำหนดให้ ถ้าจับได้ผูกก็ต้องแปลผูกนั้นต่อหน้าคณะกรรมการ ๓ ท่าน การแปลก็ต้องแปลปากเปล่า ถ้าแปลผิดศัพท์หรือผิดประโยชน์ คณะกรรมการจะให้แก้ตัว ๓ ครั้ง ถ้าเกิน ๓ ครั้ง ถือว่าสอบตก ถ้าไม่เกิน ๓ ครั้ง ถือว่าสอบได้หรือสอบผ่านของการสอบระดับชั้นหรือประโยชน์นั้น^{๗๕}

^{๗๒} กรมการศาสนา, ประวัติการศึกษาของสงฆ์, หน้า ๒๗.

^{๗๓} สิริวัฒน์ คำวันสา และทองพรรษ์ ราชภักดี, สงฆ์ไทยใน ๒๐๐ ปี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ศรีอนันต์, ๒๕๒๔), หน้า ๓๒-๓๓.

^{๗๔} กรมการศาสนา, ประวัติการศึกษาของสงฆ์, หน้า ๑๗.

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

ในสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ ได้มีการปรับปรุงหลักสูตรพระปริยัติธรรมใหม่ โดยจัดหลักสูตรพร้อมกับจัดระบบขึ้นมาใหม่ คือ เดิมชั้นที่ ๑ เรียกว่า บาเรียนตรี ชั้นที่ ๒ เรียกว่า บาเรียนโท และชั้นที่ ๓ เรียกว่า บาเรียนเอก ปรับเป็นระบบหลักสูตร ๙ ชั้น หรือเรียกว่า ๙ ประโยค โดยในแต่ละชั้นกำหนดหลักสูตรไว้ ดังนี้^{๗๖}

- ประโยค ๑-๒-๓ หลักสูตรใช้คัมภีร์อรรถกถาธรรมบท
- ประโยค ๔ หลักสูตรใช้มั่งคัลลททีปนีบันตัน
- ประโยค ๕ หลักสูตรบาลีมุตตะกะ
- ประโยค ๖ หลักสูตรใช้มั่งคัลลททีปนีบันปลาย
- ประโยค ๗ หลักสูตรใช้คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (อรรถกถาพระไตรปิฎก)
- ประโยค ๘ หลักสูตรใช้ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค
- ประโยค ๙ หลักสูตรใช้คัมภีร์ฎีกาสารัตถทีปนี

ต่อมาได้มีการปรับปรุงหลักสูตร ประโยค ๔ จากการใช้มั่งคัลลททีปนี บันตัน มาเป็นใช้ บันปลาย และประโยค ๙ จากหลักสูตรเดิมใช้คัมภีร์ฎีกาสารัตถทีปนี เป็น ฎีกาภิธรรมัตถวิภาณี ในด้านการเรียนการสอนเหมือนกับสมัยรัชกาลที่ ๑ ตลอดจนด้านการวัดผลก็เช่นเดียวกัน คือ ใช้แบบปากเปล่า ตามที่พระเถระผู้เป็นกรรมการจะกำหนดให้แปล

ในรัชสมัยของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ได้มีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงขึ้นกว่าเดิม เช่น กำหนดการสอนเป็นระยะเวลาชัดเจนแน่นอนขึ้น ส่วนในด้านอื่นๆ ส่วนใหญ่ก็เหมือนในรัชกาลก่อน ๆ ในเรื่องหลักสูตรไม่มีการเปลี่ยนแปลง ยังคงใช้หลักสูตรเดิมของรัชกาลที่ ๒ คือ ก่อนจะเรียนแปลพระธรรมบทนั้นจะต้องเรียนมูลกัจจายน์ก่อนเนื้อหาของหลักสูตรชั้นมูลกัจจายน์จะเป็นเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องของนาม เรื่องสนธิ เมื่อมีความรู้ชั้นมูลกัจจายน์ดีแล้วก็เรียนแปลพระธรรมบท^{๗๗}

ในด้านการเรียนการสอน รัชกาลที่ ๓ ทรงเอาพระทัยใส่ในด้านศาสนาทุกประการ ตลอดจนกระทั่งการบริจาคนาม^{๗๘} การเรียนการสอนทรงโปรดเกล้าให้สร้างเก่งในบริเวณพระที่นั่ง สำหรับสอนพระปริยัติธรรม ต่อมาเก่งที่สร้างขึ้นไม่พอสอนกัน จึงโปรดเกล้าให้ใช้พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเป็นที่สอนด้วย และในรัชกาลนี้ได้มีการจ้างครู อาจารย์ ไปสอนกันหลายวัดหลายอารามด้วยแล้ว^{๗๙}

การวัดประเมิณผล เดิมที่จะมีการสอนและสอบไปเรื่อย ๆ นาน ๆ ที่จะประกาศสอบสักครั้ง มาในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระองค์ทรงเห็นว่าการศึกษาพระปริยัติธรรมมีความเจริญเป็นปึกแผ่นดีแล้ว จึงกำหนดการสอบไว้แน่นอน คือ ๓ ปี ให้มีการสอบ ๑ ครั้ง

ในรัชสมัยของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ ซึ่งพระองค์ทรงเคยบวชเป็นพระภิกษุอยู่นานถึง ๒๗ ปี ทรงมีความรู้ทรงปริยัติธรรมมากกว่าพระมหากษัตริย์พระองค์อื่นๆ จึงทรงสนับสนุนการศึกษาพระปริยัติธรรมอย่างยิ่ง ในด้านการจัดการเรียนการสอนมิได้ทรงเปลี่ยนแปลงรูปแบบที่รัชกาลที่ ๓ ทรงดำเนินการไว้มากมายนัก

^{๗๖} สิริวัฒน์ คำวันสา และทองพรรณ ราชภักดี, *สงฆ์ไทยใน ๒๐๐ ปี*, หน้า ๕๑.

^{๗๗} กรมการศาสนา, *ประวัติการศึกษาของสงฆ์*, หน้า ๓๗.

^{๗๘} สิริวัฒน์ คำวันสา และทองพรรณ ราชภักดี, *สงฆ์ไทยใน ๒๐๐ ปี*, หน้า ๘๐.

^{๗๙} กรมการศาสนา, *ประวัติการศึกษาของสงฆ์*, หน้า ๓๑.

ในรัชกาลนี้จะเป็นกิจกรรมพิธีกรรมเพื่อให้เกิดการจำเอาพระธรรมคำสอนไปปฏิบัติ เช่น กำหนดวันมาฆบูชา การทำวัตร วันธัมมัสสวนะ การบรรพชา อุปสมบท เป็นต้น และได้มีการสร้างพระไตรปิฎกเพิ่มเติมในฉบับที่ขาดหายไป^{๘๐}

จะเห็นได้ว่า การศึกษาไทยจากยุคสุโขทัยมาสู่ยุคอยุธยา ธนบุรี ถึงกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระมหากษัตริย์ไทยในฐานะที่ทรงเป็นผู้นำชาติไทย ได้ทรงทุ่มเทศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ก่อให้เกิดความเข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง ถึงขนาดแต่งหนังสือต่าง ๆ อันเป็นหลักคำสอนในทางพระพุทธศาสนาอย่างดีเยี่ยม การศึกษาไทยจึงมีพระพุทธศานานำหน้า มีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานแห่งวิชาอื่นๆ ทั้งนี้ เพราะผู้นำชาติและประชาชน ได้มีโอกาสสัมผัสพระพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิดและซาบซึ้งดื่มด่ำจนมีความรู้สึกว่า พระพุทธศาสนามีความจำเป็นในทุกขั้นตอนของชีวิต^{๘๑}

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ พระองค์ทรงปรับปรุงพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญหลายด้าน ด้านการศึกษาก็เช่นกัน ได้ทรงแยกการศึกษาออกเป็น ๒ ส่วน คือ การศึกษาสำหรับเด็กส่วนหนึ่ง และการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณรอีกส่วนหนึ่ง^{๘๒} ทรงได้ตั้งโรงเรียนแห่งแรกขึ้นที่วัดมหรณพาราม ทำให้การศึกษาและศาสนาแยกขาดจากกัน มีการจัดการเรียนการสอนภาษาบาลีตามหลักสูตรและวิธีการเรียนการสอนแบบใหม่ โดยใช้ตำราเรียนเป็นภาษาไทยและเรียนจากคัมภีร์บาลีที่จัดพิมพ์ขึ้นแทนการเขียนจากคัมภีร์ใบลาน รวมทั้งสอบด้วยวิธีเขียนแทนการสอบปากเปล่า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาด้านหลักสูตรพระปริยัติธรรมให้เป็นภาษาไทยขึ้นเป็นครั้งแรก แต่เดิมหลักสูตรจะเป็นภาษาบาลี เพื่อให้การเรียนพระปริยัติธรรมง่ายขึ้น ต่อมาได้ใช้เป็นหลักสูตรของนักธรรมชั้นตรีมาจนถึงปัจจุบัน^{๘๓}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยในอดีต เป็นการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมในรูปแบบของการเรียนภาษาบาลีเป็นหลักและหากจะพิจารณาถึงจุดประสงค์ของการจัดการศึกษา ก็จะเป็นการจัดเพื่อมุ่งเน้นให้ผู้ศึกษามีทักษะอ่านเขียนภาษาไทยได้คล่อง มีความรู้ความเข้าใจในหลักพระธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง เนื้อหาที่ใช้เรียนล้วนมาจากคัมภีร์พระไตรปิฎกทั้งสิ้น อย่างไรก็ตามเป็นที่สังเกตได้ว่า พลเมืองที่มีโอกาสศึกษาพระปริยัติธรรมนี้ล้วนเป็นผู้ชาย จึงมีประเพณีไทยแท้แต่โบราณว่า เป็นลูกผู้ชายที่สมบูรณ์ต้องผ่านการบวชเรียน กล่าวคือ ผู้ชายที่ต้องการจะเป็นผู้มีการศึกษาจะต้องบวชเท่านั้น หรือแม้จะไม่บวชอย่างน้อยก็ต้องมาอยู่วัด เป็นเด็กวัด จึงจะได้รับการศึกษาเล่าเรียน

^{๘๐} สิริวัฒน์ คำวันสา และทองพรรษ์ ราชภักดี, สงฆ์ไทยใน ๒๐๐ ปี, หน้า ๑๗๔.

^{๘๑} พระมหาจรรยา สุทธิธำณ, พุทธปัญญากับการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : สถาบันปัญญานันทะ, ๒๕๓๘), หน้า ๒๔-๒๕.

^{๘๒} ฉลอง ช่วยธานี, “พระสงฆ์กับการศึกษา จดหมายข่าวกัลยาณมิตร”, จดหมายข่าว, ปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๔ (กรกฎาคม ๒๕๓๔) : ๓.

^{๘๓} มานพ พลไพรินทร์, การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม, หน้า ๑๘๖.

(๓) การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน

การศึกษาพระพุทธศาสนาของพระสงฆ์ไทยแต่โบราณมา นิยมศึกษาเป็นภาษาบาลี ที่เรียกว่า การศึกษาพระปริยัติธรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่เรียนรู้ได้ยากสำหรับภิกษุสามเณรทั่วไป จึงปรากฏว่า ภิกษุสามเณรที่มีความรู้ในพระธรรมวินัยอย่างทั่วถึงมีจำนวนน้อย เป็นเหตุให้สังฆมณฑลขาดแคลน ภิกษุผู้มีความรู้ความสามารถที่จะช่วยกิจการพระศาสนาทั้งในด้านการศึกษา การปกครองและการแนะนำสั่งสอนประชาชน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงได้ทรงพระดำริวิธีการเล่าเรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทยขึ้น สำหรับสอนภิกษุสามเณรวัดบวรนิเวศเป็นครั้งแรก นับแต่ทรงรับหน้าที่ปกครองวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๕ เป็นต้นมา โดยทรงกำหนดหลักสูตรการสอนให้ภิกษุสามเณรได้เรียนรู้พระพุทธศาสนา ทั้งด้านหลักธรรม พุทธประวัติ และพระวินัย ตลอดถึงหัตถ์แต่งกระทุ้งธรรม^{๘๔}

เมื่อทรงเห็นว่า การเรียนการสอนพระธรรมวินัยเป็นภาษาไทยได้ผล ทำให้ภิกษุสามเณรมีความรู้กว้างขวางขึ้น จึงทรงดำริที่จะขยายแนวทางนี้ไปยังภิกษุทั่วไปด้วย ประกอบกับใน พ.ศ.๒๔๔๘ ประเทศไทยเริ่มมีพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ซึ่งภิกษุทั้งหมดจะได้รับการยกเว้น ส่วนสามเณรจะยกเว้นให้เฉพาะสามเณรผู้รู้ธรรม ราชการได้ขอให้คณะสงฆ์ช่วยกำหนดเกณฑ์ของสามเณรผู้รู้ธรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงกำหนดหลักสูตรองค์ธรรมสามเณรขึ้น ต่อมาได้ปรับปรุงเป็นองค์นักธรรม สำหรับภิกษุสามเณรชั้นนวกะ (คือผู้บวชใหม่) ได้รับพระบรมราชานุมัติ เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ.๒๔๕๔ และโปรดให้จัดการสอบไล่ในส่วนกลางขึ้นเป็นครั้งแรกในเดือนตุลาคมปีเดียวกัน โดยใช้วัดบวรนิเวศวิหาร วัดมหาธาตุ และวัดเบญจมบพิตร เป็นสถานที่สอบ การสอบครั้งแรกนี้ มี ๓ วิชา คือ ธรรมวิภาคในนวโกวาท แต่งความแก้กระทุ้งธรรม และแปลภาษามคธ เฉพาะท้องถิ่นทานในอรรถกถาธรรมบท

พ.ศ.๒๔๕๕ ทรงปรับปรุงหลักสูตรองค์นักธรรมให้เหมาะสมสำหรับภิกษุสามเณรทั่วไปได้ เรียนรู้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยแบ่งเป็นหลักสูตร ๒ อย่าง คือ อย่างสามัญ เรียนวิชาธรรมวิภาค พุทธประวัติ และเรียงความแก้กระทุ้งธรรม และ อย่างวิสามัญ เพิ่มแปลอรรถกถาธรรมบทมีแก้อรรถบาลี ไวยากรณ์และสัมพันธ์ และวินัยบัญญัติที่ต้องสอบทั้งผู้เรียนอย่างสามัญและวิสามัญ

พ.ศ.๒๔๕๖ ทรงปรับปรุงหลักสูตรองค์นักธรรมอีกครั้งหนึ่ง โดยเพิ่มหลักหมวดคิปปิปฏิบัติเข้า ในส่วนของธรรมวิภาคด้วย เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการครองชีวิตฆราวาส หากภิกษุสามเณรรูปนั้นๆ มีความจำเป็นต้องลาสิกขาออกไปด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง เรียกว่า นักธรรมตรี การศึกษาพระธรรมวินัยแบบใหม่นี้ ได้รับความนิยมจากหมู่ภิกษุสามเณรอย่างกว้างขวางและแพร่หลายออกไปอย่างรวดเร็ว เพียง ๒ ปีแรก

^{๘๔} สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, เรื่องสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ.๒๕๕๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๔๖.

ในครั้งนั้น มีภิกษุสามเณรสมัครเข้าสอบสนามหลวงเกือบพันรูป จึงทรงเห็นว่าการศึกษา นักธรรมอำนวยการคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและภิกษุสามเณรทั่วไป ในเวลาต่อมาจึงทรงดำริขยาย การศึกษานักธรรมให้ทั่วถึงแก่ภิกษุทุกระดับ คือ ทรงตั้งหลักสูตรนักธรรมชั้นโท สำหรับภิกษุชั้นมัชฌิมา คือ มีพรรษาเกิน ๕ แต่ไม่ถึง ๑๐ และนักธรรมชั้นเอก สำหรับภิกษุชั้นเถระ คือ มีพรรษาพ้น ๑๐ ขึ้นไป ดังที่เป็นหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐานของคณะสงฆ์สืบมาตราบทุกวันนี้

ดังกล่าวนี้สอดคล้องกับที่ **มานพ พลไพรินทร์** ได้ระบุไว้ชัดเจนว่า ในปี พ.ศ.๒๔๕๔ มหาเถรสมาคมได้กำหนดหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมขึ้นเพื่อกำหนดความรู้ของค่านักธรรมแก่สามเณร สำหรับยกเว้นการเกณฑ์ทหารตามพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ร.ศ.๑๒๔ (พ.ศ.๒๔๔๘) ประกอบด้วย วิชา ธรรมวิภาค วินัยบัญญัติ พุทธประวัติ และเรียงความแก่กระทู้ธรรมโดยใช้แบบเรียนนวโกวาท พุทธศาสนสุภาษิต และพุทธานุพุทธประวัติ กำหนดให้เรียกผู้ที่สอบผ่านของค่านักธรรมตามหลักสูตรนี้ว่า นักธรรมชั้นตรีและขยายในเวลาต่อมาเป็นหลักสูตรนักธรรมชั้นโท และหลักสูตรนักธรรมชั้นเอก ครบบริบูรณ์ ในปี พ.ศ.๒๔๖๔ หลักสูตรดังกล่าวมีผลบังคับใช้เรื่อยมาจนถึงปี พ.ศ.๒๕๘๔ จึงได้มีการออก ระเบียบว่าด้วยการจัดศาสนศึกษาและระเบียบนี้ได้มีการปรับปรุงหลายครั้ง^{๘๕}

ในปี พ.ศ.๒๕๓๕ ได้มีการตราพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ซึ่งบัญญัติว่าการศึกษาสงฆ์ หมายถึง สิ่งที่พระภิกษุสามเณรต้องเล่าเรียนศึกษาค้นคว้าทำความเข้าใจ ส่วนคณะสงฆ์หมายถึง บรรดา พระภิกษุที่ได้รับการบรรพชาอุปสมบทจากพระอุปัชฌาย์ตามพระราชบัญญัตินี้หรือตามกฎหมายที่ใช้ บังคับก่อนพระราชบัญญัตินี้ ไม่ว่าจะปฏิบัติศาสนกิจในหรือนอกราชอาณาจักร ส่วนวิชาการพระพุทธศาสนา หมายความว่า วิชาการซึ่งจัดให้พระภิกษุสามเณรศึกษาตามหลักสูตรใดหลักสูตรหนึ่ง ดังต่อไปนี้^{๘๖}

๑) หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลีสานามหลวง

๒) หลักสูตรปริญญาศาสนบัณฑิตของสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์

๓) หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ต่อมาในปี พ.ศ.๒๕๔๐ ได้มีพระราชบัญญัติกำหนดวิถีสถานะผู้สำเร็จวิชาการพระพุทธศาสนา โดยยกเลิกข้อความในมาตรา ๓ และใช้ข้อความต่อไปนี้แทน^{๘๗}

มาตรา ๓ วิชาการพระพุทธศาสนา หมายความว่า วิชาการซึ่งจัดให้พระภิกษุสามเณรศึกษา ตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลีสานามหลวงด้วยเหตุผลว่าเนื่องจากได้มีการตรา พระราชบัญญัติจัดตั้งมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย และ พระราชบัญญัติจัดตั้งมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยเพื่อดำเนินงานด้านการศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนาตามหลักสูตรปริญญา ศาสนศาสตรบัณฑิตและพุทธศาสตรบัณฑิตขึ้นโดยเฉพาะแล้ว”

^{๘๕} มานพ พลไพรินทร์, การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม, หน้า ๒๐.

^{๘๖} สุทธิพงศ์ ดันตยาพิศาลสุทธิ, พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ กฎกระทรวง กฎมหาเถรสมาคม พร้อมด้วย ระเบียบและคำ สั่งมหาเถรสมาคมเกี่ยวกับการคณะสงฆ์และการพระศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การ ศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕

^{๘๗} กรมการศาสนา, คู่มือการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม-บาลี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ การศาสนา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๓.

การศึกษาพระปริยัติธรรมในปัจจุบัน จำแนกได้ดังนี้

๑) หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี มี ๘ ระดับ ได้แก่ ประโยค ๑-๒ และเปรียญธรรม ๓-๔-๕-๖-๗-๘-๙ (ป.ธ.๓ ถึง ป.ธ.๙) กระทรวงศึกษาธิการเทียบความรู้ให้ตามประกาศ ลงวันที่ ๒๒ สิงหาคม ๒๕๒๕ ให้เปรียญธรรม ๓ ประโยค (ป.ธ.๓) เทียบเท่ามัธยมศึกษาตอนต้น และเปรียญธรรม ๕ ประโยค (ป.ธ.๕) ที่สอนวิชาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมหรือแผนกบาลี หรือโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญไม่น้อยกว่า ๑ ปี โดยมีเวลาสอนไม่น้อยกว่า ๓๐๐ ชั่วโมง เทียบเท่ามัธยมศึกษาตอนปลาย ส่วนเปรียญธรรม ๙ ประโยค (ป.ธ.๙) มีวิทยฐานะชั้นปริญญาตรี^{๘๘}

๒) หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม แบ่งออกเป็นหลักสูตรสำหรับพระภิกษุสามเณรมี ๓ ระดับ ได้แก่ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก โดย ก.พ. เทียบวิทยฐานะนักธรรมชั้นตรี ให้เท่ากับประโยคประถมศึกษาตอนต้น (ป.๔) นักธรรมชั้นโท เท่ากับประโยคประถมศึกษาตอนปลาย (ป.๕) และนักธรรมชั้นเอก เท่ากับประโยคประถมศึกษาตอนปลาย (ป.๖) และหลักสูตรสำหรับฆราวาสมี ๓ ระดับ ได้แก่ ธรรมศึกษาชั้นตรี ธรรมศึกษาชั้นโทและธรรมศึกษาชั้นเอก^{๘๙}

๓) หลักสูตรปริญญาตรีได้แก่ พุทธศาสตรบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และศาสนศาสตรบัณฑิตของมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัยซึ่งกำหนดให้นักศึกษาทุกคนต้องศึกษาวิชาแกนพระพุทธศาสนาจำนวน ๕๐ หน่วยกิต ประกอบด้วย วิชาภาษาบาลี พระไตรปิฎก ศึกษา พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก ธรรมประยุกต์ ธรรมปฏิบัติและศาสนปฏิบัติ โดยหลังจากจบการศึกษาแล้วต้องปฏิบัติศาสนกิจสนองงานมหาวิทยาลัยในเพศบรรพชิตอีกอย่างน้อย ๑ ปี จึงจะได้รับปริญญาบัตร^{๙๐}

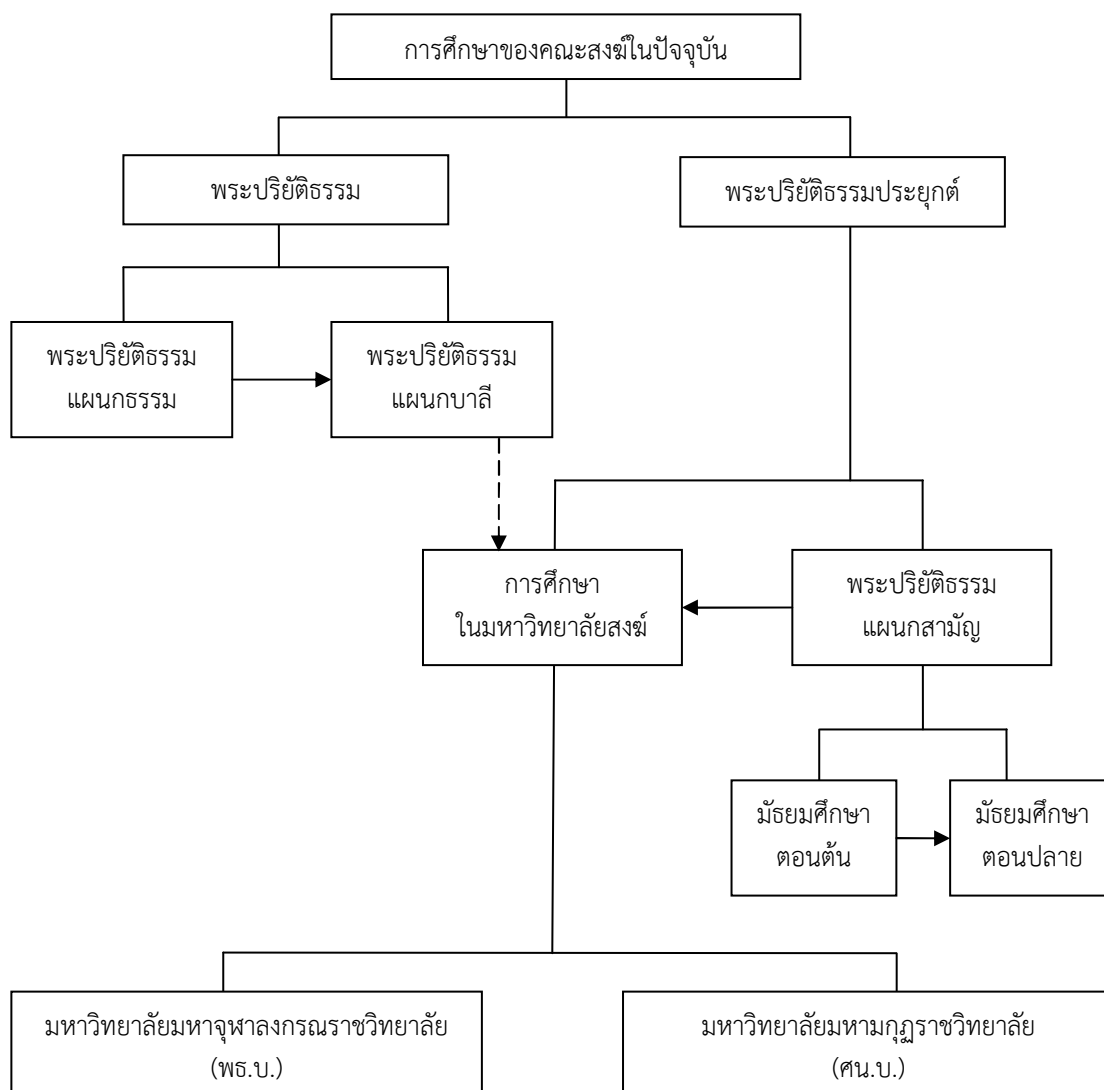
๔) หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา ซึ่งเป็นการจัดการเรียนการสอนตามหลักสูตร มัธยมศึกษาทั้งตอนต้นและตอนปลายของกระทรวงศึกษาธิการ โดยกำหนดให้เรียนวิชาการพระพุทธศาสนา ได้แก่ ศาสนปฏิบัติ ภาษาบาลี และธรรมวินัย เป็นวิชาบังคับแกน ๓๖ หน่วยกิต ในระดับมัธยมศึกษาตอนต้น และ ๒๑ หน่วยกิต ในระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย

หลักสูตรทั้ง ๔ ประเภทตามที่กล่าวมา สามารถจำแนกได้เป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มหลักสูตรที่ศึกษาเฉพาะวิชาการพระพุทธศาสนา ได้แก่ หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม และหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ซึ่งจัดเป็นการศึกษาพระปริยัติธรรม ส่วนกลุ่มที่ ๒ เป็นหลักสูตรที่ศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนา ร่วมกับวิชาสามัญอื่นๆ ได้แก่ หลักสูตรมหาวิทยาลัยสงฆ์ และหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกสามัญ ดังแสดงสรุปในแผนภาพที่ ๒.๒

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

^{๘๙} อ้างแล้ว, หน้า ๑๐๖.

^{๙๐} สุภาพร มากแจ้ง และสมปอง มากแจ้ง, สภาพการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๒), หน้า ๓.

แผนภาพที่ ๒.๒ การศึกษาของคณะสงฆ์ไทย^{๔๑}

ปัจจุบัน การศึกษาปริยัติธรรมเป็นกิจการสำคัญอย่างหนึ่งที่คณะสงฆ์จัดให้มีการดำเนินการ ดังที่กำหนดไว้ในอำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคมตอนหนึ่งว่า “ควบคุมและส่งเสริมการศาสนศึกษาของคณะสงฆ์” และ ในระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ส่วนกลางก็ได้กำหนดวิธีดำเนินการควบคุมและส่งเสริมศาสนศึกษาว่า “ให้เป็นไปตามที่กำหนดในระเบียบมหาเถรสมาคม” และในส่วนของการปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาคได้กำหนดอำนาจหน้าที่เจ้าคณะทุกส่วนทุกชั้นว่า “ควบคุมและส่งเสริมศาสนศึกษา ให้ดำเนินไปด้วยดี”

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔.

ในส่วนของการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ในปัจจุบันมีการสอนกันในหลายสำนักตามหลักสูตรที่สนามหลวงแผนกธรรมกำหนดไว้ เป็นไปตามความสามารถของอาจารย์ผู้สอนทำให้ความเข้าใจในพระธรรมวินัยเกิดความหลากหลายแนวทางความคิด อาจารย์ผู้สอนบางรูปอาจเน้นการสอนในเชิงทฤษฎี ให้นักเรียนได้เกิดความเข้าใจแล้วนำไปปฏิบัติ อาจารย์บางรูปอาจเน้นการสอนธรรมจากสภาวะการณของสังคัม ให้นักเรียนได้เห็นถึงคุณค่าของสภาวะการณนั้นๆ^{๙๒}

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต) ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการศึกษาพระปริยัติธรรมในปัจจุบันว่า มีการปรับปรุงคุณภาพปรับปรุงเนื้อหา ปรับปรุงหลักสูตรให้ทันต่อสภาวะการณ เพื่อให้พระสงฆ์มีความรู้เท่าทันต่อสภาพปัจจุบัน และสามารถที่จะนำความรู้ทางพระศาสนามาประยุกต์ใช้ในการเผยแผ่ให้คนในสมัยปัจจุบันนี้เข้าใจมองเห็นคุณค่า และใช้ให้เป็นประโยชน์ได้ และในแง่ขอบเขตของการศึกษา นอกจากปรับปรุงเนื้อหาของวิชาแล้ว จะต้องขยายขอบเขตวิชาให้กว้างออกไปอีก เพราะการศึกษาศาสนานั้น จะศึกษาเฉพาะตัวศาสนาเพียงอย่างเดียวไม่ได้ จำเป็นต้องอาศัยหลักวิชาการอื่นๆ เช่น อักษรศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และประวัติศาสตร์ เป็นต้น ซึ่งจะเพื่อบรรพาคของผู้นั้นจะศึกษาธรรมขั้นสูงต่อไป^{๙๓}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การศึกษาของคณะสงฆ์ในปัจจุบัน มีการศึกษาปริยัติธรรม แผนกธรรม แผนกบาลี แผนกสามัญ และการศึกษาในมหาวิทยาลัยสงฆ์ สำหรับในส่วนของการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม หรือนักธรรม เกิดขึ้นตามพระดำริของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นการจัดการศึกษาสำหรับภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ ได้รับพระบรมราชานุมัติ เมื่อวันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ.๒๔๕๔ และโปรดให้จัดการสอบไล่ในส่วนกลางขึ้นเป็นครั้งแรกในเดือนตุลาคมปีเดียวกัน ต่อมาจึงทรงปรับปรุงหลักสูตรรองคณัฏฐมนีกครั้งหนึ่ง โดยเพิ่มหลักหมวดคติปฏิบัติเข้าในส่วนของธรรมวิภาคด้วย เพื่อให้เป็นประโยชน์ในการครองชีวิตฆราวาสแก่ภิกษุสามเณรผู้มีความจำเป็นต้องลาสิกขาออกไป ปัจจุบัน การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมนี้ จัดการศึกษา ๓ ระดับ คือ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท และนักธรรมชั้นเอก ซึ่งเป็นหลักสูตรเฉพาะสำหรับพระภิกษุสามเณร และถือเป็นหน้าที่ของเจ้าคณะทุกส่วนชั้น ที่จะต้องควบคุมและส่งเสริมการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในงานศาสนศึกษาให้ดำเนินไปได้ด้วยดี

^{๙๒} สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, เรื่องสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ.๒๕๕๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๕๑), หน้า ๑.

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), ทิศทางการศึกษาของคณะสงฆ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๒๗-๓๒.

๒.๓.๒ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

เมื่อแรกตั้งนักระชั้นขึ้นนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้โปรดให้ทำพัตรอง มีตราคณะสงฆ์ (ตราธรรมจักร) ประทานแก่ผู้สอบนักระชั้นขึ้นได้ เพื่อเป็นการยกย่องนักระชั้น การสอบนักระชั้นแพร่หลายไป มีผู้สอบนักระชั้นขึ้นได้มากขึ้น ผู้ได้รับประทานพัตรองไม่รู้สีกว่าเป็นเกียรติยศ จึงไม่ค่อยนิยมถือกัน ใน พ.ศ.๒๔๖๐ หลังจากตั้งนักระชั้นมาได้ ๖ ปี สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงทรงพระดำริจัดเรื่องพัตรองนักระชั้นใหม่ คือพัตรองนักระชั้นไม่ประทานแก่ผู้สอบได้ทั่วไป ทั้งนักระชั้นขึ้นตรี และนักระชั้นขึ้นโท แต่พระราชทานเฉพาะที่มีพรรษาพ้น ๕ แล้ว และมีหน้าที่ทางการศึกษา เช่น เป็นครูสอน เป็นต้น และทรงกำหนดให้พระนักระชั้นถือพัตรองนักระชั้นในพิธีทางราชการ เช่นเดียวกับพระมีฐานันดรถือพัตรอง ใน พ.ศ.๒๔๖๓ ทรงจัดระเบียบเรื่องพัตรองเปรียญและพัตรองนักระชั้นอีกครั้งหนึ่ง สำหรับพัตรองนักระชั้นนั้น เลิกประทานพัตรองนักระชั้นขึ้นตรี เพราะส่วนใหญ่สอบเลื่อนเป็นนักระชั้นขึ้นโท แล้ว ส่วนพระนักระชั้นขึ้นตรีที่ไม่สอบเลื่อนเป็นนักระชั้นขึ้นโท และมีหน้าที่ทางการศึกษา ยังคงได้รับประทานอยู่ ส่วนพัตรองนักระชั้นขึ้นโทนั้น ก็ประทานเฉพาะแก่ผู้สอบได้นักระชั้นขึ้นโท ที่มีพรรษาพ้น ๕ แล้ว สำหรับผู้ที่สอบได้แต่พรรษายังไม่ถึง ๕ ต้องรอนกว่าพรรษาครบ ๕ แล้ว จึงจะได้รับประทานพัตรอง^{๙๔}

(๑) หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

นับแต่ได้มีการตั้งหลักสูตรนักระชั้นขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ หลักสูตรได้มีการปรับปรุงเรื่อยมาเป็นระยะ ทั้งในด้านเนื้อหาวิชาและตำราที่ใช้เป็นหลักสูตรหรือแบบเรียนในชั้นนั้นๆ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ผู้สอบนักระชั้นได้ในชั้นนั้น ๆ มีความรู้สมกับภูมิ เพราะวัตถุประสงค์สำคัญในการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระดำริจัดตั้งการศึกษานักระชั้นขึ้นนั้น ก็เพื่อให้ภิกษุสามเณรมีความรู้ธรรมวินัยสมกับภูมิของตน กล่าวคือ

๑) นักระชั้นขึ้นตรี เพื่อให้ผู้ศึกษาเล่าเรียนซึ่งยังอยู่ในภูมินวกะ มีพรรษาหย่อน ๕ มีความรู้ธรรมวินัยพอรักษาตัวได้

๒) นักระชั้นขึ้นโท เพื่อให้ผู้ศึกษาเล่าเรียนซึ่งอยู่ในภูมิมัชฌิมะมีพรรษาเกิน ๕ มีความรู้ธรรมวินัยละเอียดกว้างขวางออกไปถึงขั้นพอช่วยแนะนำผู้อื่นได้

๓) นักระชั้นขึ้นเอก เพื่อให้ผู้ศึกษาเล่าเรียนซึ่งอยู่ในภูมิเถระ มีพรรษาเกิน ๑๐ มีความรู้ละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้นถึงขั้นสามารถเป็นหลักในสังฆกรรม และเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ได้

^{๙๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๓๙), หน้า ๓๓๗๐-๓๓๗๑.

หลักสูตรนักธรรมทุกชั้น ซึ่งได้ปรับปรุงมาโดยลำดับนั้นมาถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ จึงเป็นอันยุติได้
ดังนี้

๑) หลักสูตรนักธรรมชั้นตรี

- เรียงความแก้กระทู้ธรรม ใช้หนังสือพุทธศาสนสุภาษิต
- ธรรมวิภาค ใช้หนังสือนวโกวาท
- ตำนาน (พุทธประวัติ) ใช้หนังสือพุทธประวัติ เล่ม ๑-๓ หนังสือปฐมสมโพธิ ของสมเด็จพระสังฆราช (สา)

- วินัยบัญญัติ ใช้หนังสือนวโกวาท

๒) หลักสูตรนักธรรมชั้นโท

- เรียงความแก้กระทู้ธรรม ใช้หนังสือพุทธศาสนสุภาษิต
- ธรรมวิภาค ใช้หนังสือธรรมวิภาค ปริงคเฑที่ ๒
- ตำนาน (อนุพุทธประวัติ) ใช้หนังสืออนุพุทธประวัติ และหนังสือพุทธธานุพุทธประวัติ

เฉพาะประวัติพระสาวก หนังสือสังคิตติกาและ หนังสือปฐมสมโพธิ

- วินัยบัญญัติ ใช้หนังสือวินัยมุขเล่ม ๑-๒

๓) หลักสูตรนักธรรมชั้นเอก

- เรียงความแก้กระทู้ธรรม ใช้หนังสือพุทธศาสนสุภาษิต และหนังสือธรรมอื่นๆ มีมงคลวิ

เสสสกา เป็นต้น

- ธรรมวิภาค ใช้หนังสือธรรมวิจารณ์ หนังสือสมถกรรมฐาน หนังสือมหาสติปัฏฐานสูตร

และคิริมานนทสูตร แปล

- ตำนาน (พุทธธานุพุทธประวัติ) ใช้หนังสือพุทธประวัติเล่ม ๑-๓ หนังสือปฐมสมโพธิ

หนังสือพุทธธานุพุทธประวัติ หนังสืออนุพุทธประวัติ และหนังสือสังคิตติกา

- วินัยบัญญัติ ใช้หนังสือวินัยมุขเล่ม ๓

การศึกษานักธรรมเป็นที่นิยมและเป็นที่ยกย่องทั้งในวงการคณะสงฆ์และในทางราชการ ผู้ที่สอบได้ประโยคนักธรรม เมื่อลาสิกขาออกไป ก็สามารถรับราชการเป็นครูสอนตามโรงเรียนต่างๆ เมื่อมีการสอบเลื่อนวิทยฐานะครู ผู้สอบได้ประโยคนักธรรมก็ได้รับสิทธิพิเศษ โดยได้รับการยกเว้นโดยไม่ต้องสอบ ๑ ชั่ววิชา เพราะประโยคนักธรรมชั้นตรีจัดเป็นวิชาหนึ่งสำหรับการเลื่อนวิทยฐานะ^{๙๕}

ต่อมาคณะสงฆ์ในสมัยสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวราวุธพิพัฒน์ พิจารณาเห็นว่า การศึกษานักธรรมก็เป็นประโยชน์แม้แก่ผู้ที่มีใช้ภิกษุสามเณร โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการครู ดังนั้น คณะสงฆ์จึงอนุญาตให้ครูทั้งหญิงและชายเข้าสอบประโยคนักธรรมชั้นตรีในสนามหลวงได้ โดยได้ตั้ง หลักสูตรประโยคนักธรรมสำหรับฆราวาส เรียกว่า "ธรรมศึกษาตรี" ซึ่งประกอบด้วยวิชาที่ต้องสอบ เช่นเดียวกันกับหลักสูตรนักธรรมชั้นตรีสำหรับภิกษุสามเณร ยกเว้นวิชาวินัยบัญญัติ ใช้เบญจศีล เบญจธรรม และอุโบสถศีลแทน ในปี พ.ศ. ๒๔๗๒ เปิดสอบธรรมศึกษาตรีครั้งแรก ปรากฏว่ามีฆราวาสทั้งชายและหญิงสมัครสอบกันเป็นจำนวนมาก

^{๙๕} สุเชาว์ พลอยชุม, ประวัตินักธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๔๓), หน้า ๖๓-๖๔.

เมื่อเห็นว่าฆราวาสสนใจศึกษาและสมัครสอบธรรมศึกษาตรีกันเป็นจำนวนมาก ในปี พ.ศ. ๒๔๗๓ คณะสงฆ์จึงได้จัดตั้งหลักสูตรธรรมศึกษาโทขึ้น เพื่อเป็นการขยายการศึกษานักธรรมสำหรับฆราวาสให้กว้างขวางและแพร่หลายยิ่งขึ้น อันเป็นการส่งเสริมการศึกษาพระพุทธศาสนาทางหนึ่ง หลักสูตรธรรมศึกษาโทประกอบด้วยวิชาที่ต้องสอบ ๓ วิชา คือ ธรรมวิภาค อนุพุทธประวัติ และเรียงความ แก่กระทู้ธรรม เช่นเดียวกับหลักสูตรนักธรรมชั้นโทสำหรับภิกษุสามเณร ยกเว้นวินัยบัญญัติธรรมศึกษาโทสอบครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓

กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๗๕ มีการปรับปรุงในส่วนของวิชาเรียงความแก่กระทู้ธรรมอีกครั้งหนึ่ง คือ สำหรับนักธรรมชั้นโท กำหนดหัวข้อธรรมที่ต่างกัน ๒ ข้อ ให้นักเรียนแต่งเป็นทำนองเทศน์เชื่อมความ ๒ ข้อนั้นให้ต่อเนื่องกันสนิท และให้ชักภาสิตในที่อื่นมาอ้างอิง ๒ แห่ง อย่าให้ซ้ำกัน สำหรับนักธรรมชั้นเอก กำหนดหัวข้อธรรมที่ต่างกัน ๓ ข้อ ให้นักเรียนแต่งเป็นทำนองเทศน์ เชื่อมความ ๓ ข้อนั้น ให้ต่อเนื่องกันสนิท และชักภาสิตในที่อื่นมาอ้างอิง ๓ แห่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๗๘ คณะสงฆ์ได้ตั้งหลักสูตรธรรมศึกษาเอกและอนุญาตให้ฆราวาสสอบได้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๘ เป็นต้นไป^{๑๖} หลักสูตรนักธรรมชั้นเอกก็ประกอบด้วยวิชาที่ต้องสอบ ๓ วิชา คือ ธรรมวิภาค พุทธานุพุทธประวัติ และเรียงความแก่กระทู้ธรรม เช่นเดียวกับหลักสูตรนักธรรมชั้นเอกสำหรับภิกษุสามเณร ยกเว้นวินัยบัญญัติ

กล่าวได้ว่า การศึกษานักธรรมอันเป็นการศึกษาพระพุทธศาสนาหรือธรรมวินัยในภาษาไทย ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระดำริตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ นั้น ได้พัฒนามาโดยลำดับ ทั้งในด้านหลักสูตร การเรียนและการสอน เพื่อให้ภิกษุสามเณรมีความรู้ในธรรมวินัย ตลอดถึงความเป็นมาของพระพุทธศาสนาอย่างทั่วถึง พอแก่การที่จะเป็นศาสนทายาทที่มีคุณภาพสามารถดำรงพระศาสนาไว้ได้ด้วยดี

การศึกษานักธรรมได้เป็นที่นิยมนับถือของคณะสงฆ์และได้รับการจัดให้เป็นการศึกษาขั้นพื้นฐานของภิกษุสามเณรในประเทศไทยควบคู่ไปกับการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีนับแต่เริ่มต้นมาจนบัดนี้ การศึกษานักธรรมที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงตั้งขึ้นนี้ จึงนับว่ามีคุณประโยชน์ต่อการพระศาสนาในประเทศไทยเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ การศึกษานักธรรมยังได้แผ่ประโยชน์ไปยังพุทธบริษัทฝ่ายฆราวาสด้วย ดังที่ฆราวาสจำนวนมากก็สนใจศึกษาและสอบธรรมศึกษากันเป็นจำนวนมากตลอดมาดังที่กล่าวแล้ว การที่พุทธบริษัทฝ่ายฆราวาสได้มีโอกาสเรียนรู้ธรรมวินัย นับว่ามีประโยชน์ต่อการที่จะช่วยส่งเสริมและดำรงรักษาพระศาสนาให้เจริญมั่นคงได้ทางหนึ่ง

เมื่อทรงตั้งหลักสูตรนักธรรมชั้นแล้ว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็ทรงพระนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ สำหรับใช้เป็นแบบเรียนของนักธรรมชั้นนั้นๆ ด้วย หนังสือบางเรื่องที่ยังทรงพระนิพนธ์ไม่เสร็จ ก็ทรงใช้หนังสืออื่นๆ ที่ใกล้เคียงกันเป็นตำราหรือแบบเรียนไปพลาง แม้นักธรรมชั้นเอกที่ตั้งขึ้นหลังจากพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว พระองค์ก็ได้ทรงพระนิพนธ์ตำราสำหรับใช้เป็นหลักสูตรเตรียมไว้เกือบครบทุกวิชา

^{๑๖} กรมการศาสนา, การศึกษาของคณะสงฆ์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิจัย กองแผนงาน กรมการศาสนา, ๒๕๑๖), หน้า ๒๓, (อรรถาธิบาย).

หลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณรในระดับชั้นตรี-โท-เอก มีรายละเอียด ดังนี้

ก. นักธรรมชั้นตรี^{๙๗}

๑) วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม

คำว่า “กระทู้ธรรม” ได้แก่ ธรรมที่เป็นแม่บท หรือบทธรรมย่อ ๆ ที่ท่านยกขึ้นตั้งไว้เป็นหลักแม่บทหรือกระทู้ มีเนื้อความย่อ ๆ แต่มีใจความที่จะพึงอธิบายขยายความออกไปอีกได้มากมายอย่างนี้เรียกว่า กระทู้ธรรม^{๙๘}

ในชั้นนี้อ้างสุภาชิตอื่นมาประกอบ ๑ สุภาชิต บอกชื่อคัมภีร์ที่มาแห่งสุภาชิตนั้นด้วย สุภาชิตที่อ้างมานั้นต้องเรียงเชื่อมความให้ติดต่อสมกับเรื่องกระทู้ที่ตั้ง ชั้นนี้ กำหนดใบตอบตั้งแต่ ๒ หน้า (เว้นบรรทัด) ขึ้นไป

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธศาสนาสุภาชิต เล่ม ๑

๒) วิชาธรรม

หลักสูตร ใช้หนังสือนวโกวาทแผนกธรรมวิภาคและคิปปปฏิบัติ

๓) วิชาพุทธ

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธประวัติ เล่ม ๑-๒-๓ ปฐมสมโพธิ พระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว) ศาสนพิธี เล่ม ๑

๔) วิชาวินัย

หลักสูตร ใช้หนังสือนวโกวาท แผนกวินัยบัญญัติ, วินัยมุข เล่ม ๑

ข. นักธรรมชั้นโท^{๙๙}

ผู้เข้าสอบประโยคนักธรรมชั้นโทต้องได้ประโยคนักธรรมชั้นตรีสนามหลวงมาแล้ว

๑) วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธศาสนาสุภาชิต เล่ม ๒

ในชั้นนี้อ้างสุภาชิตอื่นมาประกอบไม่น้อยกว่า ๒ สุภาชิต บอกชื่อคัมภีร์ที่มาแห่งสุภาชิตนั้นด้วย ห้ามอ้างสุภาชิตซ้ำซ้อนกัน แต่จะซ้ำคัมภีร์ได้ ไม่ห้าม สุภาชิตที่อ้างมานั้นต้องเรียงเชื่อมความให้ติดต่อสมกับเรื่องกระทู้ที่ตั้ง ชั้นนี้ กำหนดใบตอบตั้งแต่ ๓ หน้า (เว้นบรรทัด) ขึ้นไป

๒) วิชาธรรม

แก้ปัญหารธรรมวิภาคพิศดารออกไป

หลักสูตร ใช้หนังสือนวโกวาทแผนกธรรมวิภาคและคิปปปฏิบัติ

^{๙๗} สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, เรื่องสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ.๒๕๕๑, หน้า ๗.

^{๙๘} พระมหาสิทธิการ (เย็น กลยาณธโร), หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี, (กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง, ๒๕๕๓), หน้า ๒.

^{๙๙} สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, เรื่องสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ.๒๕๕๑, หน้า ๘.

๓) วิชาพุทธ

แก้ปัญหานุพุทธประวัติ

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธประวัติ เล่ม ๑-๒-๓ ปฐมสมโพธิ พระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราช

(ปุตสเทว) ศาสนพิธี เล่ม ๑

๔) วิชาวินัย

แก้ปัญหาวินัยให้พิสดารออกไป

หลักสูตร ใช้หนังสือวินัยมุข เล่ม ๑-๒

ค. นักธรรมชั้นเอก^{๑๐๐}

ผู้เข้าสอบประโยคนักธรรมชั้นเอกต้องได้ประโยคนักธรรมชั้นโทสนามหลวงมาแล้ว

๑) วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธศาสนสุภาษิต เล่ม ๓

ในชั้นนี้อ้างสุภาษิตอื่นมาประกอบไม่น้อยกว่า ๓ สุภาษิต บอกชื่อคัมภีร์ที่มาแห่งสุภาษิตนั้นด้วย ห้ามอ้างสุภาษิตซ้ำซ้อนกัน แต่จะซ้ำคัมภีร์ได้ ไม่ห้าม สุภาษิตที่อ้างมานั้นต้องเรียงเชื่อมความให้ติดต่อสมกับเรื่องกระทู้ที่ตั้ง ชั้นนี้ กำหนดใบตอบตั้งแต่ ๔ หน้า (เว้นบรรทัด) ขึ้นไป

๒) วิชาธรรม

แก้ปัญหารธรรมโดยปรมัตถเทศนา

หลักสูตร ใช้หนังสือธรรมวิจารณ์ ในส่วนปรมัตถปฏิบัติและสังสารวัฏ สมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน มหาสติปัฏฐาน และคิริมานนทสูตร

๓) วิชาพุทธ

แก้ปัญหานุพุทธประวัติกับข้อธรรมในท้องเรื่องนั้น ๆ

หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธประวัติ เล่ม ๑-๒-๓ ปฐมสมโพธิ พระนิพนธ์ สมเด็จพระสังฆราช

(ปุตสเทว) พุทธานุพุทธประวัติ อนุพุทธประวัติ พระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตนิโนรส

๔) วิชาวินัย

แก้ปัญหาวินัย มีสังฆกรรม เป็นต้น

หลักสูตร ใช้หนังสือวินัยมุข เล่ม ๓ และพระราชบัญญัติคณะสงฆ์

ในส่วนของการปฏิบัติธรรม แผนกธรรม ฝ่ายธรรมศึกษา ให้หลักสูตรเดียวกันกับนักธรรม แต่ในระดับธรรมศึกษาชั้นตรี-โท-เอก วิชาวินัย ให้ใช้หนังสือเบญจศีล-เบญจธรรม อุโบสถศีล ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโรธร) และกรรมบท ให้เว้นในส่วนที่เป็นสิกขาบท (ศีล) ของพระภิกษุ

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙-๑๐.

จะเห็นได้ว่า การศึกษาหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม กำหนดเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลีมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยผู้เข้าสอบเปรียญตรี คือ ประโยค ๑-๒-๓ ต้องสอบผ่านนักธรรมชั้นตรีก่อน ผู้เข้าสอบเปรียญโท คือ ประโยค ๔-๕-๖ ต้องสอบผ่านนักธรรมชั้นโทก่อน และผู้เข้าสอบเปรียญเอก คือ ประโยค ๗-๘-๙ ต้องสอบผ่านนักธรรมชั้นเอกก่อน ดังนั้น ตั้งแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา พระภิกษุสามเณรผู้ศึกษาพระปริยัติธรรมจึงต้องศึกษาพระปริยัติธรรมทั้งแผนกธรรมและแผนกบาลีควบคู่กัน

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมนี้ มีจัดการศึกษา ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายนักธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณร และฝ่ายธรรมศึกษาสำหรับคฤหัสถ์ โดยมี ๓ ระดับ หลักสูตรเฉพาะสำหรับนักธรรมและธรรมศึกษาในแต่ละระดับชั้นไว้อย่างชัดเจน ประกอบด้วย ๔ วิชา คือ วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม วิชาธรรม วิชาพุทธ วิชาวินัย ซึ่งจะมีขอบเขตการศึกษาแตกต่างกันในแต่ละระดับชั้น เช่น วิชาธรรม ระดับนักธรรมชั้นตรี หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธศาสนาสุภาษิต เล่ม ๑ ระดับนักธรรมชั้นโท หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธศาสนาสุภาษิต เล่ม ๒ และระดับนักธรรมชั้นเอก หลักสูตร ใช้หนังสือพุทธศาสนาสุภาษิต เล่ม ๓ เป็นต้น และในส่วนของการคฤหัสถ์ ในวิชาวินัยจะ แต่จะใช้เบญจศีล-เบญจธรรม อุโบสถศีล และกรรมบถ โดยเว้นในส่วนที่เป็นสิกขาบทหรือศีลและสังฆกรรมของพระภิกษุไว้

(๒) รูปแบบการบริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

การศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยของพระพุทธศาสนาของบรรพชิตและคฤหัสถ์ เป็นกิจการของคณะสงฆ์ประการหนึ่งที่สำคัญยิ่งในอำนาจหน้าที่ของมหาเถรสมาคม มาตรา ๑๕ ตรี มีความตอนหนึ่งว่า “ควบคุมและส่งเสริมการศาสนศึกษา” ของคณะสงฆ์ และในระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ ส่วนกลาง ของมหาเถรสมาคม ได้กำหนดวิธีดำเนิน การควบคุมและส่งเสริม ศาสนศึกษาว่า “ควบคุมและส่งเสริมการศาสนศึกษาให้ดำเนินไปด้วยดี” ดังที่ พระเทพปริยัติสุธี (วรวิทย์ คงคปณฺโณ) ได้ระบุไว้ชัดเจนว่า คณะสงฆ์ได้กำหนดวัตถุประสงค์การศาสนศึกษาไว้โดยชัดเจน แต่โดยหลักสูตรและเนื้อหาวิชาแล้ว อนุมานได้ว่า มีวัตถุประสงค์ ๙ ประการ คือ^{๑๐๑}

- ๑) เพื่อพระสงฆ์รักษาตนเองและหมู่คณะ
- ๒) เพื่อใช้อบรมสั่งสอนพระธรรมวินัยแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์
- ๓) เพื่อใช้พัฒนาชาติบ้านเมืองด้วยคุณธรรมของศาสนา
- ๔) เพื่อใช้ในกิจการคณะสงฆ์และการศาสนา
- ๕) เพื่อรักษาหลักพระธรรมวินัยของพระพุทธศาสนา
- ๖) เพื่อสร้างศาสนทายาทสืบอายุพระพุทธศาสนา
- ๗) เพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา
- ๘) เพื่อความตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม
- ๙) เพื่อความมั่นคงของประเทศชาติอันเป็นส่วนรวม

^{๑๐๑}พระเทพปริยัติสุธี (วรวิทย์ คงคปณฺโณ), เอกสารประกอบการบรรยายเรื่องการคณะสงฆ์และการพระศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๔๑.

พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ได้กำหนดอำนาจหน้าที่ของเจ้าอาวาสไว้ในมาตรา ๓๗ ว่า “เป็นธุระในการศึกษาอบรมและสั่งสอนพระธรรมวินัยแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์”^{๑๐๒} จึงเห็นได้ว่าเจ้าอาวาสเป็นผู้จัดการศาสนศึกษาและวัดเป็นสถานศึกษา

คำสั่งมหาเถรสมาคม เรื่อง ให้ภิกษุสามเณรเรียนพระธรรมวินัย พ.ศ.๒๕๒๘ ก็กำหนดให้เป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสโดยตรง และให้เจ้าคณะสังฆการีร่วมจัดด้วย ดังนี้

- ๑) เจ้าอาวาสเป็นผู้จัดการศาสนศึกษาในฐานะเจ้าสำนักเรียนหรือเจ้าสำนักศาสนศึกษา
- ๒) เจ้าคณะจังหวัดเป็นผู้จัดการในฐานะเจ้าสำนักเรียน คณะจังหวัด
- ๓) ในบางกรณีให้เจ้าคณะเจ้าสังฆการีร่วมจัดด้วย

ทั้งนี้ องค์ประกอบในการจัดการศาสนศึกษาจะดีหรือไม่ประการใดขึ้นกับเจ้าสำนักเรียนและหรือเจ้าสำนักศึกษา และครูอาจารย์ผู้บริหารการศาสนศึกษาที่ได้ช่วยแบกภาระการศาสนศึกษาอย่างเต็มกำลัง อันเป็นการแสดงความกตัญญูต่อพระศาสนาและคณะสงฆ์

กรมการศาสนา ได้ระบุไว้ว่า การศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกธรรม สำนักเรียนวัดและคณะจังหวัดเป็นผู้จัดสอนในความรับผิดชอบของคณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ โดยมีแม่กองธรรมสนามหลวงเป็นผู้รับผิดชอบกำหนดหลักสูตรและจัดการสอบโดยใช้ข้อสอบกลางเรียกว่า “การสอบสนามหลวง” ในทุกระดับ ส่วนการจัดการเรียนการสอนและการบริหารสำนักเรียน วัดและท้องถิ่นดำเนินการเอง โดยคณะกรรมการการศึกษาสงฆ์ได้เข้าไปควบคุมดูแล และไม่มีกฎระเบียบว่าด้วยการบริหารสำนักเรียน การจัดการศึกษาขึ้นอยู่กับความพร้อมของสำนักเรียนด้านบุคลากรทุนทรัพย์ และผู้เรียนเป็นสำคัญ บางปีไม่ได้จัดเพราะขาดความพร้อม วัดที่เปิดเป็นสำนักเรียนแล้วมีกฎระเบียบเกี่ยวกับการศึกษาพระปริยัติธรรมไม่เหมือนกัน ต่างดำเนินงานตามความเหมาะสม สภาพการจัดการศึกษาภายในสำนักเรียนโดยทั่วไปขึ้นอยู่กับเจ้าสำนักเรียน^{๑๐๓}

สำหรับการจัดโครงสร้างการบริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรมนั้น ส่วนใหญ่จะมีการจัดรูปแบบการจัดองค์กร ๒ แบบ จำแนกตามขนาด (จำนวนนักเรียน) ของโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม ดังแสดงในแผนภาพที่ ๒.๓ และ ๒.๔ ตามลำดับ

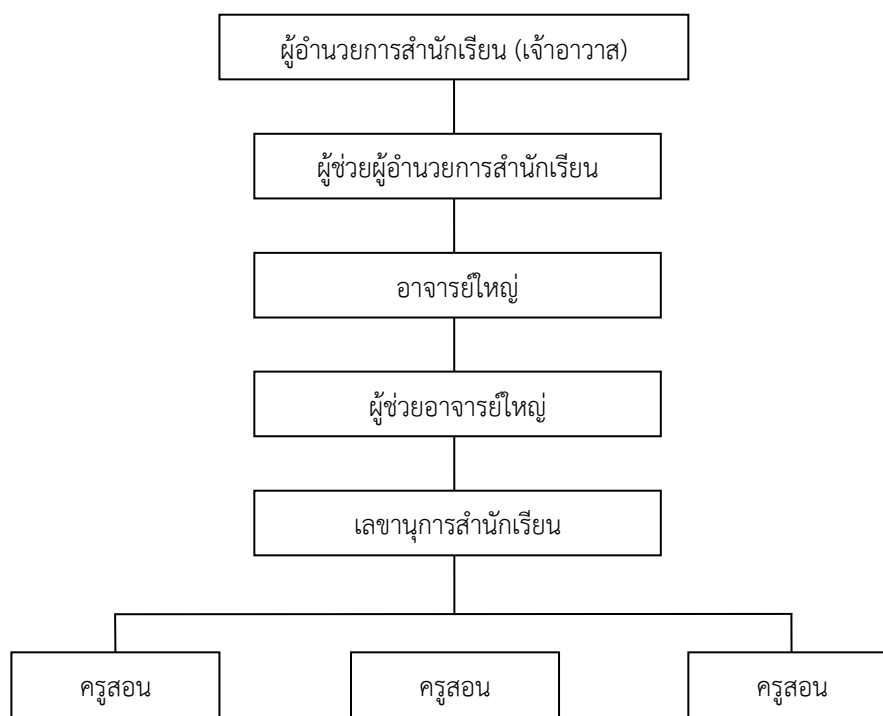

แผนภาพที่ ๒.๓ การบริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรมขนาดเล็ก

^{๑๐๒} กนก แสนประเสริฐ, **ประมวลพระราชบัญญัติคณะสงฆ์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, ๒๕๔๙), หน้า ๙.

^{๑๐๓} กรมการศาสนา, **การพัฒนารูปแบบการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๑), หน้า ๑๕.

จากแผนภาพที่ ๒.๓ แสดงให้เห็นรูปแบบการจัดองค์การของโรงเรียนพระปริยัติธรรมที่ไม่ซับซ้อน เนื่องจากมีจำนวนพระภิกษุสามเณรเรียนน้อย ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นการจัดของแต่ละวัดที่มีโรงเรียนพระปริยัติธรรมขนาดเล็ก นั่นเอง

แผนภาพที่ ๒.๔ การบริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรมขนาดใหญ่

จากแผนภาพที่ ๒.๔ แสดงให้เห็นรูปแบบการจัดองค์การของโรงเรียนพระปริยัติธรรมที่มีความซับซ้อนมากขึ้น เนื่องจากมีจำนวนพระภิกษุสามเณรเรียนมาก ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นลักษณะของการจัดองค์การในโรงเรียนพระปริยัติธรรมขนาดใหญ่ ตั้งแต่ระดับตำบล อำเภอ และคณะจังหวัด

สุจิตรา อ่อนค้อม และคณะ ได้กล่าวเพิ่มเติมว่า วัดที่จัดการศึกษาประสบผลสำเร็จนั้น จะต้องมีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน กิจกรรมที่วัดจัดขึ้นโดยมากจะได้รับความอุปถัมภ์จากชุมชน เช่น พิธีแห่เทียนพรรษา เทศน์มหาชาติ เข้าพรรษา ออกพรรษา เป็นต้น ซึ่งประชาชนในชุมชนจะให้ความร่วมมือด้วยการมาช่วยจัดทำสิ่งต่าง ๆ พร้อมทั้งการบริจาคเงินช่วยซื้อวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในพิธีกรรมทางศาสนา และถวายอาหารแก่พระภิกษุสามเณร นอกจากนั้น มีการบริจาคเงินช่วยสนับสนุนกิจกรรมเมื่อเงินเหลือจากการใช้จ่าย ทางวัดก็จะเก็บมาใช้เป็นทุนในการจัดการศึกษาต่อไป^{๑๐๔}

^{๑๐๔} สุจิตรา อ่อนค้อม และคณะ, คู่มือกลยุทธ์การบริหารและจัดการศึกษา การเผยแผ่ศาสนธรรมของวัด, (กรุงเทพมหานคร : สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๔๗), หน้า ๖.

ส่วนการแสวงหานักเรียนนั้นจะต้องมีการเตรียมการและวางแผนจัดหานักเรียนในโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ประการแรกต้องมีการติดต่อประสานงานกับสถานศึกษาในพื้นที่ใกล้เคียงกับวัด ด้วยการมอบทุนอาหารกลางวันหรือเข้าไปจัดส่งเสริมจริยธรรมในโรงเรียนเป็นประจำ นอกจากนั้นวัดต้องจัดโครงการบรรพชาสามเณรภาคฤดูร้อนทุกปีเพื่อเปิดโอกาสให้เด็กเยาวชนในพื้นที่ได้เข้ามาบวชเรียนระยะหนึ่งก่อน หลังจากสิ้นสุดโครงการถ้ามีสามเณรรูปใดไม่ลาสิกขาจะให้เข้าเรียนต่อในโรงเรียนพระปริยัติธรรม ซึ่งเป็นกลยุทธ์ที่สามารถสร้างศาสนทายาทแก่พระศาสนาสืบไป อย่างไรก็ตาม ต้องไม่ขัดกับพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ.๒๕๔๒ และที่แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๔๕ มาตรา ๑๕(๒) ความว่า การศึกษานอกระบบเป็นหลักสูตรที่มีความยืดหยุ่นในการกำหนดจุดมุ่งหมาย รูปแบบ วิธีการจัดการศึกษา ระยะเวลาการจัดการศึกษา การวัดผลประเมินผล ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการสำเร็จการศึกษา โดยเนื้อหาและหลักสูตรจะต้องมีความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการของบุคคลแต่ละกลุ่ม

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การบริหารโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมเป็นภาระหน้าที่ของพระภิกษุผู้ดำรงตำแหน่งพระสังฆาธิการในแต่ละระดับ โดยมีหน้าที่ควบคุมและส่งเสริมการ ศาสนศึกษาให้ดำเนินไปด้วยดี และเจ้าคณะจังหวัดมีฐานะเป็นผู้จัดการสำนักเรียนคณะจังหวัด ส่วนเจ้าอาวาสมีฐานะเป็นผู้จัดการศาสนาศึกษาในฐานะเจ้าสำนักเรียนหรือเจ้าสำนักศาสนาศึกษาโดยตำแหน่ง แต่ไม่ได้มีกฎระเบียบว่าด้วยการบริหารสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ดังนั้น การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมจึงขึ้นอยู่กับความพร้อมของสำนักเรียนด้านบุคลากร ทุนทรัพย์ ฯลฯ ซึ่งองค์ประกอบในการจัดการศาสนาศึกษาจะดีหรือไม่ประการใดขึ้นกับเจ้าสำนักเรียนและหรือเจ้าสำนักศึกษา และครูอาจารย์ผู้บริหารการศึกษาที่ได้ช่วยแบกรับภาระการศึกษาอย่างเต็มกำลัง รวมถึงการสนับสนุนจากพุทธศาสนิกชนในชุมชนด้วย

(๓) การจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ

การจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการเรียนการสอนโดยเน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ เป็นการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างวิชาการหลาย ๆ แขนงไว้ในหน่วยการเรียนรู้เดียวกัน ในลักษณะเป็นสหวิทยาการทำให้ผู้เรียนเกิดความรู้แบบองค์รวม

สิริพัชร เจษฎาวิโรจน์ ได้กล่าวว่า การจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ หมายถึง การรวมเนื้อหาสาระของวิชาต่าง ๆ ในหลักสูตรที่มีลักษณะเหมือนกันหรือคล้ายกัน และทักษะในการเรียนรู้ให้เชื่อมโยงสัมพันธ์เป็นสิ่งเดียวกัน โดยการตั้งเป็นหัวข้อเรื่องขึ้นใหม่ และมีหัวข้อย่อยตามเนื้อหาสาระ อีกทั้งสอดคล้องกับบริบทการเรียนรู้ของสังคมอย่างสมดุล มีความหมายแก่ผู้เรียน และให้โอกาสผู้เรียนในการปฏิบัติกิจกรรมด้วยตนเองให้มากที่สุดและการสอนแก่ผู้เรียน และให้โอกาสผู้เรียนในการปฏิบัติกิจกรรมด้วยตนเองให้มากที่สุดและการสอนแบบบูรณาการ หมายถึง การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่ใช้วิธีการสอนหลายวิธี จัดกิจกรรมต่าง ๆ ในการสอนเนื้อหาสาระที่เชื่อมโยงกันตลอดจนมีการฝึกทักษะต่าง ๆ ที่หลากหลาย^{๑๐๕}

^{๑๐๕}สิริพัชร เจษฎาวิโรจน์, การจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ, (กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๖.

ลำลี รักสุธี และคณะ ได้กล่าวว่า การจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ เป็นการจัดการเรียนการสอนที่มีลักษณะเป็นองค์รวมผสมผสานความรู้ต่าง ๆ เข้าด้วยกันอย่างเป็นกลุ่มเป็นก้อน เชื่อมโยงความรู้อย่างกว้างขวาง ให้ความสำคัญกับผู้เรียน ส่งเสริมให้ผู้เรียน เรียนรู้ด้วยตนเองได้เรียนรู้ในเรื่องที่สอดคล้องกับความสามารถและความต้องการของตนเอง ได้พัฒนาศักยภาพของตนเองอย่างเต็มที่^{๑๐๖}

วัฒนาพร ระจับทุกซ์ ได้กล่าวว่า การจัดการเรียนรู้แบบบูรณาการ หมายถึง การจัดประสบการณ์การเรียนรู้โดยเชื่อมโยงระหว่างประสบการณ์เดิมและประสบการณ์ใหม่และเป็นประสบการณ์ตรงที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ในวิชาการหลาย ๆ แขนงในลักษณะสหวิทยาการ โดยใช้กระบวนการเรียนรู้ กระบวนการคิด กระบวนการแก้ปัญหา และกระบวนการแสวงหาความรู้ที่เชื่อมโยงทั้งหลักและวิธีสอน ตลอดจนแนวคิดของผู้เรียนเพื่อให้เกิดความรู้แบบองค์รวม เพื่อนำไปประยุกต์ใช้ชีวิตประจำวัน^{๑๐๗}

บุรชัย ศิริมหาสาร ได้กล่าวว่า การจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการว่า คือ การสอนโดยใช้เรื่องใดเรื่องหนึ่ง หรือวิชาใดวิชาหนึ่งเป็นแกนหลักแล้วสอนเชื่อมโยงให้สัมพันธ์กับเรื่องหรือวิชานั้น ๆ ที่เกี่ยวข้องอย่างกลมกลืน เพื่อให้เหมาะสมกับการประยุกต์ใช้แก้ปัญหาในชีวิตจริง^{๑๐๘}

อรรถัย มูลคำ และคณะ ได้กำหนดลักษณะสำคัญของการบูรณาการไว้โดยรวม ดังนี้^{๑๐๙}

๑) เป็นการบูรณาการระหว่างความรู้และกระบวนการเรียนรู้ เพราะในปัจจุบันนี้ปริมาณของความรู้มีมากขึ้นเป็นทวีคูณ รวมทั้งมีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้นเป็นลำดับ การเรียนการสอนวิธีเดิม เช่น การบอกเล่า การบรรยายและการท่องจำ อาจไม่เพียงพอที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพได้ ผู้เรียนควรจะเป็นผู้สำรวจความสนใจของตนเองว่าในองค์ความรู้ที่หลากหลายนั้น อะไรคือสิ่งที่ตนเองสนใจอย่างแท้จริง ตนควรที่จะแสวงหาความรู้เพื่อตอบสนองความสนใจเหล่านั้นได้อย่างไร เพียงใดและด้วยกระบวนการเช่นไร ซึ่งแน่นอนว่ากระบวนการเรียนการสอนลักษณะนี้ย่อมขึ้นอยู่กับความแตกต่างระหว่างบุคคล (Individual Differences) ไม่น้อย

๒) เป็นการบูรณาการระหว่างการพัฒนาทางความรู้และการพัฒนาทางจิตเจตจำนงคือ ให้ความสำคัญแก่จิตพิสัย คือเจตคติ ค่านิยม ความสนใจ และสุนทรียภาพแก่ผู้เรียนในการแสวงหาความรู้ด้วย ไม่ใช่เน้นแต่เพียงองค์ความรู้หรือพุทธิพิสัยแต่เพียงอย่างเดียว อันที่จริงการทำให้ผู้เรียนเกิดความซาบซึ้งขึ้นเสียก่อนที่จะลงมือศึกษานั้นนับได้ว่าเป็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญยิ่ง สำหรับจูงใจให้เกิดการเรียนรู้ขึ้นทั้งแก่ผู้สอนและผู้เรียน

^{๑๐๖} ลำลี รักสุธี และคณะ, *เทคนิควิธีการพัฒนาหลักสูตรแบบบูรณาการ*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พัฒนาศึกษา, ๒๕๔๔), หน้า ๕.

^{๑๐๗} วัฒนาพร ระจับทุกซ์, *เทคนิคและกิจกรรมการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พ.ศ.๒๕๔๔*, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทพริกหวานกราฟฟิค, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๑.

^{๑๐๘} บุรชัย ศิริมหาสาร, *แผนการจัดประสบการณ์ก่อนประถมศึกษาแบบบูรณาการที่เน้นเด็กเป็นศูนย์กลาง*, (กรุงเทพมหานคร : บั๊ค พอยท์, ๒๕๔๓), หน้า ๙๓.

^{๑๐๙} อรรถัย มูลคำ และคณะ, *การบูรณาหลักสูตรและการเรียนการสอนโดยเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง*, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ภาพพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒.

๓) เป็นการบูรณาการระหว่างความรู้และการกระทำ ความสัมพันธ์ของบูรณาการระหว่างความรู้และการกระทำข้อนี้ก็มีนัยแห่งความสำคัญและสัมพันธ์เช่นเดียวกับที่ได้กล่าวไว้ในข้อที่สอง เพียงแต่เปลี่ยน จิตพิสัยเป็นลักษณะพิสัยเท่านั้น

๔) เป็นการบูรณาการระหว่างที่เรียนในโรงเรียนกับสิ่งที่ป็นอยู่ในชีวิตประจำวันของผู้เรียน คือการตระหนักถึงหลักความสำคัญแห่งคุณภาพชีวิตของผู้เรียนว่าเมื่อได้ผ่านกระบวนการเรียนการสอนตามหลักสูตรแล้ว สิ่งที่สอนในห้องเรียนจะต้องมีความหมาย และมีคุณค่าต่อชีวิตของผู้เรียนอย่างแท้จริง

๕) เป็นการบูรณาการระหว่างวิชาต่างๆ เพื่อให้ผู้เรียนเกิด ความรู้ เจตคติ และการกระทำที่เหมาะสมกับความต้องการ และความสนใจของผู้เรียนอย่างแท้จริง ตอบสนองต่อคุณค่าในการดำรงชีวิตของผู้เรียนแต่ละคน การบูรณาการความรู้ของวิชาต่าง ๆ เข้าด้วยกันเพื่อตอบสนองความต้องการหรือเพื่อการตอบปัญหาที่ผู้เรียนสนใจซึ่งเป็นขั้นตอนสำคัญที่ควรกระทำในขั้นตอนของการบูรณาการการเรียนการสอนเป็นอย่างดี

สนอง อินละคร ได้กล่าวถึง ข้อดีหรือความสำคัญของการบูรณาการ ดังนี้^{๑๐}

๑) ช่วยให้เกิดการถ่ายโยงการเรียนรู้ ทำให้ผู้เรียนมองเห็นภาพในองค์รวม

๒) ช่วยให้นักเรียนนำความรู้ที่ได้มาผสมผสานสัมพันธ์กันเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ที่มีความหมาย และนำไปใช้ในชีวิตจริงได้

๓) เป็นการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง สามารถปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรมค่านิยม และหลักศาสนาได้

๔) เป็นการเพิ่มศักยภาพของผู้เรียนได้เรียนรู้ตลอดชีวิต

๕) เป็นการส่งเสริมการเรียนรู้แบบประชาธิปไตย

สำหรับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนแบบบูรณาการมี ๔ ระดับ หรือ ๔ รูปแบบ ดังนี้^{๑๑}

๑) แบบสอดแทรก (Infusion & Interdisciplinary)

๒) แบบขนาน (Parallel)

๓) แบบพหุวิทยาการ (Multi Disciplinary)

๔) แบบข้ามวิชาหรือสอนเป็นคณะ (Tran Disciplinary)

อรัญญา สุธาสิโนบล ได้กล่าวว่า การสอนแบบบูรณาการมี ๔ รูปแบบ ดังนี้^{๑๒}

๑) การสอนบูรณาการแบบครูผู้สอนเพียงคนเดียว หรือแบบสอดแทรก (Infusion Instruction) เป็นการสอนโดยผู้สอนจะสอดแทรกเนื้อหาสาระอื่นๆ ให้เข้ากับหัวข้อเรื่องหรือสาระที่กำหนดขึ้นมา ทำให้ผู้เรียนได้ใช้ทักษะกระบวนการเรียนรู้ไปแสวงหาความรู้เพิ่มเติมจากเนื้อหาสาระที่กำหนด

^{๑๐} สอน อินละคร, เทคนิควิธีการและนวัตกรรมที่ใช้จัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง, (อุบลราชธานี : อุบลกิจออฟเซตการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๒๘๘.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๘.

^{๑๒} อรัญญา สุธาสิโนบล, “การสอนแบบบูรณาการ”, วารสารวิชาการ, ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๑๒ (ธันวาคม, ๒๕๔๕) :

๒) การสอนบูรณาการแบบคู่ขนาน (Parallel Instruction) เป็นการสอนโดยครูผู้สอนตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป ที่สอนต่างวิชากัน ต้องวางแผนร่วมกันในการกำหนดหัวเรื่อง (Theme) สารสำคัญหรือความคิดรวบยอด (Concept) และปัญหา (Problem) เมื่อวางแผนร่วมกันแล้ว ครูแต่ละคนก็จะวางแผนการสอนของแต่ละคนซึ่งจะแตกต่างกันไปตามลักษณะของวิชา

๓) บูรณาการแบบพหุวิทยาการ (Multi disciplinary Instruction) เป็นรูปแบบการสอนที่มีลักษณะคล้ายกับการสอนบูรณาการแบบคู่ขนาน โดยครูผู้สอนตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป ได้ร่วมกันวางแผนในการกำหนดหัวเรื่อง ความคิดรวบยอด และปัญหาร่วมกัน แล้วแต่ละคนก็สอนตามลักษณะวิธีการของตน จากนั้น ครูผู้สอนก็จะมีการกำหนดงานหรือโครงการ (Project) ให้นักเรียนปฏิบัติ โดยกิจกรรมในโครงการนั้นจะต้องเชื่อมโยงวิชาต่าง ๆ เข้าด้วยกัน

๔) บูรณาการแบบข้ามวิชา หรือการสอนเป็นคณะ (Tran disciplinary Instruction) เป็นการสอนที่ครูผู้สอนในวิชาต่างๆ กันร่วมกันวางแผนเป็นคณะ (Team) โดยร่วมกันวางแผนปรึกษาในการกำหนดหัวเรื่อง ความคิดรวบยอด และปัญหาร่วมกันและดำเนินการสอนนักเรียนกลุ่มเดียวกัน

วัฒนาพร ระงับทุกข์ ได้กล่าวถึง รูปแบบการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการไว้ว่ามีลักษณะ ดังนี้^{๑๑๓}

๑) การบูรณาการแบบสอดแทรก หรือ แบบผู้สอนคนเดียว (Infusion Instruction) ผู้สอนสามารถจัดการเรียนรู้โดยเชื่อมโยงสาระการเรียนรู้ต่าง ๆ กับหัวข้อเรื่องที่สอดคล้องกับชีวิตจริงหรือสาระที่กำหนดขึ้น

๒) การบูรณาการแบบคู่ขนาน (Parallel Instruction) ผู้สอนตั้งแต่ ๒ คนขึ้นไป ร่วมกันจัดการเรียนการสอน โดยอาจยึดหัวข้อเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง แล้วบูรณาการเชื่อมโยงแบบคู่ขนาน

๓) การบูรณาการแบบสหวิทยาการ (Multidisciplinary Instruction) การบูรณาการลักษณะนี้นำเนื้อหาจากหลายกลุ่มสาระมาเชื่อมโยงเพื่อจัดการเรียนรู้ ซึ่งโดยทั่วไปผู้สอนมักจัดการเรียนการสอนแยกตามรายวิชาหรือกลุ่มวิชา แต่ในบางเรื่อง ผู้สอนจัดการเรียนการสอนร่วมกันในเรื่องเดียวกัน

๔) การบูรณาการแบบข้ามวิชาหรือจัดการสอนเป็นทีม (Tran disciplinary Instruction) ผู้สอนสามารถวางแผนการสอนร่วมกันภายใต้หัวข้อเรื่อง ความคิดรวบยอด หรือปัญหาเดียวกัน แล้วร่วมกันสอนเป็นทีม

สาลี รักสุทธี และคณะ ได้สรุปขั้นตอนในการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการ ไว้ ๖ ขั้นตอน ดังต่อไปนี้^{๑๑๔}

๑) กำหนดเรื่องที่จะสอน โดยศึกษาหลักสูตรและวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ของเนื้อหาที่มีความเกี่ยวข้องกัน

๒) กำหนดจุดประสงค์การเรียนรู้ โดยการศึกษาจุดประสงค์ของวิชาหลัก และวิชาการที่จะนำมาบูรณาการ และกำหนดจุดประสงค์การเรียนรู้ในการสอนสำหรับหัวข้อนั้น ๆ เพื่อการวัดผลและประเมินผล

^{๑๑๓} วัฒนาพร ระงับทุกข์, เทคนิคและกิจกรรมการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พ.ศ.๒๕๕๔, หน้า ๑๔๒.

^{๑๑๔} สาลี รักสุทธี และคณะ, เทคนิควิธีการพัฒนาหลักสูตรแบบบูรณาการ, หน้า ๖.

๓) กำหนดเนื้อหาย่อย เป็นการกำหนดเนื้อหาเรื่องย่อยๆ สำหรับการเรียนการสอนให้สนองจุดประสงค์การเรียนรู้ที่กำหนดไว้

๔) วางแผนการสอน เป็นการกำหนดรายละเอียดของการสอนตั้งแต่ต้นจนจบโดยการเขียนแผนการสอน ซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบสำคัญเช่นเดียวกับแผนการสอนทั่วไป คือสาระสำคัญ จุดประสงค์ เนื้อหา กิจกรรมการเรียนการสอน การวัดผลและประเมินผล

๕) ปฏิบัติการสอน เป็นการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่กำหนดไว้ในแผนการสอน รวมทั้งมีการสังเกตพฤติกรรมการเรียนการสอนของนักเรียน ความสอดคล้องสัมพันธ์กับของกิจกรรมการเรียนการสอน ผลสำเร็จของการสอนตามจุดประสงค์ โดยบันทึกจุดเด่นจุดด้อยไว้สำหรับการปรับปรุง หรือพัฒนาให้ดียิ่งขึ้น

๖) การประเมินปรับปรุงและพัฒนาการสอน เป็นการนำผลที่ได้บันทึกรวบรวมไว้ในขณะปฏิบัติการสอนมาวิเคราะห์ เพื่อปรับปรุงพัฒนาแผนการสอนแบบบูรณาการให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

สนอง อินละคร ได้กล่าวโดยสรุปว่า ขั้นตอนในการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการอาจทำได้ ดังนี้^{๑๑๕}

๑) จัดทำแผนผังวิเคราะห์สาระการเรียนรู้

๒) วางแผนการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน

๓) เขียนแผนการสอน สร้างสื่อการเรียนการสอนและเครื่องมือวัดผลประเมินผล

ลำลี รักสุธี และคณะ ได้กล่าวถึง ขั้นตอนการจัดทำแผนการสอนแบบบูรณาการในทางปฏิบัติไว้ ดังนี้^{๑๑๖}

ขั้นที่ ๑ ศึกษาหลักสูตรและเอกสารประกอบหลักสูตร จะทำให้ผู้เขียนแผนการสอนมองเห็นแนวทางในการเขียนแผนการสอนได้ชัดเจน และเขียนแผนการสอนได้ตรงตามที่หลักกำหนด

ขั้นที่ ๒ วิเคราะห์หลักสูตร จะช่วยให้ทราบว่าหลักสูตรมีจุดประสงค์อะไร มีเนื้อหา กิจกรรมอะไร มีเวลาเท่าใด การจัดการเรียนการสอนจะวัดผลอย่างไร เมื่อเข้าใจแล้วจึงจะดำเนินการต่อไป

ขั้นที่ ๓ การจัดทำกำหนดการสอน เป็นการวางแผนแบบกว้าง ๆ โดยนำรายละเอียดที่ได้จากการวิเคราะห์คำอธิบายรายวิชาในหลักสูตรมาแยกย่อยเนื้อหา จุดประสงค์กิจกรรม และกำหนดคาบเวลาในการสอน

ขั้นที่ ๔ การเขียนแผนการสอน จะต้องเน้นนักเรียนเป็นสำคัญเป็นการเตรียมการสอนที่จะหลอมรวมเนื้อหา จุดประสงค์การเรียนรู้ตั้งแต่ ๒ กลุ่มประสบการณ์ขึ้นไปเข้าด้วยกันซึ่งอาจใช้กลุ่มประสบการณ์ใดเป็นแกนก็ได้ และในการกำหนดกิจกรรมต้องสนองความแตกต่างของผู้เรียนด้วย

^{๑๑๕} สนอง อินละคร, เทคนิควิธีการและนวัตกรรมที่ใช้จัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง, หน้า ๒๙๔.

^{๑๑๖} ลำลี รักสุธี และคณะ, เทคนิควิธีการพัฒนาหลักสูตรแบบบูรณาการ, หน้า ๔๙.

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การสอนแบบบูรณาการเป็นวิธีการที่ผู้สอนวางแผนการสอนโดยนำเรื่องราวในเนื้อหาวิชาหรือเนื้อหาวิชาซึ่งอาจอยู่ในวิชาเดียวกันหรือข้ามวิชาแต่มีความสัมพันธ์กันมาผสมผสานเข้าด้วยกัน มีกิจกรรมร่วมกันเพื่อให้ได้ประโยชน์แก่ผู้เรียนอย่างสูงสุดในการเรียนรู้วิชาการ จากความเป็นจริงที่ว่า ประสบการณ์ในชีวิตจริง ปัญหาและประสบการณ์ต่างๆ อาจไม่เป็นไปในแนวเดียวกันทั้งหมดเราจำเป็นต้องใช้ทักษะกระบวนการที่หลากหลายในการเรียนรู้ ซึ่งทักษะในการจัดการเรียนการสอนแบบบูรณาการนี้ควรนำมาใช้ในการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมอย่างยิ่ง เนื่องด้วยการเรียนการสอนวิธีเดิม เช่น การบอกเล่า การบรรยาย และการท่องจำ อาจไม่เพียงพอที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพแก่ผู้เรียนได้ ประการสำคัญ การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมหรือที่เรียกกันว่า นักธรรม มีวัตถุประสงค์เพื่อให้ภิกษุสามเณรผู้เป็นกำลังสำคัญของพระพุทธศาสนาสามารถศึกษาพระธรรมวินัยได้สะดวกและทั่วถึง อันจะเป็นพื้นฐานนำไปสู่สัมมาปฏิบัติ ตลอดจนเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กว้างไกลออกไป การบูรณาการการสอนเพื่อให้ผู้เรียนเกิดความรู้แบบองค์รวมจึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอนาคต

๒.๓.๓ ประสิทธิผลการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี

คณะสงฆ์อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี ได้ให้ความสำคัญกับการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมเป็นอย่างมาก โดยได้ส่งเสริมการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมอย่างเต็มกำลังสามารถ เจ้าสำนักศาสนศึกษาได้ช่วยกันแบกภาระการศาสนศึกษาอย่างเต็มกำลังเพื่อให้พระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย จนมีความรู้ความเข้าใจและสามารถปฏิบัติได้ตามสมควรแก่ฐานานุรูป อย่างเที่ยงแท้ได้ อันเป็นการแสดงความกตัญญูต่อพระศาสนา

สำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในเขตพื้นที่คณะสงฆ์อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี มีจำนวน ๓๓ สำนักเรียน^{๑๑๗} จัดสอนในระดับนักธรรมชั้นตรี-โท-เอก โดยมีเจ้าอาวาสของแต่ละวัดเป็นเจ้าสำนักเรียนพระปริยัติธรรมของวัดนั้นๆ โดยตำแหน่ง ซึ่งมีหน้าที่ในการบริหารการศาสนศึกษาในสำนักเรียนในรับผิดชอบของตนให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย ดำเนินการบริการเพื่อบรรลุมติประสงค์ในการรักษาไว้ซึ่งประโยชน์แห่งพระพุทธศาสนา

การควบคุมการศาสนศึกษาเป็นงานที่เจ้าคณะ เจ้าสำนักศาสนศึกษา หรือผู้มีหน้าที่เป็นภาระกำกับดูแลการศาสนศึกษาของคณะสงฆ์ เพื่อให้เป็นไปตามระเบียบแบบแผน มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล โดยผู้ที่มีหน้าที่โดยตรงด้านการศาสนศึกษาทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค มี ๕ ระดับชั้น ได้แก่ คณะกรรมการฝ่ายศาสนศึกษา แม่กองบาลีสนามหลวง แม่กองธรรมสนามหลวง เจ้าคณะทุกส่วนทุกชั้น เจ้าสำนักศาสนศึกษา

^{๑๑๗} สำนักงานเจ้าคณะจังหวัดราชบุรี, เอกสารประกอบการประชุมพระสังฆาธิการระดับวัด ประจำปี ๒๕๕๔, (ราชบุรี : สำนักงานเจ้าคณะจังหวัดราชบุรี, ๒๕๕๔), หน้า ๑๐, (เอกสารเย็บเล่ม).

สำนักเรียนพระปริยัติธรรมเป็นองค์การในสังคมเกิดขึ้นจากความต้องการและความจำเป็นของสังคม สำนักเรียนพระปริยัติธรรมจะต้องดำเนินการบริการเพื่อรักษาประโยชน์ของพระพุทธศาสนา ดังนั้น การจัดสายงานและหน่วยงานใน สำนักเรียนพระปริยัติธรรม จึงต้องสอดคล้องกับหลักการดังกล่าวข้างต้น ซึ่งอาจจัดได้ดังนี้^{๑๑๘}

๑) คณะกรรมการที่ปรึกษา ประกอบด้วยเจ้าอาวาสเป็นประธาน รองเจ้าอาวาส และหัวหน้าหมวดวิชา ครู อาจารย์ เป็นกรรมการ มีเลขานุการเจ้าอาวาสเป็นเลขานุการคณะกรรมการที่ปรึกษา มีหน้าที่และความรับผิดชอบในการให้คำปรึกษาแก่ครูใหญ่ สำนักเรียน พระปริยัติธรรมตามที่หาหรือ

๒) ฝ่ายวิชาการ ประกอบด้วยอาจารย์ใหญ่ หรือครูใหญ่ สำนักเรียนพระปริยัติธรรมมีหัวหน้าหมวดวิชาทุกหมวดวิชา และครูอาจารย์เป็นผู้ร่วมงาน ฝ่ายวิชาการมีหน้าที่และความรับผิดชอบในการจัดดำเนินการการเรียนการสอนและประเมินผลตามหลักสูตร

๓) ฝ่ายธุรการ ประกอบด้วย รองเจ้าอาวาส หรือครู อาจารย์ฝ่ายเลขานุการ ดำเนินงานเกี่ยวกับงานสารบรรณ การเงิน ทะเบียน และบุคลากร และเจ้าหน้าที่อื่นๆ เป็นผู้ร่วมงานมีหน้าที่และความรับผิดชอบในการสนับสนุนและส่งเสริมงานของฝ่ายวิชาการ และฝ่ายอื่นๆ ให้ดำเนินไปได้ด้วยดีอีกสิ่งหนึ่ง

๔) ฝ่ายปกครอง ประกอบด้วย เจ้าอาวาสหรือครูใหญ่ อาจารย์ใหญ่ ฝ่ายปกครอง จัดให้มีหัวหน้าการศึกษานักเรียน และงานแนะแนว เป็นผู้ร่วมงาน มีหน้าที่และความรับผิดชอบในการสนับสนุนส่งเสริมและควบคุมดูแลการดำเนินการของศึกษานักเรียน และจัดกิจกรรมแนะแนวให้ดำเนินการตามกฎระเบียบข้อบังคับและพระธรรมวินัย

๕) ฝ่ายบริการ ประกอบด้วย รองเจ้าอาวาส หรือครูใหญ่ อาจารย์ใหญ่ ฝ่ายบริการมีหัวหน้างานห้องสมุดและงานโสตทัศนศึกษา งานพยาบาล และงานกิจกรรมต่างๆ เป็นผู้ร่วมงานมีหน้าที่และความรับผิดชอบในการจัดบริการห้องสมุดจัดบริการทางโสตทัศนศึกษาให้แก่ครู อาจารย์ และนักเรียนในสำนักเรียนพระปริยัติธรรม และจัดบริการสนับสนุนในงานที่เกี่ยวข้องเพื่อส่งเสริมการเรียนการสอน

โดยคำสั่งมหาเถรสมาคม เรื่อง ให้ภิกษุสามเณรเรียนพระธรรมวินัย พ.ศ.๒๕๒๘ ได้กำหนดให้เป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสโดยตรง โดยเจ้าอาวาสมีฐานะเป็นเจ้าสำนักเรียนหรือเจ้าสำนักศาสนศึกษา มีหน้าที่เป็นผู้จัดการศาสนศึกษาในสำนักเรียนหรือสำนักศาสนศึกษาในรับผิดชอบของตน

อย่างไรก็ตาม ในการวิจัยเรื่อง “ประสิทธิภาพการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ในอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี” ครั้งนี้ เป็นการศึกษาในขอบเขตเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับรายด้านของการวิจัย รวม ๔ ด้าน ได้แก่ ด้านครูสอนพระปริยัติธรรม ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ด้านสื่อการเรียนการสอน และด้านอาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อม ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ศึกษาแนวคิดที่เกี่ยวข้องตามขอบเขตเนื้อหาดังกล่าว โดยประมวลตามลำดับ ดังนี้

^{๑๑๘} กรมการศาสนา, การจัดการศึกษาพระปริยัติธรรม, (กรุงเทพมหานคร : กองแผนงาน กรมการศาสนา, ๒๕๓๖), หน้า ๙๖-๑๐๐.

(๑) ด้านครูสอนพระปริยัติธรรม

มนุษย์เป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดในการบริหาร ถึงแม้คุณค่าของมนุษย์เป็นสิ่งที่จับต้องไม่ได้ ไม่สามารถใช้หลักเกณฑ์กำหนดคุณค่าเช่นเดียวกับวัตถุหรือสินค้าทางเศรษฐกิจอื่นได้ แต่มนุษย์ถือว่าเป็นทรัพยากรทางเศรษฐกิจ และขณะเดียวกันก็มีทั้งคุณค่าและเกียรติภูมิ^{๑๑๙}

ทรัพยากรมนุษย์ในองค์กรคณะสงฆ์ตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา ใช้พระธรรมวินัยเป็นหลักเกณฑ์และวิธีการในการบริหาร แต่ในปัจจุบันสภาพการณ์เปลี่ยนไป ใช้พระธรรมวินัยเพียงอย่างเดียว คงไม่พอที่จะทำให้การบริหารเป็นไปด้วยความเรียบร้อยได้ จึงจำเป็นต้องบัญญัติกฎหมายออกมาใช้ประกอบควบคู่ไปกับพระธรรมวินัยด้วย ปัจจุบันใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ.๒๕๐๕ แก้ไขเพิ่มเติมโดยพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ.๒๕๓๕ เป็นกฎหมายแม่บทหรือเป็นกรอบในการบริหาร โดยในส่วนของครูสอนพระปริยัติธรรมในสำนักศาสนศึกษาต่างๆ ล้วนเป็นพระสงฆ์ผู้ได้รับพิจารณาแต่งตั้งโดยการเสนอของเจ้าสำนักศาสนศึกษาผ่านทางเจ้าคณะตำบล เจ้าคณะอำเภอ กระทั่งถึงเจ้าคณะจังหวัดซึ่งเป็นผู้พิจารณาแต่งตั้งครูสอนพระปริยัติธรรมในเขตจังหวัดนั้น ๆ โดยปกติแล้วผู้ที่ได้รับการพิจารณาต้องมีคุณสมบัติสอบได้ในระดับนักธรรมชั้นเอกแล้ว และต้องเป็นผู้ที่ดำรงตนอยู่ในความเป็นสมณะ คือ มีความสงบกาย วาจา ใจ โดยสมบูรณ์ เป็นผู้ควบคุมกิเลส ตั้งอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญา หรือกล่าวได้ว่าดำรงตนให้น่าไหว ซึ่งเป็นกิจวัตรที่มีความสำคัญเหนือกิจอื่นใดทั้งหมด

พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต) ได้กล่าวว่า บทบาทของครูมีความสำคัญมาก บทบาทของครูอยู่ที่การแนะนำวิธีการ ถ้าผู้เรียนสามารถทำเองได้ก็ให้ทำเอง บทบาทของครูอยู่ที่การแนะนำครูที่ดีต้องมีทั้ง วิชาและจรณะ วิชา คือ ความรู้ดี จรณะ คือ ความประพฤติดี บทบาทของครูมีสามคำ คือ แนะนำให้ทำ ทำให้ดู อยู่ให้เห็น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ตุมเหติ กิจจํ อาตปปี ตถาคตา” การลงมือปฏิบัติเป็นหน้าที่ของท่านทั้งหลาย พระตถาคตเป็นผู้บอกวิธีการ^{๑๒๐}

รัตนา ตุงคสวัสดิ์ ได้กล่าวว่า คุณสมบัติหรือหน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของครู คือ จะต้องเป็น “ผู้ให้” ให้ความรู้ความเข้าใจในชีวิต ให้หลักในการคิด ให้ความรับผิดชอบอ่อน ให้หลักประพฤติตนเป็นคนดี ฯลฯ เพื่อที่จะทำหน้าที่เหล่านี้ให้สมบูรณ์ ครูจะต้องเป็นผู้มีจิตใจเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เป็นพื้นฐาน พร้อมทั้งจะช่วยเหลือเกื้อกูลผู้อื่น และในการที่จะให้สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ ครูจะต้องมีสิ่งเหล่านั้นเสียก่อน คือ มีความรู้ความเข้าใจในชีวิต รู้จักคิด มีเหตุผล มีความรักในเพื่อนมนุษย์ ครูควรจะต้องปฏิบัติตนให้เป็นที่น่าเคารพ เพื่อที่ว่าศิษย์จะสามารถเคารพได้ไม่ตะขิดตะขวงใจ การปฏิบัติตนให้เป็นที่น่าเคารพเป็นอย่างไร ก็ย่อมแล้วแต่การยอมรับในแต่ละสังคม ว่าเคารพคนที่มีคุณธรรมใดบ้าง เป็นต้นว่ามีความรับผิดชอบ รักหน้าที่ รักษาคำพูด ไม่เหลวไหลและหละหลือ ซื่อสัตย์สุจริต ยุติธรรม รักเกียรติของตน^{๑๒๑}

^{๑๑๙} ชูศักดิ์ เทียงตรง, การบริหารงานบุคคลในภาครัฐกิจ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๕.

^{๑๒๐} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต), ทิศทางการศึกษาไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๙.

^{๑๒๑} รัตนา ตุงคสวัสดิ์, “ข้อคิดเกี่ยวกับจริยธรรมครู”, ใน ความรู้คู่คุณธรรม, รวบรวมโดย ไพฑูรย์ สินลารัตน์ และประนอม รอดคำดี, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔) : ๒๒๒-๒๒๓.

จิตรา วสุวานิช ได้กล่าวถึง ลักษณะของครูที่ดี ว่า ครูที่ดีจะต้องเริ่มด้วยความประพฤติเรียบร้อย ความรู้ดี บุคลิกภาพและการแต่งกายดี สอนดี ตรงเวลา มีความยุติธรรม หาความรู้อยู่เสมอ สุขภาพดี การพูดจาและมนุษยสัมพันธ์ รักอาชีพครู เมตตาและเข้ากับเด็กได้ ร่าเริงแจ่มใส ซื่อสัตย์ และเสียสละ^{๑๒๒}

อำไพ สุจริตกุล ได้กล่าวถึง ลักษณะของครูที่พึงปรารถนา ว่า ครูที่พึงปรารถนา ควรจะถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติที่สำคัญและจำเป็น ๓ ด้านใหญ่ๆ คือ^{๑๒๓}

๑) มีความรู้ ซึ่งได้แก่ ความรู้ในวิชาการทั่วไป ความรู้ในเนื้อหาวิชาที่จะสอนความรู้ ในวิชาครู และความรู้ในหน้าที่และงานครูทุกประการ

๒) มีทักษะในการสอนและการปฏิบัติงานครู ซึ่งจำแนกออกเป็นทักษะที่สำคัญและจำแนกเป็นหลายประการ เช่น อธิบายเก่ง สอนสนุก ใช้สื่อและอุปกรณ์เสมอ จัดกิจกรรมสร้างบรรยากาศให้น่าเรียน เร้าพฤติกรรม ตลอดจนชี้แนะแนวทางในการศึกษา จนนำไปสู่การดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง โดยใช้นวัตกรรมหรือเทคโนโลยีที่ทันสมัย เป็นต้น

๓) มีคุณนิยม อันได้แก่ คุณธรรมของครู จริยธรรมและคตินิยมในความเป็นครู มีรายละเอียด เช่น ภาควิมิใจที่ได้เป็นครู มีทัศนคติที่ดีต่ออาชีพครู รักการสอน พอใจที่ได้ทำประโยชน์ แก่การดำเนินชีวิตของศิษย์ ช่วยพัฒนาคนและสังคม ตลอดจนมีวิญญานแห่งความเป็นครู เป็นต้น

เสนีย์ มีทรัพย์ ได้กล่าวว่า ลักษณะทั่วไปของครูมี ๓ ประเภท คือ^{๑๒๔}

๑) ครูสอนหนังสือ หมายถึง ครูผู้สอนหนังสือ ให้คนรู้หนังสือ ให้สามารถอ่านออกเขียนได้ นำไปศึกษาเพิ่มเติม เป็นหูเป็นตาให้คนรอดพ้นจากความผิด

๒) ครูสอนอาชีพ เป็นผู้สอนให้คนมีอาชีพทำตามความถนัดและความสามารถของตนเอง เพื่อให้รอดพ้นทุกข์ยากและความอดอยาก มนุษย์ทุกคนต้องการปัจจัย ๔ ในการดำรงชีพ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค การที่จะให้ได้สิ่งเหล่านี้ทุกคนต้องทำงาน ต้องมีอาชีพทำ และอาชีพนี้ก็เรียนรู้มาจากครูนั่นเอง แต่ครูในที่นี้ไม่ได้หมายถึง ครูในโรงเรียนเสมอไป ทุกสิ่งทุกอย่างที่ทำให้คนเกิดการเรียนรู้ได้ถือว่าเป็นครู

๓) ผู้นำทางจิตใจและวิญญาน ครูประเภทนี้สอนให้คนมีความถูกต้องทางจิตใจ กล่าวคือสอนให้มีความสามารถเอาชนะกิเลสหรือความทุกข์ได้ การสอนของครูประเภทนี้เป็นไปตามความประสงค์ของพระพุทธเจ้า คือ สอนตามความเป็นจริง สอนในสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในชีวิต สอนเพื่อให้มนุษย์ไปสู่จุดหมายทางเดียวกันคือความรอดพ้นจากความเป็นทุกข์ คุณลักษณะเช่นนี้ คือ พระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นบรมครูของเรา พระองค์มีคุณธรรม ๔ ประการ คือ

^{๑๒๒}จิตรา วสุวานิช, **จิตวิทยาการศึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๓), หน้า ๕๓.

^{๑๒๓}อำไพ สุจริตกุล, “คุณธรรมในครูไทย”, ใน **ความรู้คู่คุณธรรม**, รวบรวมโดย ไพฑูรย์ สินลารัตน์ และ ประพนธ์ รอดคำดี, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔) : ๑๙๑-๑๙๒.

^{๑๒๔}เสนีย์ มีทรัพย์, “คุณธรรมนิยมในพระศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุ”, ใน **ความรู้คู่คุณธรรม**, รวบรวมโดย ไพฑูรย์ สินลารัตน์ และประพนธ์ รอดคำดี, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔) : ๒๒๘.

พระวิสุทธิคุณ คือ ความเป็นผู้บริสุทธิ์ที่มีอยู่ในจิตใจ ปราศจากกิเลส ปราศจากโลภะ โทสะ โมหะ ไม่อาฆาตพยาบาท ให้อภัยและมีเมตตาต่อศิษย์ทุกคน

พระปัญญาธิคุณ มีปัญญาเป็นแสงสว่างที่สามารถแก้ปัญหาของตัวเองและแก้ปัญหาให้แก่ศิษย์ โดยการแนะนำให้หาทางเอาชนะความทุกข์ และกิเลสอันเป็นเครื่องเศร้าหมองของจิตใจ

พระกรุณาคุณ พระองค์มีเมตตาต่อมนุษย์ไม่มีที่สิ้นสุด ทรงห่วงใยในความทุกข์ของมวลมนุษย์ ทรงพยายามหาทางให้มนุษย์พ้นจากความทุกข์ ทรงแนะนำสั่งสอนโดยไม่ปิดบัง อ้าพราง พระองค์ทรงถ่ายทอดศิลปะวิทยาการให้ทุกคนตามความสามารถ และระดับสติปัญญาแต่ละคน

ขันติ คือ การยอมสละความสุขส่วนตัว เพื่อให้มนุษย์ได้รับความสุข พระองค์ทรงอดทน ทรงเหน็ดเหนื่อยทั้งทางร่างกายและจิตใจ เพื่อไปสู่จุดหมายที่ถูกต้องคือ ความมีสันติภายในโลก

คุณธรรมทั้ง ๔ ประการที่กล่าวมานี้ เป็นคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบรมครูที่แท้จริง ส่วนครูในยุคปัจจุบันนี้ส่วนใหญ่แล้วจะพบอยู่ ๒ ประการแรกคือ ครูสอนหนังสือกับครูสอนอาชีพ ดังนั้น ครูใน ๒ ประเภทนี้ จะเป็นครูที่สมบูรณ์ตามอุดมคติไม่ได้ การที่ทำให้คนรู้หนังสือหรือมีอาชีพทำนั้น ยังไม่สามารถทำให้โลกมีสันติภาพได้ ครูต้องเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาคน คือ จะต้องเป็นผู้รู้หนังสือ สอนอาชีพ และเป็นผู้นำทางจิตใจหรือวิญญาณ คุณลักษณะของครูเช่นนี้อาจเรียกว่า “ครูมารดา”^{๑๒๕}

สุจิริต เพียรชอบ กล่าวถึง หลักธรรมที่ครูควรใช้เป็นเครื่องประเทืองปัญญาและประกอบใจดังนี้^{๑๒๖}

๑) ธรรมะซึ่งเป็นวิถีทางแห่งความสำเร็จ ซึ่งได้แก่ อิทธิบาท ประกอบด้วย

ฉันทะ คือ ความรัก ครูควรมีความรัก ความพอใจในการสอน รักวิชาที่สอน รักวิชาชีพครู รักศิษย์ รักที่จะเห็นศิษย์มีวิชาความรู้ มีความเจริญก้าวหน้าและประสบความสำเร็จในชีวิต การให้คำปรึกษากับผู้เรียนด้วยใจรัก ไม่ได้ทำเพื่อให้ผ่านไปหรือเสร็จไปเพราะเป็นหน้าที่

วิริยะ ครูเป็นผู้ที่มีความขยันขันแข็ง มานะพยายาม พากเพียรที่จะค้นคว้าหาความรู้แปลก ๆ ใหม่ ๆ มาสอน เพื่อให้ผู้เรียนได้รับความรู้กว้างขวางและลึกซึ้ง ครูขยันจัดทำ จัดเตรียม สื่อการสอน เพื่อให้การสอนประสบผลดี ขยันจัดกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งกิจกรรมในหลักสูตรและนอกหลักสูตร

จิตตะ คือความเอาใจใส่ ความฝักใฝ่ในการทำงานที่ทำ รับผิดชอบในงานที่ตนสอน มีความตั้งใจ มีความมั่นใจ แน่วแน่ ในอันที่จะถ่ายทอดความรู้ และปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรมแก่ศิษย์สำหรับงานอื่นที่ได้รับมอบหมายนอกจากงานสอน ครูก็พยายามทำอย่างเต็มที่เต็มกำลังสามารถ

วิมังสา การไตร่ตรองให้เหตุผล ครูควรเป็นผู้ใช้ปัญญาพิจารณาคิดค้นหาเหตุผล รู้จักหาวิธีทำงานให้สำเร็จรวดเร็ว เมื่อประสบปัญหาใด ไม่ว่าจะเป็นด้านการเรียนการสอน ด้านวินัยปกครอง หรือด้านมนุษยสัมพันธ์ ก็จะใช้ปัญญาไตร่ตรองอย่างรอบคอบไม่วกวน และนอกจากจะเป็นผู้ที่รู้จักไตร่ตรองใช้เหตุผลด้วยตนเองแล้วก็ควรที่จะหาทางกระตุ้นให้ศิษย์รู้จักคิด รู้จักไตร่ตรองพิจารณาสิ่งต่าง ๆ อย่างถี่ถ้วนและมีเหตุผล

^{๑๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๙.

^{๑๒๖} สุจิริต เพียรชอบ, “ธรรมะช่วยปกป้องครู”, ใน **ความรู้คู่คุณธรรม**, รวบรวมโดย ไพฑูรย์ สินลารัตน์ และ ประพนธ์ รอดคำดี, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔) : ๒๐๗-๒๐๙.

๒) ธรรมะอันเป็นที่พึงแห่งการวิเคราะหียัตถ์เหนียวน้ำใจคน ธรรมะนั้นก็คือ สังคหัตถุ ๔ ซึ่งประกอบด้วย

ทาน การให้ ส่วนใหญ่ครูจะเป็นผู้ให้ คือ ถ่ายทอดความรู้ ความคิดให้แก่ศิษย์ด้วยความเต็มใจ ครูควรเป็นผู้ให้ความรู้และแนวคิดที่ถูกที่ควรให้กับผู้เรียน รวมทั้งวิธีคิดวิธีการศึกษาหาความรู้ด้วย เพื่อให้ศิษย์จะได้นำไปใช้ในการศึกษาหาความรู้ และดำเนินชีวิตต่อไป นอกจากวิทยาการแล้วอาจให้กำลังใจ ให้ความรัก ความเมตตา ให้อภัยเมื่อศิษย์หรือบุคคลที่ครูเกี่ยวข้องด้วยทำผิดพลาด ให้เป็นสิ่งที่ของ เช่น หนังสือหรือเอกสารต่าง ๆ อันจะเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียน ในบางกรณีอาจมีนักเรียนที่ยากไร้ อยู่ในชั้นขาดอุปกรณ์การเรียน เช่น สมุด หนังสือ ครูก็ควรจัดหาให้ด้วยความเต็มใจ

ปิยวาจา ครูควรเป็นผู้เจรจาด้วยถ้อยคำที่ไพเราะ นุ่มนวล จะว่ากล่าวตักเตือนศิษย์ก็ไม่ทะเลาะดุคั้น ไม่พูดจาบาดหมางใจ อันจะทำให้ผู้หนึ่งผู้ใดต้องเจ็บช้ำน้ำใจเพราะคำพูดนั้น ขณะที่โกรธ ไม่พอใจก็ใช้ความอดทน ประหยัดถ้อยคำและพูดจาให้เหมาะสม การให้คำปรึกษาต่าง ๆ ก็พูดจากับศิษย์ด้วยดี

อรรถจริยา ครูควรประพฤติปฏิบัติ หรือกระทำการที่เป็นประโยชน์แก่ศิษย์และบุคคลอื่น เช่น การให้คำปรึกษาแนะนำที่เป็นประโยชน์ทั้งในด้านวิชาการและเรื่องส่วนตัว นอกจากในด้านการเรียนการสอนแล้ว ครูก็ควรที่จะบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์ต่อชุมชนที่ครูปฏิบัติงานด้วย เช่น ช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ หรืออาจเป็นผู้ริเริ่มหรือเป็นผู้นำในการพัฒนาชุมชน เช่น การทำถนน การขุดสระน้ำ การสร้างศาลาประชาคม เป็นต้น

สมานัตตา ครูควรทำตนเป็นกันเองกับศิษย์ ไม่ถือตัววางตนสูงเกินไป จนผู้เรียนไม่กล้าถามคำถาม หรือแสดงความคิดเห็นกับผู้ปกครองและบุคคลในชุมชนก็เช่นเดียวกัน ครูควรเป็นคนที่มีหน้าตา ยิ้มแย้มแจ่มใส พูดจาทักทาย หรือทำงานร่วมกับทุกคนได้อย่างเป็นกันเอง และครูควรเป็นผู้วางตนดี วางตนเป็นกลาง ไม่เอนเอียงไปด้วยอคติต่าง ๆ เช่น ฉันทาคติ ลำเอียงเพราะรัก โทษาคติ ลำเอียงเพราะความโกรธ พหาคติ ลำเอียงเพราะความกลัว และโมหาคติลำเอียงเพราะความเขลา

สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง ได้อธิบายโดยสรุปว่า การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในปัจจุบันเป็นไปตามหลักสูตรที่สนามหลวงแผนกธรรมกำหนดไว้ โดยอาศัยความสามารถของอาจารย์ผู้สอน อาจารย์ผู้สอนบางรูปอาจเน้นการสอนในเชิงทฤษฎี ให้นักเรียนได้เกิดความเข้าใจแล้วนำไปปฏิบัติ อาจารย์บางรูปอาจเน้นการสอนธรรมจากสภาวะการณของสังคัม ชี้ให้ผู้เรียนได้เห็นถึงคุณค่าของสภาวะการณนั้นๆ^{๑๒๗}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ มนุษย์เป็นทรัพยากรที่ค่าสูงสุดและมีประโยชน์มากที่สุดทั้งนี้ เพราะทรัพยากรอื่น ๆ แม้จะมีชีวิตก็หาไม่สตีปัญญาเท่าคนไม่ ส่วนทรัพยากรที่ปราศจากชีวิตนั้นหากคนไม่นำมาใช้ก็หาประโยชน์มิได้ ในส่วนของการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมนี้ ทรัพยากรบุคคลที่มีความสำคัญในฐานะเป็นผู้ปฏิบัติการ ซึ่งหมายถึง ผู้ปฏิบัติตามวิธีการ ได้แก่ ครูสอนพระปริยัติธรรมซึ่งเป็นผู้แบกภาระการศาสนศึกษา เพื่อมุ่งรักษาพระธรรมวินัยของพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง เห็นแก่ประโยชน์ของคณะสงฆ์และพระศาสนาเป็นสำคัญ โดยมุ่งเอางานส่วนนี้เป็นเครื่องแสดงความกตัญญูต่อพระบรมศาสดาและคณะสงฆ์

^{๑๒๗} สำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง, เรื่องสอบธรรมของสนามหลวงแผนกธรรม พ.ศ.๒๕๕๑, หน้า ๑.

(๒) ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน

การเรียนการสอน หมายถึง ขั้นตอนที่ครูผู้สอนจัดให้ผู้เรียนได้ปฏิบัติเพื่อให้เกิดการเรียนรู้ตามจุดประสงค์และเนื้อหาที่ครูกำหนดไว้^{๑๒๘} การจัดการเรียนการสอนย่อมมีเป้าหมายให้ผู้เรียนเกิดผลสัมฤทธิ์ตามจุดประสงค์ที่กำหนดไว้ผู้เรียนจะบรรลุผลได้มากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับด้านการจัดการเรียนการสอนของผู้สอนเป็นประการสำคัญ กิจกรรมการเรียนการสอนมีหลายรูปแบบและวิธีการ ผู้สอนจำเป็นต้องมีความรู้ความเข้าใจจึงจะจัดกิจกรรมได้ถูกต้องเหมาะสม เกิดประโยชน์แก่ผู้เรียนอย่างแท้จริง มีนักวิชาการ นักการศึกษา ได้กล่าวเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนไว้ดังนี้

วไลพร คุณุทัย ให้ความหมายไว้ว่า กิจกรรมการเรียนการสอน หมายถึง สภาพการณ์ของการจัดประสบการณ์และการกระทำทุกสิ่งทุกอย่างที่จัดขึ้น จากความร่วมมือระหว่างผู้สอนและผู้เรียน เพื่อให้การเรียนการสอนดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ ผู้เรียนเกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมตามจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้ โดยทั้งครูและนักเรียนร่วมกันดำเนินการต่าง ๆ เช่น ค้นคว้า อภิปราย การบรรยาย การอบรม การสาธิต การจัดนิทรรศการ และการศึกษานอกสถานที่ ฯลฯ^{๑๒๙}

ประเสริฐ ธรรมโวหาร กล่าวว่า การสอนเป็นกระบวนการสร้างการเรียนรู้เพื่อเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมซึ่งประกอบด้วยองค์ประกอบ ๓ ด้าน คือ^{๑๓๐}

๑) การกำหนดวัตถุประสงค์ของการสอน ซึ่งมีความสำคัญที่ต้องชัดเจนว่า ต้องการให้เกิดการเรียนรู้และการเปลี่ยนแปลงในด้านใดใน ๓ ด้าน คือ ด้านพุทธิพิสัย ได้แก่ การเรียนรู้ที่เกิดในสมอง ในระดับความจำความเข้าใจ ด้านจิตพิสัย ได้แก่ การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในใจ อาจเป็นความนึกคิด ความผูกพัน และด้านทักษะพิสัย ได้แก่ การเรียนรู้ที่ทำให้เกิดทักษะในระดับต่าง ๆ

๒) การกำหนดวิธีการสอน หลังจากได้กำหนดวัตถุประสงค์ของการเรียนแล้ว จึงกำหนดวิธีการสอน ซึ่งสามารถแบ่งได้ ๔ ประเภทใหญ่ ๆ คือ การบรรยาย การอภิปราย การสัมมนา และการเรียนโดยอิสระ

๓) การประเมินการเรียนการสอน ซึ่งหมายถึง การประเมินประสิทธิภาพของการสอน และการประเมินการเรียนรู้ของผู้เรียน ผลจากการประเมินการเรียนของผู้เรียน ผลจากการเรียนการสอนจะทำให้ทราบว่า ถึงเวลาที่ต้องปรับปรุงพัฒนาการเรียนการสอน เพื่อรักษามาตรฐานการศึกษาเรื่องใดและแนวคิดในการประเมินผลการเรียนรู้ของนักเรียนมี ๒ แบบ คือ การอิงเกณฑ์และอิงกลุ่ม ซึ่งแต่ละแบบจะมีวัตถุประสงค์วิธีการที่จะประเมินแตกต่างกันบ้าง การที่จะเลือกใช้จะต้องคำนึงถึงประเภทของการเรียนการสอนด้วย

^{๑๒๘} สอนง อินละคร, เทคนิควิธีการและนวัตกรรมที่ใช้จัดกิจกรรมการเรียนการสอนที่เน้นนักเรียนเป็นศูนย์กลาง, หน้า ๗.

^{๑๒๙} วไลพร คุณุทัย, หลักการสอน, (กรุงเทพมหานคร : กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๓๐), หน้า ๑๙.

^{๑๓๐} ประเสริฐ ธรรมโวหาร, หลักสูตรและการจัดการมัธยมศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาหลักสูตรและการสอน คณะครุศาสตร์ สถาบันราชภัฏจันทรเกษม, ๒๕๔๒), หน้า ๒๕๐.

สุนน อมรวิวัฒน์ ได้กล่าวถึง การเรียนการสอนตามหลักพระพุทธศาสนา ว่า เป็นรูปแบบของการคิดโดยมีสติพิจารณาด้วยเหตุผลสมบูรณ์ที่สุด เรียกว่า วิธีการสอนแบบโยนิโสมนสิการ ซึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ขั้นตอน คือ^{๑๓๑}

๑) ขั้นนำ เป็นการสร้างเจตคติที่ดีต่อครู วิธีการและบทเรียน ได้แก่ การจัดบรรยากาศในชั้นเรียนให้เหมาะสม การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างครูกับศิษย์ และการเสนอสิ่งเร้าและแรงจูงใจ

๒) ขั้นสอน เป็นการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ได้แก่ ครูเสนอปัญหาที่เป็นสาระสำคัญของบทเรียนหรือเสนอหัวข้อเรื่องประเด็นสำคัญของบทเรียนด้วยวิธีการต่าง ๆ ครูแนะนำแหล่งวิทยาการและแหล่งข้อมูล นักเรียนฝึกรวบรวมข้อมูล ข้อเท็จจริง ความรู้ หลักการต่าง ๆ โดยใช้ทักษะที่เป็นเครื่องมือของการเรียนรู้ทักษะวิทยาศาสตร์ และการฝึกคิดแบบสาวเหตุสาวปัจจัย

๓) ขั้นสรุป เป็นการวัดและประเมินผล ได้แก่ การวัดและประเมินผลตนเอง การวัดและประเมินผลเพื่อนร่วมเรียน และการวัดและประเมินผลโดยครูผู้สอน

พร้อมกันนี้ยังได้กล่าวถึง ความมุ่งหมายในการสอนไว้ ดังนี้^{๑๓๒}

๑) เพื่อให้ผู้เรียนได้รับความรู้ ความเข้าใจในหลักศาสนา และหลักธรรมของศาสนา เห็นคุณค่าของศาสนาอย่างลึกซึ้ง

๒) เพื่อสร้างสัจกับทางศีลธรรม ซึ่งจะมีผลต่อเจตคติและต่อพฤติกรรมของตน

๓) เพื่อปูพื้นฐานคุณธรรมทางจิตใจให้กับนักเรียน ให้สามารถนำหลักศีลธรรมไปใช้แก้ปัญหาในชีวิตประจำวันได้

๔) เพื่อให้ผู้เรียนได้รู้จักคิด เปรียบเทียบและตัดสินใจได้ว่า สิ่งใดดี สิ่งใดชั่ว สิ่งใดควรทำ สิ่งใดควรเว้น

กิตติพันธ์ รุจิรกุล ได้กล่าวถึงเรื่อง การจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนา ว่า การสอนพระพุทธศาสนาให้มีประสิทธิภาพต้องดำเนินการส่งเสริมการบริหารการจัดการงาน ๖ ด้าน คือ^{๑๓๓}

๑) ด้านวิชาการ

๒) ด้านงบประมาณ

๓) ด้านกิจกรรม

๔) ด้านบุคลากร

๕) ด้านอาคารสถานที่

๖) ด้านสัมพันธ์ชุมชน

^{๑๓๑} สุนน อมรวิวัฒน์, การประยุกต์พุทธวิธีสอน, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๘.

^{๑๓๒} สุนน อมรวิวัฒน์, การสอนโดยการสร้างศรัทธาและโยนิโสมนสิการ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๐), หน้า ๑๓๑.

^{๑๓๓} กิตติพันธ์ รุจิรกุล, พฤติกรรมผู้นำทางการศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : โอ. เอส. พริ้นติ้งเฮ้าส์, ๒๕๓๙), หน้า ๗๗.

วิชัย วงษ์ใหญ่ ได้กล่าวถึงเรื่อง การจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนา ไว้ว่า การสอนของครูต้องมุ่งเน้นให้เกิดการเรียนรู้ ครอบคลุมคนทั้งคน คือ พัฒนาทั้งทางด้านความสนใจ อารมณ์ และค่านิยม ไม่ควรเน้นการพัฒนาสติปัญญาอย่างเดียว^{๑๓๔}

เพราพรรณ โกมลมาลย์ ได้กล่าวถึง การจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนา ไว้ว่า แนวทางในการจัดการเรียนการสอนพระพุทธศาสนาและหลักธรรมมี ๕ ประการ คือ^{๑๓๕}

๑) ต้องสอนให้เกิดความสนใจ ไม่ใช่สอนให้จำเพียงอย่างเดียว หลักธรรมไม่ว่าจะเป็นเรื่องใดจะต้องนำมาสนทนา อภิปรายให้เข้าใจ เพื่อให้นักเรียนเกิดความนึกคิด หรือสติปัญญาในทางจริยธรรมให้กว้างขวางมีเหตุผล

๒) การสอนศาสนาต้องฝึกให้เป็นคนใจกว้าง รู้จักนับถือและให้เกียรติผู้ที่ไม่ใช่ศาสนาเดียวกับตน ไม่ดูถูกล้อเรียนผู้อื่น อันเป็นความแตกแยกบาดหมางในสังคม

๓) การสอนศาสนาเรื่องหลักธรรม จะต้องสอดคล้องสัมพันธ์กับเรื่องในชีวิตประจำวันมุ่งให้ผู้เรียนสามารถนำไปใช้ในชีวิตประจำวัน

๔) การสอนทฤษฎี จะต้องให้ผู้เรียนเข้าใจทฤษฎีและหลักการจะต้องสอดคล้อง สัมพันธ์กับเรื่องในชีวิตประจำวัน ไม่ได้สอนให้ผู้เรียนจำแต่ทฤษฎีอย่างเดียว

๕) การสอนศาสนา ต้องให้สมดุลกับการสอนเรื่องอื่น ๆ เพราะผู้เรียนสามารถนำไปบูรณาการ ใช้ในชีวิตประจำวันได้

วาริ ธีระจิตร ได้กล่าวถึง ความสำคัญของกิจกรรมการเรียนการสอนที่มีต่อการเรียนรู้ไว้หลายประการ ดังนี้^{๑๓๖}

- ๑) กิจกรรมช่วยเร้าความสนใจ
- ๒) กิจกรรมจะเปิดโอกาสให้ผู้เรียนประสบความสำเร็จ
- ๓) กิจกรรมจะช่วยปลูกฝังความเป็นประชาธิปไตย
- ๔) กิจกรรมจะช่วยปลูกฝังความรับผิดชอบ
- ๕) กิจกรรมจะช่วยปลูกฝังและส่งเสริมความคิดริเริ่มสร้างสรรค์
- ๖) กิจกรรมจะช่วยให้ผู้เรียนได้มีการเคลื่อนไหว
- ๗) กิจกรรมจะช่วยให้ผู้เรียนได้รู้สึกสนุกสนาน
- ๘) กิจกรรมช่วยให้เห็นความแตกต่างระหว่างบุคคล
- ๙) กิจกรรมช่วยขยายความรู้และประสบการณ์ของผู้เรียนให้กว้างขวาง
- ๑๐) กิจกรรมจะช่วยส่งเสริมความงอกงามและพัฒนาการ
- ๑๑) กิจกรรมจะช่วยส่งเสริมทักษะ

^{๑๓๔} วิชัย วงษ์ใหญ่, กระบวนการพัฒนาหลักสูตรและการเรียนการสอน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุวิริยาสาส์น, ๒๕๓๗), หน้า ๓๕.

^{๑๓๕} เพราพรรณ โกมลมาลย์, “การสอนศาสนาและหลักธรรมในประถมศึกษา”, สารพัฒนาหลักสูตร, ปีที่ ๗ (พฤษภาคม ๒๕๓๐) : ๔๐-๔๑.

^{๑๓๖} วาริ ธีระจิตร, การพัฒนาการสอนสังคมศึกษาระดับประถมศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : โครงการตำราและเอกสารทางวิชาการ คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๖๒.

- ๑๒) กิจกรรมจะช่วยปลูกฝังเจตคติที่ดี
 - ๑๓) กิจกรรมจะช่วยส่งเสริมให้รู้จักทำงานเป็นหมู่
 - ๑๔) กิจกรรมจะช่วยให้เกิดความเข้าใจในบทเรียน
 - ๑๕) กิจกรรมจะช่วยส่งเสริมให้เกิดความซาบซึ้ง ความงามในเรื่องต่าง ๆ
- การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนมีจุดมุ่งหมาย ดังนี้^{๑๓๗}

- ๑) เพื่อให้ผู้เรียนเกิดพัฒนาการทางร่างกาย อารมณ์ สังคม และสติปัญญาไปพร้อมกัน
- ๒) เพื่อสนองความสามารถ ความถนัด ความสนใจของผู้เรียนทุกคน ซึ่งแต่ละคนจะมีต่างกัน
- ๓) เพื่อสร้างบรรยากาศการเรียนการสอน ให้ผู้เรียนด้วยความเพลิดเพลิน ไม่เกิดความรู้สึก

เบื่อหน่ายในการเรียน

๔) เพื่อสนองเจตนารมณ์ของหลักสูตร ให้ผู้เรียนได้คิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็นและเกิดทักษะกระบวนการ

๕) เพื่อส่งเสริมให้ผู้เรียนกล้าแสดงออก และมีส่วนร่วมในการเรียนผู้สอนจึงควรจัดกิจกรรมการเรียนการสอนทุกครั้ง เพื่อประโยชน์แก่ผู้เรียนเป็นสำคัญในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน จะมีขั้นตอนที่แตกต่างกันออกไปตามเทคนิควิธีสอนที่ผู้สอนใช้ เช่น ขั้นตอนการสอนของวิธีสอนแบบสาธิต ย่อมแตกต่างจากขั้นตอนการสอนของวิธีสอนแบบทดลอง อย่างไรก็ตาม โดยทั่วไปแล้วไม่ว่าจะใช้วิธีสอนแบบใด ก็จะมีขั้นตอนหลักเหมือนกัน ๓ ขั้นตอน ได้แก่

- ๕.๑) ขั้นนำเข้าสู่บทเรียน
- ๕.๒) ขั้นปฏิบัติกิจกรรม (ขั้นสอน)
- ๕.๓) ขั้นสรุปและวัดผล

การจัดกิจกรรมการเรียนการสอนเป็นหัวใจของการนำผู้เรียนไปสู่จุดหมายของหลักสูตร ผู้เรียนจะเกิดการเรียนรู้ได้ดีเพียงใดขึ้นอยู่กับกิจกรรมการเรียนการสอนของผู้สอนเป็นสำคัญ ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนต้องจัดให้สอดคล้องกับหลักสูตร โดยเฉพาะหลักสูตรปัจจุบัน ที่เน้นการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนให้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง ให้ใช้วิธีสอนที่หลากหลาย และใช้กระบวนการต่างๆ เช่น กระบวนการปฏิบัติ กระบวนการกลุ่มกระบวนการแก้ปัญหา กระบวนการสร้างเจตคติ ฯลฯ ซึ่งมีจุดมุ่งหมายให้ผู้เรียนเกิดทักษะกระบวนการติดตัวสามารถนำไปใช้ให้เป็นประโยชน์ในชีวิตได้ นอกจากนี้ในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน ต้องจัดให้เหมาะสมกับวัย ความสามารถ ความสนใจของผู้เรียน เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม และลักษณะของเนื้อหาวิชา โดยเป็นกิจกรรมที่มุ่งพัฒนาผู้เรียนทั้งทางด้านร่างกาย อารมณ์ สังคม และสติปัญญา

ศาสตราจารย์ ดร. บัณฑิต ได้กล่าวว่า จุดมุ่งหมายของการสอนวิชาใด ๆ ย่อมมุ่งให้ผู้เรียนมีความรู้ (Knowledge) มีน้ำใจที่จะปฏิบัติ (Attitude) และมีความคล่องแคล่วชำนาญในการปฏิบัติ (Skill) ในการสอนวิชาพระพุทธศาสนาก็เช่นเดียวกัน จะต้องมียุทธศาสตร์ในการสอนเพื่อเป็นแนวทางในการเลือกเนื้อหาและวิธีสอนที่เหมาะสม^{๑๓๘}

^{๑๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

^{๑๓๘} ศาสตราจารย์ ดร. บัณฑิต อ่างใน สถาบันวัฒนธรรมและศิลปะ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, รำลึกคุณูปการ ศาสตราจารย์ ดร. ศาสตราจารย์ บัณฑิต, (กรุงเทพมหานคร : สันติศิริการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๘.

คณาจารย์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช ได้ระบุไว้ว่า การจัดการเรียนการสอนเป็นกระบวนการจัดกิจกรรมประสบการณ์การเรียนรู้ให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ตามจุดหมายของหลักสูตร จำต้องเป็นกิจกรรมและประสบการณ์ที่เปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้มีส่วนร่วมในการเรียนรู้^{๑๓๙}

กรมวิชาการ ได้ระบุไว้ว่า องค์ประกอบด้านจิตวิทยาการจัดการเรียนการสอนของครูที่มีอิทธิพลต่อผู้เรียน มีดังต่อไปนี้^{๑๔๐}

๑) ครูควรมีการสำรวจประสบการณ์เรียนรู้ของผู้เรียนว่า ผู้เรียนแต่ละคนจะต้องใช้เวลาในการเรียนรู้นานแค่ไหน อย่างไร ต้องให้โอกาสกับผู้เรียนได้ใช้กระบวนการสืบเสาะแสวงหา ความรู้ที่ค้นพบด้วยตนเองมากน้อยเพียงใด การค้นพบความรู้ด้วยตนเอง เป็นสิ่งที่มีคุณค่า อันจะทำให้ผู้เรียนนั้นเรียนอย่างมีความหมายต่อตัวผู้เรียนเองเป็นอย่างมาก

๒) ครูควรใช้การบูรณาการ ซึ่งเป็นการนำกระบวนการที่ต่อเนื่องจากขั้นตอนการสำรวจประสบการณ์เรียนรู้ของผู้เรียน อันรวมไปถึงสถานการณ์ เงื่อนไขการเรียนรู้ สิ่งแวดล้อมที่จะทำให้เกิดการเรียนรู้อย่างแท้จริง เป็นการบูรณาการความรู้ใหม่เข้ากับความรู้เดิมและพร้อมที่จะนำความรู้ไปประยุกต์ใช้สร้างสรรค์ และแก้ไขปัญหาต่อไป

๓) ครูจะต้องมีวิธีการถ่ายทอดความรู้ เป็นขั้นที่ผู้เรียนสามารถแสดงพฤติกรรมทั้งด้านความรู้ ความคิด ทักษะ เจตคติ และค่านิยม เพื่อการประยุกต์ใช้ในการแสวงหาความรู้อย่างต่อเนื่อง โดยพิจารณาจากผลการเรียนรู้ที่กำหนดไว้นั้น ผู้เรียนควรมีโอกาสได้ฝึกปฏิบัติจริงเพื่อให้เกิดพฤติกรรมตามที่ระบุหรือคาดหวังไว้ ส่วนประสบการณ์การเรียนรู้ที่จัดนั้น ควรเป็นสิ่งที่ทำให้ผู้เรียนมีความพึงพอใจที่จะได้ฝึกปฏิบัติ และมีความสอดคล้องสัมพันธ์กับผลการเรียนรู้ที่กำหนดไว้อย่างไร ประสบการณ์การเรียนรู้ที่จัดต้องอยู่ในขอบข่ายความสามารถของผู้เรียน ประสบการณ์การเรียนรู้ควรมีรูปแบบที่หลากหลาย ซึ่งอาจนำไปสู่การบรรลุผลการเรียนรู้เพียงข้อเดียวได้ ในขณะที่เดียวกันประสบการณ์การเรียนรู้เดียว อาจนำไปสู่การบรรลุผลการเรียนรู้หลายอย่างก็ได้ การจัดประสบการณ์เรียนรู้ควรเป็นการส่งเสริมให้ผู้เรียนได้แสดงออกโดยไม่มีความรู้สึกว่าการกำลังถูกบังคับให้ทำ เพราะถ้ามีการบังคับจะทำให้เกิดการเรียนรู้ได้น้อย

๔) ครูควรจัดการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับความต้องการ ความสนใจ ความถนัดของผู้เรียนแต่ละคน โดยมีความเชื่อว่าผู้เรียนทุกคนสามารถเรียนรู้และพัฒนาตนเองได้สูงสุดตามศักยภาพ

๕) ครูต้องคอยเป็นผู้เอื้ออำนวยความสะดวกในการเรียนรู้ เมื่อผู้เรียนผ่านกระบวนการเรียนรู้ และผู้เรียนควรจะต้องปรับเปลี่ยนพฤติกรรมจากความไม่รู้ เป็นรู้และรู้จริง จากทำไม่ได้ ทำไม่เป็น เปลี่ยนมาเป็นทำได้ ทำเป็น จากไม่ชอบเปลี่ยนเป็นมาชอบ

^{๑๓๙} คณาจารย์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, เอกสารการสอนชุดวิชาวิทยาการการสอน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๒๐๗.

^{๑๔๐} กรมวิชาการ, การจัดสาระการเรียนรู้พระพุทธศาสนา กลุ่มสาระเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช ๒๕๔๔, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑๘-๒๒๐.

๖) ครูต้องยึดหลักการที่ว่า การจัดการเรียนรู้ที่ดีจะต้องมีกิจกรรมที่สามารถพัฒนาศักยภาพทุกด้านคือ ร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ และสังคม ครูต้องมองผู้เรียนว่ามีภูมิรู้และภูมิธรรมอยู่ในระดับหนึ่ง ครูจะให้หลักการของศาสตร์ที่จะสอนเท่าที่จำเป็น ให้เพียงวิธีการเรียนรู้แต่ต้องพยายามส่งเสริมให้ผู้เรียนรู้จากการปฏิบัติของตนเองให้มากที่สุด หรือที่เรียกว่า เรียนจากสมาธิ และพิจารณาคน คือเรียนไปประเมินผลการปฏิบัติของตน ปรับปรุงให้ดีขึ้นเรื่อย ๆ รู้รอบ รู้ลึก และรู้แจ้งในที่สุด

๗) ครูต้องทบทวนบทบาทของตนเอง ๗ ประการ คือ วางตนในฐานะผู้ที่ศิษย์ไว้วางใจ วางตนให้น่าเคารพ วางตนในฐานะผู้ทรงคุณความรู้ วางตนในฐานะเป็นที่ปรึกษาที่ดี วางตนในฐานะผู้ฟังที่ดีของศิษย์ วางตนในฐานะผู้ทรงปัญญา และวางตนเป็นแบบอย่างในการประพฤติ ปฏิบัติที่ดี

๘) ครูจะต้องรู้จักผู้เรียนเป็นรายกลุ่ม รายบุคคล และมองว่าผู้เรียนทุกคนมีโอกาที่จะเป็นอัจฉริยะได้

๙) ครูต้องพร้อมให้ความรักและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์แก่ลูกศิษย์ ครูจึงต้องเปลี่ยนหน้าที่จากผู้สอนเป็นผู้ออกแบบการเรียนรู้ ให้เอื้อต่อการพัฒนา

๑๐) การจัดการเรียนการสอนหรือการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ ครูต้องเน้นและให้ความสำคัญกับผู้เรียนควบคู่ไปกับธรรมชาติของวิชา ครูจะต้องรู้จักผู้เรียนให้ผู้เรียนรู้ทั้งหลักการ วิธีการเรียนรู้ และคุณธรรมที่จะเกิดตามธรรมชาติของเขา

๑๑) ครูควรจัดประสบการณ์และกิจกรรมที่ใช้คุณธรรมนำความรู้ บูรณาการคุณธรรมในการจัดประสบการณ์ทุกกลุ่มสาระการเรียนรู้ และทุกขั้นตอนในการจัดการเรียนรู้ โดยถือว่าครูทุกคนมีหน้าที่พัฒนาผู้เรียนให้ประพฤติตนยึดหลักคุณธรรม และพัฒนาคนให้มีค่านิยมอันพึงประสงค์

บุญชม ศรีสะอาด ได้กล่าวถึง แนวทางการเลือกวิธีสอนว่า มีองค์ประกอบต่าง ๆ ที่ครูควรต้องพิจารณา ดังนี้^{๑๔๑}

๑) การเลือกวิธีสอนนั้นจะต้องสอดคล้องกับจุดประสงค์ของบทเรียน

๒) การเลือกวิธีสอนนั้นจะต้องสอดคล้องกับลักษณะของเนื้อหาสาระที่จะสอน

๓) วิธีสอนบางวิธีไม่สามารถใช้กับผู้เรียนได้ทุกระดับ

๔) การสอนในแต่ละวิธีต้องกำหนดเวลาให้เพียงพอกับเนื้อหา จำนวนครั้ง ว่ามีกำหนดให้นานเท่าใด ตามช่วงเวลาดังกล่าวเพียงพอสำหรับการสอนด้วยวิธีนั้น ๆ หรือไม่ ต้องพิจารณาอย่างรอบคอบ

๕) สถานที่ที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งที่ต้องพิจารณาเป็นกรณีพิเศษ การสอนบางวิธีจำเป็นต้องจัดสภาพห้องเรียน โต๊ะ เก้าอี้ ให้เหมาะสม เช่น วิธีสอนแบบศูนย์การเรียนรู้ วิธีสอนแบบอภิปรายกลุ่ม วิธีสอนแบบการเรียนรู้เป็นคู่ เป็นต้น แต่ละวิธีจะต้องมีการจัดสภาพห้องเรียนแตกต่างกัน เราสามารถจัดสภาพห้องเรียนได้ตามที่ต้องการได้หรือไม่

๖) จำนวนผู้เรียนมีมากน้อยเพียงใดและจำนวนของผู้เรียนดังกล่าวนี้เหมาะสมกับวิธีที่ใช้หรือไม่

^{๑๔๑} บุญชม ศรีสะอาด, การพัฒนาการสอน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สุวิทย์สาส์น, ๒๕๔๗), หน้า ๔.

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ กิจกรรมการเรียนการสอน หมายถึง การปฏิบัติกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการเรียนการสอน เพื่อให้การเรียนการสอนดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ จากครูที่มีความรู้ความเข้าใจในการจัดกิจกรรม ผู้เรียนได้ทั้งความรู้และสนุกสนานเพลิดเพลิน มีความร่วมมือกันเป็นอย่างดีระหว่างครูกับผู้เรียน กิจกรรมที่จัดนั้นสอดคล้องกับวัย สติปัญญาความสามารถของผู้เรียน สามารถเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมและการเรียนรู้ของผู้เรียน บรรลุสู่จุดประสงค์การสอนที่กำหนดไว้ กิจกรรมการเรียนการสอนจึงเป็นกระบวนการจัดกิจกรรมและประสบการณ์การเรียนรู้ ให้ผู้เรียนได้เกิดการเรียนรู้ตามจุดหมายของหลักสูตร เป็นกระบวนการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ให้กับผู้เรียน โดยในการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนต้องให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ทั้งทฤษฎีและปฏิบัติ กล่าวได้ว่า วัตถุประสงค์หลักของการจัดกิจกรรมการเรียนการสอนก็เพื่อปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของผู้เรียนให้ไปในทิศทางที่เหมาะสมด้านพุทธิพิสัย จิตพิสัย และทักษะพิสัยนั่นเอง

(๓) ด้านสื่อการเรียนการสอน

การเรียนการสอนจะบรรลุเป้าหมายตามที่กำหนดไว้ในหลักสูตรจำเป็นจะต้องอาศัยสื่อการเรียนการสอน หรือ วัสดุและอุปกรณ์การสอนหลาย ๆ อย่างนำมาใช้ประกอบการเรียนการสอนและการจัดกิจกรรมการเรียนรู้ต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นี้จึงทำให้สื่อการเรียนการสอนมีบทบาทสำคัญต่อการเรียนรู้ของผู้เรียน

อำภา บุญช่วย ได้กล่าวว่า คำว่า “สื่อ” หมายถึง ตัวกลางที่ช่วยในการถ่ายทอดเรื่องราว ข่าวสาร ความรู้ เหตุการณ์ แนวความคิด สถานการณ์ ฯลฯ ที่ผู้ส่งสารต้องการส่งไปยังผู้รับ ส่วนสื่อการเรียนการสอน หมายถึง การนำวัสดุอุปกรณ์ และวิธีการมาเป็นตัวกลางในการให้การศึกษาให้ความรู้แก่ผู้เรียน^{๑๔๒}

อำนาจ เดชชัยศรี ได้กล่าวว่า สื่อ (Media) ก็คือ ตัวกลางหรือช่องทางผ่านของสารจากผู้ส่งไปสู่ผู้รับให้เข้าใจตรงกันส่วนสื่อการศึกษา (Education Media) หมายถึง อุปกรณ์ วัสดุ และวิธีการที่ใช้เป็นตัวกลางในกระบวนการเรียนการสอนหรือใช้สื่อสาร เพื่อช่วยให้การเรียนการสอนบรรลุจุดมุ่งหมายอย่างมีประสิทธิภาพ^{๑๔๓}

กิดานันท์ มลิทอง ได้กล่าวว่า สื่อการสอน หมายถึง ตัวกลางที่ใช้เป็นเครื่องมือหรือช่องทางสำหรับทำให้การสอนของผู้สอนส่งไปถึงผู้เรียน ทำให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ตามวัตถุประสงค์ หรือตามจุดมุ่งหมายที่ผู้สอนวางไว้ได้เป็นอย่างดี^{๑๔๔}

^{๑๔๒} อำภา บุญช่วย, การบริหารงานวิชาการในโรงเรียน, (กรุงเทพมหานคร : พิสิษฐ์เซ็นเตอร์, ๒๕๓๗), หน้า ๙๙.

^{๑๔๓} อำนาจ เดชชัยศรี, สื่อการศึกษาพื้นฐาน, (กรุงเทพมหานคร : พิสิษฐ์เซ็นเตอร์, ๒๕๔๒), หน้า ๑.

^{๑๔๔} กิดานันท์ มลิทอง, เทคโนโลยีการศึกษาและนวัตกรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๘๙.

ชลียา ลิ้มปิยากร ได้กล่าวว่า สื่อการเรียนการสอน หมายถึง ตัวกลางที่ใช้เพื่อถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ อาจจะจากผู้สอนหรือแหล่งความรู้อื่น ๆ ไปยังผู้เรียนนั่นเอง ซึ่งแหล่งความรู้อื่นๆ ก็อาจจะหมายถึงวิทยากร หรือบุคลากรในชุมชนผู้ทรงคุณวุฒิในด้านนั้นๆ ดังนั้น สื่อการเรียนการสอน จึงหมายถึง สิ่งต่าง ๆ ที่ใช้เป็นตัวกลางในกระบวนการเรียนการสอน เพื่อช่วยให้การเรียนการสอนนั้นดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพตามจุดมุ่งหมาย^{๑๔๕}

ทัศนีย์ ศุภเมธี ได้กล่าวว่า สื่อการเรียนการสอน หมายถึง สื่อที่ช่วยส่งเสริม สนับสนุน หรือเป็นตัวการให้การเรียนการสอนบรรลุถึงจุดหมายปลายทางอย่างมีประสิทธิภาพ โดยช่วยสร้างความสนใจ ประหยัดเวลา และให้ประสบการณ์ที่มีคุณค่าแก่ผู้เรียน สื่อการสอนจึงเป็นสิ่งที่สำคัญทำให้หลักสูตรไปถึงผู้เรียนได้^{๑๔๖}

วัฒนาพร ระวังทุกข์ ได้กล่าวว่า สื่อการเรียนการสอน หมายถึง สิ่งที่เป็นพาหนะหรือสื่อที่ช่วยให้ผู้เรียนสามารถพัฒนาความรู้ ทักษะ และเจตคติให้บรรลุผลตามจุดประสงค์การเรียนการสอน และตามจุดมุ่งหมายของหลักสูตรได้ดียิ่งขึ้นหรือเร็วยิ่งขึ้น^{๑๔๗}

กฤษมนต์ วัฒนานรงค์ ได้กล่าวถึงคุณค่าของสื่อการเรียนการสอนที่นำมาใช้ในวงการของการศึกษาไว้หลายประการ คือ^{๑๔๘}

- ๑) สื่อช่วยให้ผู้เรียนเรียนรู้ได้อย่างถูกต้องและรวดเร็ว แม้จะเป็นเนื้อหาที่ซับซ้อน
- ๒) สื่อช่วยสร้างความสนใจไม่เฉพาะชั้นเด็กเล็ก แต่สามารถใช้เป็นเครื่องกระตุ้นความสนใจได้ดีในผู้ใหญ่อีกด้วย
- ๓) สื่อช่วยสร้างความสนใจตรงกันขจัดความสับสนในผู้เรียนที่มีภูมิหลังต่างกัน
- ๔) สื่อประเภทกิจกรรมจะส่งเสริมมนุษยสัมพันธ์ระหว่างครูกับผู้เรียน
- ๕) สื่อสามารถส่งเสริมให้แต่ละบุคคลสามารถเรียนรู้ตามความสนใจ ความสามารถและความสนใจของตนเอง
- ๖) เพื่อเปิดโอกาสให้ผู้เรียนสามารถค้นคว้าหรือศึกษาในสิ่งที่ต้องการ ทำให้เกิดความคิดสร้างสรรค์
- ๗) สื่อที่ได้มีการทดสอบแล้ว สามารถใช้แทนการสอนของครูอย่างมีประสิทธิภาพซึ่งเป็นการลดกิจกรรมด้านการสอนของครูลง ทำให้ครูมีเวลาจัดประสบการณ์ด้านอื่น ๆ
- ๘) สื่อช่วยสร้างความมั่นใจให้ผู้สอน ทำให้บรรยากาศในการเรียนน่าสนใจ
- ๙) สื่อทำให้การสอนทันสมัยอยู่เสมอ การใช้เทคโนโลยีตลอดจนการผลิตสื่อใหม่ ๆ ทำให้การเรียนการสอนน่าสนใจยิ่งขึ้น

^{๑๔๕} ชลียา ลิ้มปิยากร, เทคโนโลยีการศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายเอกสารตำรา สำนักส่งเสริมวิชาการ สถาบันราชภัฏธนบุรี, ๒๕๔๐), หน้า ๓๓.

^{๑๔๖} ทัศนีย์ ศุภเมธี, หลักสูตรและการจัดการประถมศึกษา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ธารนิมิต, ๒๕๓๘), หน้า ๖๘.

^{๑๔๗} วัฒนาพร ระวังทุกข์, แผนการสอนที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท แอล. ที. เพรส จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑๑๗.

^{๑๔๘} กฤษมนต์ วัฒนานรงค์, เทคโนโลยีเทคนิคศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาครุศาสตร์เทคโนโลยี คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าพระนครเหนือ, ๒๕๓๖), หน้า ๖๑.

มันทนา วงศ์คำฟูเจริญ ได้กล่าวว่า ประเภทของสื่อ แบ่งได้เป็น ๓ ประเภทใหญ่ๆ คือ^{๑๔๙}

๑) สื่อการสอนประเภทเครื่องมือหรืออุปกรณ์ ได้แก่ เครื่องฉายสไลด์ เครื่องฉายภาพข้ามศีรษะ คอมพิวเตอร์ วีดิโอเทป โทรทัศน์ เป็นต้น

๒) สื่อประเภทวัสดุ ได้แก่ หนังสือเรียน หนังสือคู่มือการเรียน รูปภาพ แผ่นฟิล์ม แผ่นสไลด์ ม้วนเทป แผนที่ หุ่นจำลอง เป็นต้น

๓) สื่อการสอนประเภทวิธีการ ได้แก่ การจัดนิทรรศการ การศึกษานอกสถานที่ เป็นต้น

ฉลวย พร้อมมูล ได้กล่าวว่า การใช้สื่อการสอนโดยทั่วไป มีขั้นตอนสำคัญ ๔ ขั้นตอน คือ^{๑๕๐}

๑) ขั้นตอนการเลือก ควรรู้จักการเลือกใช้สื่อการเรียนและกิจกรรมให้เหมาะสมกับเนื้อหาที่จะสอน ถ้าเป็นประเภทวัสดุและอุปกรณ์ต่าง ๆ ควรจะเป็นสิ่งที่หาได้ง่ายและมีความคงทน หยิบใช้ได้สะดวกใช้ได้ประโยชน์คุ้มค่าและประหยัด

๒) ขั้นตอนการเตรียม สื่อการเรียนการสอนที่จะใช้ ครูควรจะได้ทดลองใช้ดูเสียก่อนก่อนถึงเวลาใช้ต้องจัดเตรียมไว้ให้พร้อม เรียงลำดับสิ่งที่จะใช้ก่อนหลังไว้ เพื่อความรวดเร็วไม่สับสน เมื่อนำสื่อไปใช้สอนจริง ๆ

๓) ขั้นตอนการนำไปใช้ ซึ่งเป็นขั้นที่ครูนำสื่อมาใช้ประกอบการเรียนการสอนเพื่อให้ผู้เรียนได้เห็น ได้ฟัง หรือได้สัมผัส เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ เข้าใจได้เร็ว แจ่มแจ้ง ชัดเจนสื่อบางชนิดเมื่อใช้เสร็จแล้วอาจแสดงไว้ให้ผู้เรียนได้ดูที่บอร์ด ห้องสมุด หรือมุมกิจกรรมต่าง ๆ เป็นต้น ถ้าเป็นเครื่องจะต้องเก็บเข้าที่ให้เรียบร้อย

๔) ขั้นตอนการประเมินผล หลังจากที่ได้ใช้สื่อแต่ละอย่างแล้ว ครูควรจะได้มีการประเมินผลการใช้สื่อการสอนนั้นๆ เพื่อหาข้อบกพร่องทั้งนี้เพื่อจะได้นำมาแก้ไขปรับปรุงหรือเปลี่ยนแปลงสำหรับการสอนครั้งต่อไปให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

กิตติมา ปรีดีติลล ได้กล่าวถึง หลักการในการใช้สื่อการเรียนการสอน ๖ หลัก ได้แก่^{๑๕๑}

๑) เลือกสื่อการเรียนการสอนที่สอดคล้องกับจุดประสงค์ของการเรียนการสอน

๒) เลือกสื่อการเรียนการสอนที่เหมาะสมกับเนื้อหาวิชาที่เรียน

๓) เลือกสื่อการเรียนการสอนที่สอดคล้องกับเทคนิคและวิธีการสอน

๔) เลือกสื่อการเรียนการสอนที่เหมาะสมกับวัยและความสนใจของนักเรียน

๕) เลือกสื่อการเรียนการสอนที่เหมาะสมกับเครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ

๖) เลือกสื่อการเรียนการสอนที่หาได้ง่าย ราคาประหยัด มีความสะดวกรวดเร็วในการใช้

^{๑๔๙} มันทนา วงศ์คำฟูเจริญ, การจัดการเรียนการสอนในหลักสูตรนาฏศิลป์ชั้นกลาง, (เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๖), หน้า ๒๕.

^{๑๕๐} ฉลวย พร้อมมูล, เทคโนโลยีการสอน : การออกแบบและพัฒนา , (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๐๑.

^{๑๕๑} กิตติมา ปรีดีติลล, การบริหารและการนิเทศการศึกษาเบื้องต้น, (กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๖), หน้า ๒๕.

กิดานันท์ มลิทอง ได้กล่าวว่า สื่อการสอนสามารถจำแนกออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ^{๑๕๒}

๑) สื่อประเภทวัสดุ หมายถึง สื่อที่เก็บความรู้ไว้ในตัวเองซึ่งจำแนกย่อยได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ วัสดุประเภทที่สามารถถ่ายทอดความรู้ได้ด้วยตัวเองและที่ต้องอาศัยอุปกรณ์อื่นช่วยในการถ่ายทอดความรู้ เช่น แผนที่ ลูกโลก รูปภาพ หุ่นจำลอง แผ่นซีดี फिल्मภาพยนตร์ สไลด์ เป็นต้น

๒) สื่อประเภทอุปกรณ์ หมายถึง สิ่งที่เป็นตัวกลางหรือตัวผ่านทำให้ข้อมูลหรือความรู้ที่บันทึกในวัสดุสามารถถ่ายทอดมาให้เห็นหรือได้ยิน เช่น เครื่องฉายภาพ แผ่นโปร่งใส เครื่องฉายสไลด์ เครื่องฉายภาพยนตร์ เครื่องเล่นแผ่นซีดี เป็นต้น

๓) สื่อประเภทเทคนิคและวิธีการ หมายถึง สื่อที่มีลักษณะเป็นแนวความคิด หรือรูปแบบขั้นตอนในการเรียนการสอน โดยสามารถจะนำสื่อ วัสดุ และอุปกรณ์มาใช้ช่วยในการสอนได้ เช่น เกม และการจำลอง การสอนแบบจุลภาค การสาธิต เป็นต้น

สื่อการเรียนการสอนใช้ประโยชน์ได้ทั้งผู้เรียนและผู้สอนมีรายละเอียด ดังนี้

๑) ในด้านตัวผู้เรียน สื่อการสอนมีประโยชน์ ดังต่อไปนี้

๑.๑) เป็นสิ่งที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะช่วยให้ผู้เรียนเกิดความเข้าใจเนื้อหาของบทเรียนที่ย่างยากซับซ้อนได้ง่ายขึ้น ในระยะเวลาอันสั้นและสามารถช่วยให้เกิดความคิดรวบยอดในเรื่องนั้นได้อย่างถูกต้องและรวดเร็ว

๑.๒) สื่อจะช่วยกระตุ้นและสร้างความสนใจให้แก่ผู้เรียนทำให้เกิดความสนุกและไม่รู้สึกเบื่อหน่ายต่อการเรียน

๑.๓) การใช้สื่อทำให้ผู้เรียนมีความเข้าใจร่วมกัน เกิดประสบการณ์ร่วมกันในวิชาที่ใช้เรียนนั้น ๆ

๑.๔) ช่วยให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนการสอนมากขึ้นทำให้เกิดมนุษยสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้เรียนด้วยกันเองและผู้สอนด้วย

๑.๕) ช่วยเสริมสร้างลักษณะที่ดีในการศึกษาค้นคว้าหาความรู้ ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความคิดสร้างสรรค์ จากการใช้สื่อการเรียนเหล่านั้น

๑.๖) ช่วยแก้ปัญหาเรื่องของความแตกต่างระหว่างบุคคล โดยการจัดให้มีการใช้สื่อในการเรียนรู้เป็นรายบุคคล

๒) ในด้านตัวผู้สอน สื่อการเรียนการสอน มีประโยชน์ ดังต่อไปนี้

๒.๑) ช่วยให้บรรยากาศการสอนน่าสนใจมากขึ้น ผู้สอนมีความกระตือรือร้นเชื่อมั่นตนเองในการดำเนินการสอนมากขึ้น

๒.๒) สื่อจะช่วยแบ่งเบาภาระของผู้สอนในการเตรียมเนื้อหา เพราะบางครั้งอาจจะให้ผู้เรียนศึกษาเนื้อหาจากสื่อได้ด้วยตนเอง

๒.๓) เป็นการกระตุ้นให้ผู้สอนตื่นตัวอยู่เสมอ การเตรียมและผลิตวัสดุใหม่ ๆ เพื่อใช้เป็นสื่อการสอน ตลอดจนคิดค้นเทคนิควิธีการต่าง ๆ เพื่อให้การเรียนรู้น่าสนใจยิ่งขึ้น

^{๑๕๒} กิดานันท์ มลิทอง, เทคโนโลยีการศึกษาและนวัตกรรม, หน้า ๙๓.

สมทรง ปุณณฤทธิ ได้กล่าวถึง สื่อสำหรับใช้สอนศีลธรรม จริยธรรม และพระพุทธศาสนา ว่า ควรที่จะมีความหลากหลาย และเป็นสิ่งที่นักเรียนสามารถเข้าไปมีส่วนร่วมในการจัดทำ หรือการใช้ สื่ออื่นๆ พร้อมกันนี้ยังได้แสดงถึง สื่อประเภทต่างๆ ที่สามารถนำไปใช้ในกระบวนการการเรียนการสอนศีลธรรม ดังต่อไปนี้^{๑๕๓}

๑) การทำโปสเตอร์ เมื่อสอนไปแล้ว ครูย่อมทราบว่าคุณสมบัติของตัวรู้และเข้าใจธรรมะลึกซึ้งแค่ไหน จึงควรทดสอบด้วยการให้เขาทำโปสเตอร์ โดยการบรรยายภาพออกมาเป็นธรรมะ ผลพลอยได้อีกหลาย ๆ อย่างจะตามมา เช่น ครูอาจใช้ในการฝึกนิสัยตรงต่อเวลาในการส่งงาน โดยกำหนดวันส่งงาน ที่แน่นอน หรือจะดูว่าเด็กมีอิทธิบาท ๔ ทำงานมากน้อยแค่ไหนก็ได้ คุณนิสสัยว่าเป็นคนละเอียดประณีต หรือว่าหยาบ มักร่างก็ได้ แล้วนำมาแก่นักเรียนเป็นรายบุคคล

๒) การทำภาพธรรมะ เมื่อนักเรียนได้เรียนไปพอสมควร สัก ๗-๘ คาบ ก็จะให้นักเรียนได้ทำ ภาพธรรมะประกอบคำบรรยายมาส่ง เพื่อตรวจดูว่านักเรียนเข้าใจธรรมะลึกซึ้งแค่ไหน เป็นการทดสอบ ความรู้ ความตั้งใจในการทำงาน ความสะอาดเป็นระเบียบ ความประณีตความเสียสละทรัพย์และ แรงกาย และผลงานเหล่านี้สามารถนำไปใช้ในนิทรรศการให้หน่วยงานต่าง ๆ ยืมภาพธรรมะ อาจทำ เป็นการดู ผลไม้ รูปสัตว์ นก แมลง ของเล่นของเด็ก ดวงดาวต่าง ๆ จะสนใจให้อยากอ่านอยากดู

๓) การทำโมบายธรรมะ คือ การทำเครื่องแขวนเป็นรูปทรงต่าง ๆ แต่แฝงด้วยธรรมะ ใช้ใน การตกแต่งสถานที่เมื่อจัดงานเกี่ยวกับศาสนา ห้องเรียน เพื่อให้นักเรียนได้อ่านธรรมะจากโมบาย สำหรับการทำให้โมบายผู้สอนอาจให้นักเรียนทำจะได้ฝึกให้เป็นคนสุขุม รอบคอบ ใจเย็น มีสติ สมาธิ มิฉะนั้นจะทำงานประเพณีได้ยาก

๔) การ์ตูนชีวิตหรือภาพเกี่ยวกับธรรมะ การใช้สื่อนี้อาจบูรณาการกับวิชาศิลปะ จะให้วาด ภาพหรือการ์ตูนธรรมะในช่วงเรียน หรือจัดประกวดก็ได้ ครูสอนศีลธรรมวางแผนให้เกี่ยวกับภาพว่า ต้องการอะไร เช่น ถ้าอยากให้ภาพเกี่ยวกับไตรลักษณ์ก็อาจแนะครูศิลปะให้บอกเด็กเขียนภาพต้นไม้ ที่มีดอกตูม แยม แล้วบาน หรือจะเป็นเรื่องอื่นก็ได้

๕) สไลด์ เทป ภาพยนตร์ ที่เกี่ยวกับธรรมะ การใช้สไลด์ เทป ภาพยนตร์ ฯลฯ จะช่วยในการ เรียนการสอนได้มาก เพราะทำให้นักเรียนตื่นตัว สนุก ไม่ง่วงนอน

กิดานันท์ มลิทอง ได้กล่าวว่า การใช้สื่อการสอนนั้น อาจจะใช้เฉพาะขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่ง ของการสอนหรืออาจจะใช้ในทุกขั้นตอนก็ได้ ดังนี้^{๑๕๔}

๑) ชี้นำเข้าสู่บทเรียน เป็นขั้นที่ทำการกระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดความสนใจในเนื้อหาที่กำลังจะ เรียน สื่อที่ใช้ในขั้นนี้ควรจะเป็นสื่อที่แสดงเนื้อหากว้าง ๆ หรือจะแสดงเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับการเรียน ในครั้งก่อน ยังมีสื่อที่เน้นเนื้อหาเจาะลึกอย่างแท้จริง อาจเป็นสื่อที่เป็นแนวปัญหาหรือเพื่อให้ผู้เรียน คิดและควรเป็นสื่อที่ง่ายต่อการนำเสนอในระยะเวลาสั้น ๆ เช่น ภาพบัตรคำ บัตรปัญหา เป็นต้น

^{๑๕๓} สมทรง ปุณณฤทธิ, **เทคนิคการสอนศีลธรรมในโรงเรียน**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ประสารมิตร จำกัด, ๒๕๓๒), หน้า ๒๕-๒๖.

^{๑๕๔} กิดานันท์ มลิทอง, **เทคโนโลยีการศึกษาและนวัตกรรม**, หน้า ๑๐๒-๑๐๓.

๒) ขั้นตอนการสอนหรือประกอบกิจกรรมการเรียนรู้ เป็นขั้นตอนสำคัญในการเรียน เพราะถือเป็นขั้นที่จะให้ความรู้ในเนื้อหาอย่างละเอียด เพื่อสนองวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ ผู้สอนต้องเลือกสื่อให้ตรงกับเนื้อหาและวิธีสอน หรืออาจจะใช้สื่อหลายรูปแบบก็ได้ ต้องมีการจัดลำดับขั้นตอนการใช้สื่อให้เหมาะสมหรือสอดคล้องกับกิจกรรมการเรียนรู้ การใช้สื่อในขั้นนี้จะต้องเป็นสื่อที่เสนอความรู้อย่างละเอียดถูกต้องและชัดเจนแก่ผู้สอนเอง เช่น ภาพยนตร์ สไลด์ แผ่นโปร่งใส แผนภูมิ วิดีทัศน์ เทปเสียง หรือชุดการสอน เป็นต้น

๓) ขั้นวิเคราะห์และฝึกปฏิบัติ เป็นการเพิ่มพูนประสบการณ์ตรงแก่ผู้เรียน เพื่อให้ผู้เรียนได้ทดลองนำความรู้ทางด้านทฤษฎีหรือหลักการที่เรียนมาแล้ว ไปใช้แก้ปัญหาในขั้นฝึกหัดโดยการลงมือปฏิบัติเอง สื่อในขั้นนี้จึงเป็นสื่อที่เป็นประเด็นปัญหาให้ผู้เรียนได้ขบคิด โดยผู้เรียนเป็นผู้ใช้สื่อเองมากที่สุด เช่น ภาพบัตรปัญหา เทปเสียง สมุดแบบฝึกหัด หรือชุดการเรียนรู้ เป็นต้น

๔) ขั้นสรุปบทเรียน เป็นขั้นของการเรียนการสอน เพื่อการย้ำเนื้อหาบทเรียนให้ผู้เรียนมีความเข้าใจถูกต้องตรงตามจุดประสงค์ที่ตั้งไว้ ขั้นสรุปนี้ควรใช้ระยะเวลาสั้น ๆ เช่นเดียวกับ ขั้นนำสื่อที่ใช้สรุปจึงควรครอบคลุมเนื้อหาสำคัญทั้งหมด โดยย่อและใช้เวลาน้อย เช่น แผนภูมิ และแผ่นโปร่งใส เป็นต้น

๕) ขั้นประเมินผู้เรียน เป็นขั้นทดสอบว่า ผู้เรียนสามารถเรียนรู้หรือเข้าใจในสิ่งที่เรียนไปถูกต้องมากน้อยเพียงใด และบรรลุตามจุดประสงค์เชิงพฤติกรรมที่ตั้งไว้หรือไม่ สื่อในขั้นนี้มักจะเป็นคำถามจากเนื้อหาบทเรียน โดยอาจมีภาพประกอบด้วยก็ได้ อาจจะนำบัตรคำหรือสื่อต่าง ๆ ที่ใช้ในขั้นกิจกรรมการเรียนรู้มาถามอีกครั้งหนึ่ง และอาจเป็นการทดสอบ โดยการปฏิบัติจากสื่อหรือการกระทำของผู้เรียน เพื่อทดสอบว่า ผู้เรียนมีความสามารถ มีทักษะจากการฝึกปฏิบัติจริงอย่างถูกต้องครบถ้วนหรือไม่

จรรยา คุณมี ได้กล่าวโดยสรุปไว้ว่า อุปกรณ์การสอนหรือสื่อการเรียนการสอนจะทำให้ผู้เรียนเรียนรู้ได้ง่าย รวด และถูกต้อง ฝ่ายผู้สอนก็จะสอนได้ง่าย พระพุทธเจ้าทรงเห็นหลักในข้อนี้ และได้ทำการสอนโดยใช้อุปกรณ์การสอนด้วยพระองค์เอง เช่น พระภิกษุรูปหนึ่งเป็นศิษย์ของพระสาวิบุตร ไม่สามารถทำจิตใจให้สงบตามวิธีที่พระสาวิบุตรสอน เมื่อมาเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงพิจารณาเห็นแล้วว่า พระภิกษุรูปนั้นมีอหังการรักสวยรักงาม ก็ทรงพาไปดูดอกบัวในสระ ซึ่งมีหลายประเภท ตั้งแต่ตูม บาน จนถึงกลีบดอกร่วงหล่น เมื่อภิกษุรูปนั้นเห็นความไม่แน่นอนของสิ่งสวยงามแก่ตา เมื่อได้ฟังคำสอนของพระพุทธเจ้าอีกครั้ง ก็ได้ผลดีในทางปฏิบัติ^{๑๕๕}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ สื่อการเรียนการสอนหมายถึง ตัวกลางที่ใช้ถ่ายทอดเรื่องราวที่เป็นความรู้และประสบการณ์ไปสู่ผู้เรียน โดยผ่านวัสดุอุปกรณ์ และวิธีการต่าง ๆ ที่ใช้เป็นตัวกลางในกระบวนการเรียนการสอน ช่วยให้การสื่อสารระหว่างผู้สอนกับผู้เรียนดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ คุณค่าของสื่อการเรียนการสอน จะพิจารณาจากความน่าสนใจ สร้างแรงจูงใจและสร้างความสนใจ ทำสิ่งที่เข้าใจยาก ให้เข้าใจง่ายขึ้น สร้างองค์ความรู้ที่เป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม กระตุ้นให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ และสามารถสร้างองค์ความรู้ได้

^{๑๕๕} จรรยา คุณมี, การสอนวิชาสังคมศึกษา, (กาฬสินธุ์ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๐), หน้า๑๐๒.

(๔) ด้านอาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อม

การจัดการอาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อมเป็นงานสำคัญส่วนหนึ่งของการจัดการศึกษา ช่วยให้ทราบถึง ความต้องการอาคารสถานที่ทางการศึกษาในท้องถิ่นนั้น ๆ และสามารถสนองความต้องการนั้นได้อย่างดีที่สุดเท่าที่ทรัพยากรจะอำนวย ช่วยให้ได้สถานที่เรียนที่มีประสิทธิภาพ ทนต่อการเปลี่ยนแปลงของหลักสูตร เทคนิคการสอน และรูปแบบการจัดการศึกษา ซึ่งเกิดขึ้นได้เสมอในโลกการศึกษา ปัจจุบัน สามารถใช้ประโยชน์ได้ดีที่สุดในระยะยาว ช่วยให้ได้สถานที่เรียนและสิ่งแวดล้อมโดยรอบที่ดี เนื่องจากการคิดถึงความสัมพันธ์ครบถ้วนของอาคารสถานที่ต่าง ๆ ทั้งหมด

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ ได้รับความหมายของการบริหารอาคารสถานที่ว่า หมายถึง การที่ผู้บริหารใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ดำเนินงานอาคารสถานที่ร่วมกับบุคลากรในโรงเรียนให้บรรลุเป้าหมายที่กำหนดไว้^{๑๕๖}

ชลิต พุทธิรักษา ได้ให้ทัศนะไว้ว่า อาคารสถานที่ หมายความว่า ดึก บ้านเรือน ร้าน แพ คลังสินค้า สำนักงาน หรือสิ่งปลูกสร้างอย่างอื่นใด ซึ่งบุคคลได้เข้าอยู่หรือเข้าใช้สอยได้ รวมทั้งอัมพันท์ หรือสิ่งปลูกสร้างอันเป็นชุมชนของประชาชน ไม่ว่าในร่มหรือกลางแจ้งและโดยเฉพาะที่ซึ่งติดต่อกับทางสาธารณะนั้น ให้หมายความถึง สะพาน อุโมงค์ ท่อ หรือรางระบายน้ำเพื่อการสุขาภิบาล ร้วหรือกำแพงกับทั้งประตูรั้วหรือกำแพงนั้น ป้ายโฆษณาอันติดไว้อย่างถาวร ซึ่งมีขนาดเกิน ๑ ตารางเมตร รวมทั้งอยู่เรือ คนเรือ เชื้อน ทำน้ำหรือท่าจอดเรือด้วย^{๑๕๗}

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ ได้กล่าวถึง ความสำคัญของงานอาคารสถานที่ไว้ ๕ ประการ คือ^{๑๕๘}

- ๑) เป็นงานบริหารที่ให้ความสะดวกแก่การดำเนินงานหลักของโรงเรียน คือ งานวิชาการ
- ๒) เป็นงานบริหารที่ส่งเสริมให้การดำเนินงานด้านต่างๆ ของโรงเรียนเป็นไปโดยสะดวกและมีประสิทธิภาพ
- ๓) เป็นการบริหารงานเพื่อเตรียมพร้อมที่จะรับรองความคิด ความเปลี่ยนแปลงทางการจัดการศึกษา เช่น การเพิ่ม การลดจำนวนของนักเรียน หรือความเปลี่ยนแปลงของชุมชน
- ๔) เป็นการบริหารที่ส่งเสริมให้นักเรียนมีความพร้อมและพอใจในการประกอบกิจกรรมการเรียน
- ๕) เป็นการบริหารงานที่มีส่วนเสริมสร้างขวัญและกำลังใจของบุคลากรให้พร้อมที่จะปฏิบัติงานในหน้าที่

^{๑๕๖} สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ, **คู่มือการปฏิบัติงานสำหรับผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษา**, (กรุงเทพมหานคร : กองพัฒนาบุคลากร สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ, ๒๕๓๖), หน้า ๑๐๒.

^{๑๕๗} ชลิต พุทธิรักษา, **การบริหารงานอาคารสถานที่**, (กรุงเทพมหานคร : ป.สัมพันธ์พาณิชย์, ๒๕๓๐), หน้า ๑๔๒.

^{๑๕๘} สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ, **การบริหารงานอาคารสถานที่**, (กรุงเทพมหานคร : สามเจริญพานิช, ๒๕๓๘), หน้า ๒.

รุ่ง พูลสวัสดิ์ ได้ให้ทัศนะไว้ว่า อาคารสถานที่มีความสำคัญเป็นอย่างมากในการช่วยเสริมสร้างความเจริญงอกงามทางร่างกาย จิตใจ สติปัญญาและสังคมของผู้เรียนและบุคลากรอยู่มาก อาคารสถานที่ยังใช้เป็นเวทีบปะสังสรรค์ระหว่างผู้เรียนต่อผู้เรียน ครูต่อผู้เรียน ครูต่อครู ครูต่อผู้บริหาร ผู้บริหารต่อผู้เรียน และผู้บริหารกับประชาชนทั่วไปอีกทั้งเป็นขวัญและกำลังใจในการทำงานของครูและบุคลากรทุกคนในโรงเรียน ดังนั้น อาคารสถานที่จึงเป็นศูนย์กลางการจัดกิจกรรมการศึกษาแก่บุคคลทั่วไป นอกจากนี้อาคารสถานที่ยังเป็นแหล่งที่ให้การศึกษ เพื่อหล่อหลอมให้เป็นคนดี อยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข ฉะนั้นผู้บริหารการศึกษาจึงต้องรอบคอบเพื่อจะได้เกิดประโยชน์แก่โรงเรียนและทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ข้อสังเกตที่น่าสนใจในบางประการในการบริหารงานอาคารสถานที่ จะช่วยให้งานอาคารสถานที่มีประสิทธิภาพสูงขึ้น คือ^{๑๕๙}

๑) ควรคำนึงถึงความสะดวก ความคงทน แข็งแรงและปลอดภัยเพื่อความสุขมากกว่าการคำนึงถึงความสวยงามเพียงอย่างเดียว

๑.๑) พื้นที่ห้องที่ขัดมันมาก ๆ อาจทำให้ลื่นล้มได้รับบาดเจ็บ

๑.๒) ราวบันได มุมโต๊ะควรมีรูปกลมมน ไม่ควรเป็นเหลี่ยมเพราะอาจวิ่งชนได้

๑.๓) ควรมีต้นไม้ให้ร่มเงาอยู่ในบริเวณโรงเรียนมากพอสมควร ใต้ต้นไม้ควรมีม้านั่งไว้สำหรับนั่งพักผ่อนเวลาวาง

๑.๔) สนามควรสะอาดไม่สกปรกหรือเป็นหลุมบ่อ

๑.๕) มีที่ดื่มน้ำเพียงพอกับจำนวนความต้องการ สะอาดปลอดภัยถูกหลักอนามัย

๒) ไม่ควรติดป้ายหน้าโรงเรียนว่าสถานที่ราชการห้ามเข้า เพราะโดยหลักการบริหารการศึกษาแล้วโรงเรียนเป็นศูนย์ชุมชน จัดขึ้นเพื่อประชาชน ดำเนินงานโดยประชาชนและเป็นของประชาชน ประชาชนจึงเข้าออกโดยสะดวกสบาย หากเกรงว่ามีคนมาทำความเสียหาย ผู้บริหารต้องใช้เทคนิคในการบริหารด้านมนุษยสัมพันธ์แก้ไข ไม่ควรใช้อำนาจราชการกับประชาชน

๓) ต้องใช้ประโยชน์จากอาคารสถานที่ให้คุ้มค่ามากที่สุด ต่อการดำเนินงานด้านต่าง ๆ ของโรงเรียนอย่าให้เกิดการสูญเปล่าเป็นอันขาด โดยมุ่งเน้นให้ส่งผลถึงตัวผู้เรียนให้มากที่สุดเพราะเป็นเป้าหมายหลักของการดำเนินงานโรงเรียนคือ พัฒนาการด้านต่าง ๆ ของผู้เรียนเป็นสำคัญ การจัดอาคารสถานที่เพื่อความสะดวกของบุคลากรเป็นเพียงวิธีไปสู่เป้าหมายดังกล่าวเท่านั้น การจัดอาคารสถานที่ใด ๆ ที่ไม่เอื้อต่อการพัฒนาของผู้เรียนไม่ว่าจะทางตรงหรือทางอ้อม จัดได้ว่าเป็นการดำเนินงานไม่ตรงเป้าหมาย

๔) ต้องคำนึงถึงความกลมกลืนกับสภาพธรรมชาติที่มีและติดอยู่แล้ว เช่น บึง ลำห้วย ป่าไม้ หรือต้นไม้ใหญ่ ซึ่งเหล่านี้หากได้รับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง หรือตกแต่งให้สวยงามและเอื้อประโยชน์ได้เหมาะสม ตลอดจนการจัดสร้างอาคารให้เหมาะสมกับสภาพธรรมชาติที่มีอยู่แล้ว จะเป็นการประหยัดค่าใช้จ่ายและกำลังคน กำลังงาน ทั้งจะมีส่วนปลูกฝังการรักษาธรรมชาติ อันเป็นคุณสมบัติที่พึงประสงค์ให้เกิดขึ้นในตัวนักเรียนได้

^{๑๕๙} รุ่ง พูลสวัสดิ์, หลักการบริหารการศึกษาในโรงเรียน, (เชียงใหม่ : คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๐), หน้า ๑๑๑-๑๑๒.

จิตตนา สรายุทธพิทักษ์ ได้ให้ทัศนะไว้ว่า นอกจากการจัดสภาพอาคารสถานที่สิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ในโรงเรียนให้ปลอดภัยแล้ว ยังได้เสนอแนะให้โรงเรียนควรจัดบริการ ที่จะช่วยให้ประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกโรงเรียนด้วยความปลอดภัยอีกด้วย บริการดังกล่าวมีดังนี้^{๑๖๐}

๑) การจัดสารวัตรสวัสดิภาพในโรงเรียน

๒) การหมั่นตรวจอาคารและสถานที่เพื่อให้มั่นใจว่าจะสามารถให้ความปลอดภัยแก่ผู้เรียนได้เสมอขณะอยู่ในโรงเรียน

๓) การจัดห้องปฐมพยาบาล

สุชาติ โสมประยูร ได้ให้ทัศนะไว้ว่า การจัดสิ่งแวดล้อมภายในโรงเรียนให้ถูกสุขลักษณะ จึงนับว่าเป็นสิ่งสำคัญมากประการหนึ่งในการจัดการศึกษา การจัดสภาพสิ่งแวดล้อมภายในโรงเรียนให้ถูกสุขลักษณะ ได้แก่ การจัดอาคารสถานที่ อาคารเรียน อาคารประกอบและบริเวณโรงเรียนให้ถูกหลักสุขาภิบาล การกำจัดขยะมูลฝอยและเหตุรำคาญต่าง ๆ การจัดน้ำดื่ม น้ำใช้ การรักษาความสะอาดทั่วไป การซ่อมแซมสิ่งชำรุดทรุดโทรม การจัดตกแต่งห้องเรียน^{๑๖๑}

กิตติมา ปรีดีดิลก ได้ให้ทัศนะไว้ว่า สิ่งแวดล้อมความสัมพันธ์และเกี่ยวข้องกับมนุษย์เป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นสิ่งแวดล้อมในโรงเรียนจึงมีอิทธิพลต่อบุคลากรในโรงเรียน ซึ่งมีทั้งผู้บริหาร ครู อาจารย์ เจ้าหน้าที่ และนักเรียน ด้วยเหตุนี้ทางโรงเรียนจึงต้องจัดสร้างสภาพแวดล้อมหรือสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ให้ช่วยในการสร้างบรรยากาศให้น่าอยู่ ไม่ทำให้เกิดสิ่งแวดล้อมเป็นพิษ ซึ่งหมายถึง การทำให้เปราะบางสกปรก เช่น อากาศ น้ำ พื้น ที่ อาหาร เสียง และอื่น ๆ สาเหตุส่วนใหญ่ที่ทำให้สิ่งแวดล้อมสกปรกนั้นเนื่องมาจากมนุษย์เป็นผู้สร้างทั้งสิ้น สิ่งแวดล้อมเป็นพิษซึ่งเกิดจากการกระทำของมนุษย์ทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ จำแนกได้ ๔ ประเภทใหญ่ ๆ คือ^{๑๖๒}

๑) น้ำเป็นพิษ ซึ่งหมายถึง น้ำดื่ม น้ำใช้สกปรก ซึ่งเกิดจากการชักล้างและใช้ล้างสิ่งสกปรกโดยไม่มีการระบายน้ำ ปล่อยน้ำให้น้ำขังและเสีย หรือเกิดจากการทิ้งของเสียลงแม่น้ำ ลำคลอง และน้ำเสียอันเกิดจากบรรยากาศที่เสีย ทำให้น้ำพลอยเน่าเสียไปด้วย

๒) อากาศเป็นพิษ ซึ่งหมายถึง อากาศสกปรกอันเกิดจากการหุงหาอาหารของมนุษย์พร้อมกับภัยของธรรมชาติ เช่น การระเบิดของภูเขาไฟ อากาศเป็นพิษ ซึ่งเกิดจากฝุ่นละออง เขม่าควันไฟ แก๊ส ถ่าน หมอกควัน กลิ่นเน่าเหม็น ก๊าซต่าง ๆ ซึ่งเกิดจากสาเหตุต่าง ๆ ที่ทำให้คนเดือดร้อน

๓) ของเสียเป็นพิษที่เป็นของแข็ง ได้แก่ เศษขยะสิ่งปฏิกูลของโสโครกต่าง ๆ ที่ทิ้งลงสู่พื้นดิน นานเข้าก็เกิดการเน่าเหม็น ทำให้เป็นพิษได้

^{๑๖๐}จิตตนา สรายุทธพิทักษ์, การบริหารสุขภาพในโรงเรียน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๙๙.

^{๑๖๑}สุชาติ โสมประยูร, การบริหารงานสุขศึกษาในโรงเรียน, (กรุงเทพมหานคร : สายส่งสุขภาพใจ, ๒๕๔๒), หน้า ๓๒.

^{๑๖๒}กิตติมา ปรีดีดิลก, การบริหารและการนิเทศการศึกษาเบื้องต้น, หน้า ๑๙๗.

สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ ระบุไว้ว่า สภาพและสิ่งที่จะจัดให้บริการ
ในโรงเรียน ได้แก่^{๑๖๓}

- ๑) พื้นที่สร้างโรงเรียน
- ๒) อาคารเรียนและสิ่งก่อสร้าง
- ๓) ห้องเรียนและเครื่องใช้ในห้องเรียน
- ๔) การถ่ายเทอากาศและแสงสว่าง
- ๕) เสียง
- ๖) ห้องพยาบาล
- ๗) โรงอาหาร
- ๘) โรงครัว
- ๙) สนาม
- ๑๐) น้ำดื่ม น้ำใช้
- ๑๑) ส้วมและที่ปัสสาวะ
- ๑๒) การกำจัดขยะมูลฝอย
- ๑๓) การกำจัดน้ำโสโครก
- ๑๔) การรักษาความสะอาดและการดูแลรักษา
- ๑๕) การสำรวจสภาวะทางด้านสุขภาพในโรงเรียน

กรมสามัญศึกษา ได้ระบุไว้ว่า ตามเกณฑ์มาตรฐานที่ตั้งและบริเวณโรงเรียนต้องมีลักษณะ
ดังนี้คือ^{๑๖๔}

- ๑) โรงเรียนตั้งอยู่ใกล้ย่านชุมชนหรือย่านที่พักอาศัย
- ๒) สภาพที่ตั้งของโรงเรียนต้องไม่เป็นที่ลุ่มเกินไป (ที่ลุ่ม หมายถึง พื้นที่ที่มีระดับต่ำกว่า
บริเวณข้างเคียง มีน้ำขังหรือน้ำท่วมถึงเป็นครั้งคราว ไม่รวมถึงกรณีที่ท่วมตามฤดูกาล)
- ๓) โรงเรียนมีที่ดินตามเกณฑ์ ต่อไปนี้
 - ๓.๑) ขนาด ๑-๒๔ ห้องเรียน มีที่ดินไม่ต่ำกว่า ๖ ไร่
 - ๓.๒) ขนาด ๒๕-๓๖ ห้องเรียน มีที่ดินไม่ต่ำกว่า ๙ ไร่
 - ๓.๓) ขนาด ๓๗-๔๘ ห้องเรียน มีที่ดินไม่ต่ำกว่า ๑๒ ไร่
 - ๓.๔) ขนาด ๔๙-๖๐ ห้องเรียน มีที่ดินไม่ต่ำกว่า ๑๕ ไร่
- ๔) บริเวณโรงเรียนได้รับการดูแลตกแต่งอย่างเหมาะสม สวยงาม สะอาด เรียบร้อยร่มรื่น
อยู่เสมอ มีไม้ดอก ไม้ยืนต้น ที่นั่งพักผ่อน ถนน ทางเดิน สนามและเครื่องกั้นเขต

^{๑๖๓} สำนักงานคณะกรรมการการประถมศึกษาแห่งชาติ, การบริหารงานอาคารสถานที่, หน้า ๒.

^{๑๖๔} คุรุรายละเอียดใน กรมสามัญศึกษา, คู่มือการจัดบริเวณโรงเรียน, (กรุงเทพมหานคร : พระปัทมา, ๒๕๓๑), หน้า ๑-๒๒.

๕) โรงเรียนตั้งอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดีงาม บริเวณรอบ ๆ โรงเรียนไม่มีแหล่งเสื่อมโทรมทางด้านศีลธรรม (แหล่งเสื่อมโทรมทางศีลธรรม หมายถึง แหล่งยาเสพติด แหล่งโสเภณี แหล่งการพนัน สถานอาบอบนวด บาร์ ไนต์คลับ ฯลฯ)

๖) บริเวณภายในโรงเรียนถูกสุขลักษณะ ไม่มีน้ำขัง ไม่มีน้ำคร่ำ ไม่มีกองขยะหรือสิ่งปฏิกูล รวมทั้งสิ่งซึ่งจะเป็นอันตรายต่อผู้เรียนและครู อาจารย์

๗) บริเวณรอบ โรงเรียนถูกสุขลักษณะ ไม่มีน้ำขัง สิ่งปฏิกูล ไม่มีสิ่งรบกวนหรือสิ่งที่เป็นภัยต่อสุขภาพหรืออันตรายต่อผู้เรียนและครู อาจารย์

๘) ที่ตั้งของอาคารถูกสุขลักษณะ (หมายถึง ที่ตั้งอาคารอยู่ห่างจากเสียง กลิ่น คว้น และฝุ่นรบกวน)

๙) โรงเรียนต้องมีผังบริเวณเต็มรูป

ทวิสิทธิ์ สิทธิกร ได้กล่าวโดยสรุปว่า หลักการขั้นพื้นฐานในงานอาคารสถานที่ไว้ คือ การบริหารอาคารเรียน ห้องเรียน อาคารประกอบและห้องพิเศษ บริเวณโรงเรียนและสภาพแวดล้อมในโรงเรียน ซึ่งพอจำแนกได้พอสังเขป ดังนี้^{๑๖๕}

๑) อาคารเรียน ควรเป็นอาคารถาวรใช้ได้ทุกฤดูกาล ถูกสุขลักษณะ จำนวนของอาคารเรียนควรเหมาะสมกับจำนวนผู้เรียน โดยคำนึงถึงประโยชน์ใช้สอย สามารถดัดแปลงการใช้งานได้หลายงาน การจัดบรรยากาศและการตกแต่งเหมาะสม ทนทานต่อการใช้งาน รวมทั้งควรมีเครื่องใช้ไม้สอยไว้อำนวยความสะดวก

ทั้งนี้ อาคารเรียนจะต้องอำนวยความสะดวกให้ได้ใช้วัสดุทางการศึกษาให้เกิดประโยชน์สูงสุด จะต้องสามารถรับกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาและกิจกรรมอื่น ๆ ได้ตรงตามวัตถุประสงค์ อาคารเรียนมีประสิทธิภาพและมีความทันสมัยด้านการใช้สอยที่ตอบสนองความก้าวหน้าทางนวัตกรรมทางการศึกษา การวางแผนอาคารเรียนยึดหลักประหยัด และหลักการทางเศรษฐกิจ คือสามารถประยุกต์ให้ผู้เรียนได้รับความสะดวกสบายทางกายภาพ มีความสุข และเกิดความภาคภูมิใจในการใช้ชีวิตอยู่ภายในอาคาร ซึ่งควรออกแบบให้เสริมสร้างความรู้สึกร่วมทั้งการแบ่งส่วนต่าง ๆ ให้เกิดประโยชน์ใช้สอย เช่น แบ่งเป็นส่วนพื้นที่ของงานบริหาร หรือส่วนของการจัดกิจกรรมการเรียนการสอน

๒) ห้องเรียน ควรอยู่ในสภาพที่ใช้การได้ เป็นสัดส่วนเรียบร้อย มีอุปกรณ์ครุภัณฑ์ประจำห้องครบครันและอยู่ในสภาพดี สุขลักษณะประจำห้องเป็นสำคัญ ควรปราศจากเสียง ฝุ่น กลิ่น คว้น และมลภาวะอื่น ๆ แสงสว่างพอเหมาะ ขนาดห้องเรียนควรมีความเพียงพอกับจำนวนผู้เรียนและเหมาะสมกับระดับการศึกษา

^{๑๖๕}ทวิสิทธิ์ สิทธิกร, **หลักและการจัดโครงการสุขภาพในโรงเรียน**, (กรุงเทพมหานคร : ภาควิชาสุขศึกษา คณะพลศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗-๒๐.

๓) อาคารประกอบและห้องพิเศษ โรงเรียนควรมีห้องพิเศษ เช่น ห้องสมุด ห้องพยาบาล ห้องวิทยาศาสตร์ ห้องหัตถศึกษา ห้องศิลปะและดนตรี ห้องประชุม ห้องอุปกรณ์การสอน และห้องอนามัย ในส่วนของอาคารประกอบที่จำเป็น เช่น ส้วม โรงฝึกงาน ห้องปฏิบัติงานวิชาการเรียน หรือการครัว เป็นต้น ซึ่งห้องต่าง ๆ ดังกล่าวควรต้องมีอุปกรณ์จำเป็นตามหลักสูตรครบครันด้วย

๔) บริเวณโรงเรียน ควรคำนึงถึงสภาพความปลอดภัยของผู้เรียน มีรั้วล้อมรอบ ไม่มีน้ำขัง ตกแต่งบริเวณให้สวยงามร่มรื่น เหมาะในการจัดกิจกรรมและเป็นที่พักผ่อนหย่อนใจของนักเรียน ควรมีต้นไม้ให้ความร่มรื่นเพื่อให้ได้อาศัยร่มเงาในยามแดดร้อนได้

๕) สภาพแวดล้อมภายในโรงเรียน ควรจัดให้สอดคล้องกับความต้องการทางด้านร่างกาย จิตใจ และความต้องการด้านการจัดการศึกษา เพราะสภาพแวดล้อมมีอิทธิพลมากในด้านการเรียนรู้ และการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของมนุษย์

สุปรียา หิรัญโร ได้กล่าวโดยสรุปว่า อาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อม นอกจากจะเป็นที่พักอาศัยที่มั่นคงแข็งแรง มีความสมบูรณ์เอื้ออำนวยต่อการเรียนแล้ว ยังเป็นที่พบปะสังสรรค์ มีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันระหว่างครู นักเรียน ผู้บริหารโรงเรียน และประชาชนทั่วไป นอกจากนี้แล้ว อาคารสถานที่และสภาพแวดล้อมในโรงเรียนยังมีอิทธิพลต่อการหล่อหลอมพฤติกรรม ทักษะ ค่านิยม สติปัญญา และสังคมของผู้เรียนและครูอีกด้วย และยังให้ความเห็นเพิ่มเติมว่าอาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อมที่ดีมีส่วนช่วยให้ผู้เรียนเกิดความรู้สึกที่ดีต่อการเรียนรู้ ก่อให้เกิดความจงรักภักดี และความภาคภูมิใจในสถาบัน ซึ่งจะมีผลไปถึงความพยายามที่จะสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ และสร้างชื่อเสียงเกียรติยศให้กับตนเองและสถาบัน^{๑๖๖}

จากความเห็นของนักวิชาการข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ อาคารสถานที่นั้นเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญในการจัดการเรียนการสอน การจัดอาคารสถานที่ที่มีความสะอาด สวยงาม ร่มรื่นเป็นการส่งเสริมสุขภาพจิต ตลอดจนจนถึงการคำนึงถึงความปลอดภัยปราศจากอุบัติเหตุและอันตรายต่าง ๆ และสภาพแวดล้อมภายในอีกประการที่นับว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ผู้บริหารสถานศึกษาและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องต้องคอยดูแล เอาใจใส่ เพราะสภาพแวดล้อมทำให้คนเปลี่ยนแปลงไปได้ดีหรือไม่ สภาพแวดล้อมมีส่วนทำด้วย เพราะสภาพแวดล้อม เช่น แสงสว่าง การถ่ายเทอากาศ เสียง สี เหล่านี้มีส่วนกระทบกับผู้อยู่ในสถานศึกษาตลอดเวลา จึงมีอิทธิพลต่อบุคลากร ผู้บริหารจึงต้องเข้าใจหลักการจัดการปรับ การบริการ ให้สภาพแวดล้อมสถานศึกษาเหมาะสมกับสภาพความเป็นอยู่ เพื่อเป็นเครื่องช่วยให้การจัดการศึกษาในทุกรูปแบบได้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้อย่างดี และในเบื้องต้นต้องรวบรวมข้อมูลด้านอาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อมได้เป็นปัจจุบันและแน่นอน หมายถึง กำลังเป็นอยู่หรือกำลังดำเนินการอยู่ในขณะนั้น ปัญหา ซึ่งจะเป็นข้อมูลสำคัญยิ่งในการวางแผนพัฒนาการจัดการเรียนการสอนให้มีประสิทธิภาพต่อไปได้

^{๑๖๖} สุปรียา หิรัญโร, เอกสารประกอบการสอนวิชา ๕๒๑ การวางแผนอาคารสถานที่ของโรงเรียน, (ชลบุรี : ภาควิชาบริหาร มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน, ๒๕๓๐), หน้า ๑๘๒, (เอกสารอัดสำเนา).

๒.๔ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ผู้วิจัยได้ศึกษางานวิจัยมีความเกี่ยวข้องหรือเชื่อมโยงกับการวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี” เพื่อนำมาใช้เป็นแนวทางในศึกษาวิจัยและกำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัย โดยมีรายละเอียด ดังนี้

๒.๔.๑ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประสิทธิผล

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องหรือเชื่อมโยงกับประสิทธิผล จากเอกสารรายงานการวิจัยและวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระของงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับ “ประสิทธิผล” ไว้ดังนี้

ศรีสมพร รอดศิริ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลการปฏิบัติงานของบุคลากรในการนำระบบสารบรรณอิเล็กทรอนิกส์มาใช้ในกรมตรวจบัญชีสหกรณ์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์” จากผลการวิจัยพบว่า บุคลากรมีความคิดเห็นด้านความรู้และทักษะในการปฏิบัติงานโดยรวมอยู่ในระดับพอใช้ และความคิดเห็นด้านเจตคติต่อการเปลี่ยนแปลงด้านเทคโนโลยี และด้านประสิทธิผลการปฏิบัติงานอยู่ในระดับเห็นด้วย ผลการทดสอบสมมติฐาน พบว่า สถานภาพส่วนบุคคล ได้แก่ เพศ อายุ ระดับการศึกษา และระยะเวลาในการปฏิบัติงานกับประสิทธิผลการปฏิบัติงานแตกต่างกันซึ่งเป็นไปตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ ความรู้และทักษะในการปฏิบัติงาน และเจตคติต่อการเปลี่ยนแปลงด้านเทคโนโลยีมีความสัมพันธ์กับประสิทธิผลการปฏิบัติงานของบุคลากรในการนำระบบสารบรรณอิเล็กทรอนิกส์มาใช้ในกรมตรวจบัญชีสหกรณ์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งเป็นไปตามสมมติฐานที่ตั้งไว้ โดยมีความสัมพันธ์ในทิศทางเดียวกันในระดับปานกลาง^{๑๖๗}

ภนิดา นพขำนาญ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ภาวะผู้นำของผู้บริหารกับประสิทธิผลการบริหารโรงเรียนประถมศึกษาในอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม” จากผลการวิจัยพบว่า ๑) ผู้บริหารโรงเรียนประถมศึกษาในอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม ใช้ภาวะผู้นำแบบแลกเปลี่ยน โดยรวมอยู่ในระดับปานกลางและใช้ภาวะผู้นำแบบเปลี่ยนสภาพโดยรวมอยู่ในระดับมาก ๒) ประสิทธิผลการบริหารโรงเรียนประถมศึกษาในอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐมโดยรวมอยู่ในระดับมาก โดยเรียงลำดับค่าเฉลี่ย ดังนี้ ด้านผู้สอนมีค่าเฉลี่ยสูงสุด รองลงมาคือด้านผู้บริหาร และด้านผู้เรียนมีค่าเฉลี่ยต่ำสุด ๓) ภาวะผู้นำของผู้บริหารโรงเรียนแบบเปลี่ยนสภาพมีความสัมพันธ์กับประสิทธิผลการบริหารด้านผู้สอน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ ๐.๐๕^{๑๖๘}

^{๑๖๗} ศรีสมพร รอดศิริ, “ประสิทธิผลการปฏิบัติงานของบุคลากรในการนำระบบสารบรรณอิเล็กทรอนิกส์มาใช้ในกรมตรวจบัญชีสหกรณ์ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร, ๒๕๕๑).

^{๑๖๘} ภนิดา นพขำนาญ, “ภาวะผู้นำของผู้บริหารกับประสิทธิผลการบริหารโรงเรียนประถมศึกษาในอำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา, ๒๕๕๓).

ณองก์ แสงแก้ว ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลการปฏิบัติงานในฝ่ายโยธาสำนักงานเขต กรุงเทพมหานคร ตามหลักธรรมาภิบาล จากผลการวิจัยพบว่า ประสิทธิผลการปฏิบัติงานในฝ่ายโยธา สำนักงานเขต กรุงเทพมหานคร ในภาพรวมทั้งสามด้าน ได้แก่ ประโยชน์สุขของประชาชน อยู่ในระดับปานกลาง มีค่ามัธยฐานเลขคณิต รวม ๓.๒๑ ทางด้านประสิทธิผลและความคุ้มค่าในเชิงภารกิจของรัฐ อยู่ในระดับปานกลาง มีค่ามัธยฐานเลขคณิต รวม ๓.๑๑ และด้านการลดขั้นตอนการปฏิบัติงาน อยู่ในระดับปานกลาง มีค่ามัธยฐานเลขคณิตรวม ๓.๑๘ เมื่อทำการทดสอบสมมติฐานพบว่า ปัจจัยอายุ อาชีพ และระดับการศึกษา เป็นปัจจัยตัวแปรที่ไม่มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ จากผลการวิเคราะห์ ความแปรปรวนทางเดียว (One Way ANOVA) ที่ระดับ ๐.๐๕ เมื่อเปรียบเทียบกับ ประสิทธิผลการปฏิบัติงาน ในฝ่ายโยธาสำนักงานเขต กรุงเทพมหานคร ส่วนปัจจัยด้านสถานภาพการสมรส และ รายได้ มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ ที่ระดับ ๐.๐๕ เมื่อเปรียบเทียบกับ ประสิทธิผลในการปฏิบัติงานของฝ่ายโยธา สำนักงานเขต กรุงเทพมหานคร จากผลการศึกษา ผู้ศึกษาได้เสนอแนะให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทำการพัฒนาพฤติกรรมการทำงาน ของข้าราชการ ตามหลักธรรมาภิบาล ให้มีความเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยพิจารณาจากหลักการธรรมาภิบาลที่มีอยู่ ได้แก่ ความสัมฤทธิ์ผลในภารกิจของรัฐ การปรับปรุงของส่วนราชการให้ทันต่อสถานการณ์ ความสะดวกและการได้รับการตอบสนองภารกิจของส่วนราชการให้ทันต่อสถานการณ์ และการประเมินผลราชการอย่างสม่ำเสมอเพื่อให้เกิดประโยชน์ในการศึกษาเชิงนโยบายสาธารณะ และการจัดการภาครัฐตามแนวทางใหม่ที่สมบูรณ์^{๑๖๙}

พันจ่าอากาศโท สาธิต บุษผาสี ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ภาวะผู้นำกับประสิทธิผลขององค์การ ศึกษากรณี : กรมสรรพาวุธทหารอากาศ” จากผลการวิจัยพบว่า ภาวะผู้นำของผู้บังคับบัญชาแต่ละลำดับชั้นในกรมสรรพาวุธทหารอากาศในภาพรวม พบว่า หากผู้บังคับบัญชาแต่ละลำดับชั้นในกรมสรรพาวุธทหารอากาศซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาแต่ละลำดับชั้นมีภาวะผู้นำเชิงการเปลี่ยนแปลงสูงก็จะทำให้ประสิทธิผลขององค์การสูงตาม และในทางตรงกันข้ามหากผู้บังคับบัญชาแต่ละลำดับชั้นมีภาวะผู้นำเชิงการเปลี่ยนแปลงต่ำก็จะทำให้ประสิทธิผลขององค์การต่ำตามไปด้วย และจะเห็นได้ว่าภาวะผู้นำแบบแลกเปลี่ยนมีความสัมพันธ์เชิงบวกกับประสิทธิผลขององค์การอยู่ในระดับต่ำกว่าภาวะผู้นำการเปลี่ยนแปลง ส่วนภาวะผู้นำแบบปล่อยเสรีของผู้บังคับบัญชาแต่ละลำดับชั้นในกรมสรรพาวุธทหารอากาศมีความสัมพันธ์เชิงบวกกับประสิทธิผลขององค์การ หมายความว่า ทางผู้บังคับบัญชาแต่ละลำดับชั้นมีภาวะผู้นำแบบปล่อยเสรีสูง ก็ย่อมส่งผลให้ประสิทธิผลขององค์การก็จะสูง แต่ตรงกันข้าม ผู้บังคับบัญชาแต่ละลำดับชั้นในกรมสรรพาวุธทหารอากาศมีภาวะผู้นำแบบปล่อยเสรีต่ำ ประสิทธิผลขององค์การก็จะต่ำ ดังนั้นจึงควรป้องกันไม่ให้เกิดภาวะผู้นำแบบปล่อยเสรีเกิดขึ้นในองค์การ^{๑๗๐}

^{๑๖๙} ณองก์ แสงแก้ว, “ประสิทธิผลการปฏิบัติงานในฝ่ายโยธา สำนักงานเขตกรุงเทพมหานครตามหลักธรรมาภิบาล, วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร, ๒๕๕๐).

^{๑๗๐} พันจ่าอากาศโท สาธิต บุษผาสี, “ภาวะผู้นำกับประสิทธิผลขององค์การ ศึกษากรณี : กรมสรรพาวุธทหารอากาศ”, วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเกริก, ๒๕๕๓).

สิริกมล นาเมืองรักษ์ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลโครงการเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพัฒนาชุมชนในเขตบึงกุ่ม กรุงเทพมหานคร” จากผลการวิจัยพบว่า ๑) โครงการเศรษฐกิจชุมชนพอเพียงไม่มีประสิทธิผล เพราะไม่สามารถทำให้วัตถุประสงค์ของโครงการเศรษฐกิจชุมชนพอเพียงประสบความสำเร็จได้ โดยกลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เห็นว่า โครงการเศรษฐกิจชุมชนพอเพียงมีการคอร์รัปชันอยู่สูง มีการใช้หลักธรรมาภิบาลโดยรวมอยู่ในระดับน้อย และกลุ่มตัวอย่างมีความพึงพอใจโดยรวมต่อโครงการเศรษฐกิจชุมชนพอเพียงอยู่ในระดับน้อยที่สุด และ ๒) ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อประสิทธิผลของโครงการเศรษฐกิจชุมชนพอเพียงที่ทำให้โครงการไม่ประสบความสำเร็จ คือ ความไม่มีประสิทธิภาพของระบบป้องกัน และปราบปรามการทุจริตของเจ้าหน้าที่ และนักการเมือง รวมถึงระบบการดำเนินงาน ขั้นตอนและการประสานงานระหว่างโครงการเศรษฐกิจชุมชนพอเพียงและชุมชนที่มีความล่าช้าและการประชาสัมพันธ์ชี้แจงรายละเอียดของโครงการเศรษฐกิจชุมชนพอเพียงที่มีน้อย และไม่ชัดเจน และ ๓) กระบวนการกำหนดนโยบายของโครงการเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพัฒนาชุมชนโดยรวมประชาชนเห็นด้วย อยู่ในระดับน้อยที่สุด และ ๔) การประสานงานโครงการเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพัฒนาชุมชนร่วมกับภาคจตุรภาคีโดยรวม อยู่ในระดับน้อยที่สุด และ ๕) การบริหารจัดการงานของโครงการเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพัฒนาชุมชนโดยรวม อยู่ในระดับน้อยที่สุด^{๑๗๑}

ปราณี อินทวงศ์ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลการให้บริการของเทศบาลตำบลบางกะดี อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี” จากผลการวิจัยพบว่า ๑) ประสิทธิผลการให้บริการของเทศบาลตำบลบางกะดี อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี โดยภาพรวมและรายด้านอยู่ในระดับมาก เรียงลำดับตามค่าคะแนนเฉลี่ยคือ ด้านเจ้าหน้าที่ผู้ให้บริการ ด้านสิ่งอำนวยความสะดวก และด้านอาคารสถานที่ ๒) ผลการศึกษาเปรียบเทียบประสิทธิผลการให้บริการของเทศบาลตำบลบางกะดีจำแนกตามปัจจัยส่วนบุคคล ทั้งในภาพรวมและรายด้าน ปรากฏดังนี้ ๒.๑) ผู้มาใช้บริการที่มีเพศต่างกัน มีความคิดเห็นเกี่ยวกับผลการให้บริการของเทศบาลตำบลบางกะดี ในภาพรวมไม่แตกต่างกัน เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านปรากฏว่า ในด้านสิ่งอำนวยความสะดวก ผู้มาใช้บริการเพศหญิง มีความคิดเห็นเกี่ยวกับผลการให้บริการของเทศบาลตำบลบางกะดี มากกว่า เพศชาย ๒.๒) ผู้มาใช้บริการที่มีอายุต่างกัน มีความคิดเห็นเกี่ยวกับผลการให้บริการของเทศบาลตำบลบางกะดี ในภาพรวม ด้านเจ้าหน้าที่ผู้ให้บริการ และด้านอาคารสถานที่ ไม่แตกต่างกัน ส่วนด้านสิ่งอำนวยความสะดวก พบว่าแตกต่างกัน แต่เมื่อทดสอบเป็นรายคู่ไม่พบความแตกต่าง ๒.๓) ผู้มาใช้บริการที่มีระดับการศึกษา สถานภาพสมรส รายได้ และระยะเวลาที่อาศัยในพื้นที่ต่างกัน มีความคิดเห็นเกี่ยวกับผลการให้บริการของเทศบาลตำบลบางกะดี ในภาพรวมและรายด้าน ไม่แตกต่างกัน^{๑๗๒}

^{๑๗๑}สิริกมล นาเมืองรักษ์, “ประสิทธิผลโครงการเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพัฒนาชุมชนในเขตบึงกุ่ม กรุงเทพมหานคร”, *วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๕๔).

^{๑๗๒}ปราณี อินทวงศ์, “ประสิทธิผลการให้บริการของเทศบาลตำบลบางกะดี อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร, ๒๕๕๐).

เรชา ชูสุวรรณ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “รูปแบบความสัมพันธ์เชิงสาเหตุของสมรรถนะบุคคลที่ส่งผลกระทบต่อประสิทธิผลของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้” จากผลการวิจัยพบว่า ๑) สมรรถนะหลักผู้อำนวยการเขตพื้นที่การศึกษา มีอิทธิพลทางตรงต่อสมรรถนะร่วมกลุ่มงานสูงสุด และมีอิทธิพลทางอ้อมต่อประสิทธิผลของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาสูงสุดโดยผ่านทางสมรรถนะร่วมกลุ่มงาน แต่มีอิทธิพลทางตรงต่อสมรรถนะเฉพาะในงานของบุคลากรทางการศึกษาต่ำที่สุด ๒) สมรรถนะหลักบุคลากรทางการศึกษามีอิทธิพลทางตรงต่อสมรรถนะเฉพาะในงานของบุคลากรทางการศึกษาสูงสุด รองลงมาเป็นอิทธิพลทางตรงที่มีต่อสมรรถนะร่วมกลุ่มงาน แต่มีอิทธิพลทางอ้อมต่อประสิทธิผลของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาต่ำที่สุด ๓) สมรรถนะเฉพาะในงานของบุคลากรทางการศึกษา มีอิทธิพลทางตรงต่อสมรรถนะร่วมกลุ่มงานสูง แต่มีอิทธิพลทางตรงต่อประสิทธิผลของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ต่ำที่สุด ๔) สมรรถนะร่วมกลุ่มงาน มีอิทธิพลทางตรงต่อประสิทธิผล ของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้สูงสุด ๕) ประสิทธิผล ของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ได้รับอิทธิพลทางตรงจากสมรรถนะร่วมกลุ่มงานสูงสุด แต่ได้รับอิทธิพลทางตรงจากสมรรถนะเฉพาะในงานของบุคลากรทางการศึกษา ต่ำที่สุด และได้รับอิทธิพลทางอ้อมจากสมรรถนะหลักผู้อำนวยการเขตพื้นที่การศึกษาสูงสุด โดยผ่านทางสมรรถนะร่วมกลุ่มงาน^{๑๗๓}

ภัทรา มูลน้อย ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การพัฒนาโมเดลเชิงสาเหตุองค์ประกอบการบริหารจัดการการเรียนการสอนคณิตศาสตร์ที่มีประสิทธิผล” จากผลการวิจัยพบว่า ๑) ผลการพัฒนาโมเดลเชิงสาเหตุองค์ประกอบการบริหารจัดการการเรียนการสอน คณิตศาสตร์ที่มีประสิทธิผล โดยการวิเคราะห์เอกสาร แนวคิด ทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และการประเมินความถูกต้องเหมาะสมของโมเดลการวิจัยโดยผู้ทรงคุณวุฒิ พบว่า โมเดลความสัมพันธ์โครงสร้างเชิงเส้นขององค์ประกอบการบริหารจัดการการเรียนการสอนคณิตศาสตร์ที่มีประสิทธิผล ประกอบด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ ดังนี้ ๑) องค์ประกอบด้านหลักสูตร ประกอบด้วยตัวแปรสังเกตได้ ๒ ตัว คือ ธรรมชาติลักษณะเฉพาะ และวิสัยทัศน์ ๒) องค์ประกอบด้านผู้เรียน ประกอบด้วยตัวแปรสังเกตได้ ๓ ตัว คือ วุฒิภาวะ ประสบการณ์เดิม และคุณภาพของผู้เรียน ๓) องค์ประกอบด้านการวัดและประเมินผล ประกอบด้วยตัวแปรสังเกตได้ ๓ ตัว คือ วัดทักษะในการคิดคำนวณ วัดความคิดรวบยอดในทางคณิตศาสตร์ และ วัดความสามารถในการแก้ปัญหา ๔) องค์ประกอบด้านผู้สอน ประกอบด้วยตัวแปรสังเกตได้ ๓ ตัว คือ ลักษณะทางปัญญา กลยุทธ์ในการสอน และบุคลิกภาพ ๕) องค์ประกอบด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ประกอบด้วย ตัวแปรสังเกตได้ ๔ ตัว คือ กิจกรรมเพื่อสำรวจความรู้พื้นฐาน กิจกรรมสำหรับการเรียนเนื้อหาใหม่ กิจกรรมเพื่อฝึกทักษะ และกิจกรรมเพื่อประเมินผล ๖) องค์ประกอบด้านสื่อการเรียนการสอน ประกอบด้วยตัวแปรสังเกตได้ ๒ ตัว คือ บทบาทของสื่อ และคุณค่าของสื่อ^{๑๗๔}

^{๑๗๓} เรชา ชูสุวรรณ, “รูปแบบความสัมพันธ์เชิงสาเหตุของสมรรถนะบุคคลที่ส่งผลกระทบต่อประสิทธิผลของสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้”, *วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์, ๒๕๕๐).

^{๑๗๔} ภัทรา มูลน้อย, “การพัฒนาโมเดลเชิงสาเหตุองค์ประกอบการบริหารจัดการการเรียนการสอนคณิตศาสตร์ที่มีประสิทธิผล”, *วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๒๕๕๔).

นายสรรพสิริ อรชัยพันธ์ลาภ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลของนโยบายแรงงานต่างด้าว : ศึกษากรณีจังหวัดตาก” จากผลการวิจัยพบว่า การประเมินประสิทธิผลในการนำนโยบายไปปฏิบัติพบว่า อยู่ในระดับต่ำทั้ง ๕ ด้าน คือ ๑) ด้านการจัดทะเบียนแรงงานต่างด้าว ๒) ด้านการกำกับติดตามดูแล ๓) ด้านการคุ้มครองแรงงานต่างด้าว ๔) ด้านความสอดคล้องกับความต้องการของผู้ประกอบการ และ ๕) ด้านการป้องกันผลกระทบด้านลบ สำหรับปัจจัยที่ส่งผลให้ ประสิทธิผลของการดำเนินนโยบายแรงงานต่างด้าวอยู่ในระดับน้อย ได้แก่ ๑) นโยบายแรงงานต่างด้าวขาดความชัดเจนและไม่สอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของกลุ่มเป้าหมาย ๒) หน่วยงานที่นำนโยบายไปปฏิบัติขาดความพร้อมด้านงบประมาณ กำลังคน และวัสดุอุปกรณ์ และ ๓) ปัจจัยด้านการให้ความร่วมมือของผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (คือ ผู้ประกอบการ และประชาชนในท้องถิ่น) อยู่ในระดับน้อย^{๑๗๕}

ปานิศาร์ เจษฎาอรธผล ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลของการดำเนินนโยบายการเงินผ่านช่องทางสินเชื่อภายใต้สภาวะการณ์ตึงตัวของตลาดทุน” จากผลการวิจัยพบว่า ประสิทธิผลของการดำเนินนโยบายการเงินส่วนหนึ่งขึ้น อยู่กับประเภทของสภาวะการณ์ตึงตัวของตลาดทุน เพราะฉะนั้น หากผู้วางนโยบายทราบว่าสภาวะการณ์ตึงตัวของตลาดทุนประเภทใดส่งผลให้ประสิทธิผลของการดำเนินนโยบายการเงินลดลง ก็จะสามารถมุ่งเน้นหรือให้ความสำคัญกับการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นจากสภาวะการณ์ตึงตัวประเภทนั้น ได้ แต่ในทางปฏิบัติ การระบุว่าสภาวะการณ์ตึงตัวของตลาดทุนที่เกิดขึ้น เป็นสภาวะการณ์ตึงตัวประเภทใดนั้นเป็นไปได้ค่อนข้างยาก เนื่องจากผลกระทบที่เกิดขึ้น มักจะเป็นผลกระทบโดยรวมที่ขึ้น อยู่กับหลายปัจจัยในระบบเศรษฐกิจ ดังนั้น ประเด็นนี้จึงนับเป็นความท้าทายประการหนึ่งที่ผู้วางนโยบายต้องคิดหาวิธีแก้ไขต่อไป^{๑๗๖}

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การวัดระดับประสิทธิผลมี ๓ ระดับ คือ ประสิทธิผลของบุคคล เป็นผลการปฏิบัติงานตามหน้าที่งานของพนักงานหรือสมาชิกขององค์การ ซึ่งหน้าที่งานที่ถูกปฏิบัติเป็นส่วนหนึ่งของงานหรือตำแหน่งในองค์การ ประสิทธิผลของกลุ่ม เป็นผลรวมของการช่วยเหลือสนับสนุนของสมาชิกในกลุ่มทั้งหมด โดยที่ประสิทธิผลของกลุ่มเป็นมากกว่าผลรวมของการช่วยเหลือสนับสนุนของแต่ละบุคคลในงานประเภทระบบสายพาน ประสิทธิผลขององค์การ ประกอบไปด้วยบุคคลและกลุ่ม ดังนั้นประสิทธิผลขององค์การจึงประกอบด้วยประสิทธิผลของบุคคลและกลุ่ม แต่ประสิทธิผลขององค์การได้รับผลกระทบของกระบวนการมีส่วนร่วมจึงให้ประสิทธิผลระดับองค์การมีระดับสูงกว่าระดับอื่นๆ นั่นเอง อย่างไรก็ตาม การวัดระดับประสิทธิผลในแต่ละประเภทดังกล่าว เป็นการวัดผลของสำเร็จของงานที่เป็นไปตามความมุ่งหมายที่กำหนดไว้ในวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายทั้งเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ โดยมีตัวชี้วัดที่ชัดเจน

^{๑๗๕} นายสรรพสิริ อรชัยพันธ์ลาภ, “ประสิทธิผลของนโยบายแรงงานต่างด้าว : ศึกษากรณีจังหวัดตาก”, **วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรดุษฎีบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยเกริก, ๒๕๕๒).

^{๑๗๖} ปานิศาร์ เจษฎาอรธผล, “ประสิทธิผลของการดำเนินนโยบายการเงินผ่านช่องทางสินเชื่อภายใต้สภาวะการณ์ตึงตัวของตลาดทุน”, **วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๒).

๒.๔.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม

จากการที่ผู้วิจัยได้ศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องหรือเชื่อมโยงกับการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม จากเอกสารรายงาน การวิจัยและวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ จึงได้ประมวลเนื้อหาสาระของงานวิจัยที่เกี่ยวกับ “การจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม” ไว้ ดังนี้

พระครูปลัดเจริญ สุวิโร ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิภาพการบริหารจัดการของพระสังฆาธิการด้านการศึกษาสงเคราะห์ในจังหวัดสมุทรสงคราม” จากผลการวิจัยพบว่า ประสิทธิภาพการบริหารจัดการของพระสังฆาธิการด้านการศึกษาสงเคราะห์ในจังหวัดสมุทรสงคราม โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ ๓.๖๓ เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ด้านบุคลากร ด้านการบริหารด้านอาคารสถานที่ และด้านการศึกษาสงเคราะห์ อยู่ในระดับมากทุกด้าน ส่วนผลการเปรียบเทียบระดับประสิทธิภาพการบริหารจัดการของพระสังฆาธิการด้านการศึกษาสงเคราะห์ในจังหวัดสมุทรสงคราม ตามความเห็นของพระสงฆ์ในจังหวัดสมุทรสงคราม จำแนกตามสถานภาพส่วนบุคคล พบว่า สถานภาพส่วนบุคคลด้านพรรษา และวุฒิการศึกษาทางธรรม มีผลทำให้ความเห็นของพระสงฆ์ที่มีต่อประสิทธิภาพการบริหารจัดการของพระสังฆาธิการด้านการศึกษาสงเคราะห์ในจังหวัดสมุทรสงคราม แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ ๐.๐๑ ซึ่งเป็นการยอมรับสมมติฐานที่ตั้งไว้ ส่วนสถานภาพส่วนบุคคลด้านอายุ วุฒิการศึกษาสามัญ และตำแหน่ง ไม่พบความแตกต่าง ซึ่งเป็นการปฏิเสธสมมติฐานที่ตั้งไว้^{๑๗๗}

พระครูวินัยธรสมชาย สุวิชาโน ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ในอำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี” จากผลการวิจัยพบว่า ประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์อำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี ในด้านการศาสนศึกษา โดยรวม อยู่ในระดับมาก มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ ๓.๖๒ ส่วนผลการเปรียบเทียบความคิดเห็นของพระสงฆ์ที่มีต่อประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ในอำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี ทดสอบสมมติฐานโดยการวิเคราะห์ความแตกต่างระหว่างตัวแปร ได้แก่ อายุ พรรษา วุฒิการศึกษาสามัญ วุฒิการศึกษาทางธรรม และวุฒิการศึกษาเปรียญธรรม พบว่า สถานภาพส่วนบุคคลด้านวุฒิการศึกษาเปรียญธรรม มีผลทำให้ความคิดเห็นของพระสงฆ์ที่มีต่อประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ในอำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ ๐.๐๕ ซึ่งเป็นการยอมรับสมมติฐานที่ตั้งไว้ ส่วนสถานภาพส่วนบุคคลด้านอื่นๆ ไม่พบความแตกต่าง^{๑๗๘}

^{๑๗๗} พระครูปลัดเจริญ สุวิโร, “ประสิทธิภาพการบริหารจัดการของพระสังฆาธิการด้านการศึกษาสงเคราะห์ในจังหวัดสมุทรสงคราม”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

^{๑๗๘} พระครูวินัยธรสมชาย สุวิชาโน, “ประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ในอำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

พระราชวชิรติลก (อดุลย์ อมโร) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “กระบวนการบริหารงานบุคคลของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม เขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๔” จากผลการวิจัยพบว่า (๑) ผลการเปรียบเทียบความคิดเห็นเกี่ยวกับการปฏิบัติในกระบวนการบริหารงานบุคคลของผู้บริหารและครูสอนในภาพรวม ตามสถานภาพ พบว่า ไม่มีความแตกต่างกัน แต่เมื่อเปรียบเทียบความคิดเห็นของกลุ่มตัวอย่าง ตามประสบการณ์ และตามอายุจริง พบว่า แตกต่างกัน ในขณะที่เมื่อเปรียบเทียบตามอายุพรรษา วุฒิการศึกษาสามัญศึกษา และวุฒิการศึกษาศาสนาศึกษา พบว่า ไม่มีความแตกต่างกัน (๒) ผลการเปรียบเทียบความคิดเห็นเกี่ยวกับการปฏิบัติในกระบวนการบริหารงานบุคคลของผู้บริหารในภาพรวม ตามอายุจริง วุฒิการศึกษาสามัญศึกษาและวุฒิการศึกษาศาสนาศึกษา พบว่า ไม่แตกต่างกัน แต่ตามประสบการณ์และตามอายุพรรษา พบว่า แตกต่างกัน (๓) ผลการเปรียบเทียบความคิดเห็นเกี่ยวกับการปฏิบัติในกระบวนการบริหารงานบุคคลของครูสอนในภาพรวม ตามประสบการณ์ อายุพรรษา และวุฒิการศึกษาศาสนาศึกษาพบว่า ไม่แตกต่างกัน แต่ตามอายุจริงและตามวุฒิการศึกษาสามัญศึกษาพบว่า แตกต่างกัน^{๑๗๙}

พระมหาวิจัก กิตติวณโณ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “ประสิทธิภาพการบริการจัดการการเรียนการสอนตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของเจ้าอาวาสในอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี” จากผลการวิจัยพบว่า แนวทางพัฒนาการบริหารจัดการการเรียนการสอนตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของเจ้าอาวาสในอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี คือ (๑) ด้านผู้สอน ควรอบรมทักษะด้านเทคนิคการสอนที่ให้แก่ผู้สอนเพื่อนำมาใช้ในการเรียนการสอนให้สามารถกระตุ้นและสร้างความสนใจแก่ผู้เรียน และควรจัดให้ผู้สอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมทำหน้าที่สอนเต็มตามตารางเวลา (๒) ด้านกิจกรรมการเรียนการสอน ควรจัดการเรียนการสอนโดยเน้นการวิเคราะห์ เพื่อประโยชน์ในการนำไปประยุกต์ใช้จริง และควรสร้างแรงจูงใจในการเรียนพระปริยัติธรรม หรือออกเป็นกฎ ระเบียบ ข้อบังคับ เพื่อบังคับให้ผู้อุปสมบทต้องเรียน-สอบพระปริยัติธรรม อย่างน้อยในระดับนักธรรมชั้นตรี รวมถึงมีมาตรการลงโทษแก่ผู้ที่ประพฤติผิดอย่างจริงจัง (๓) ด้านอาคารสถานที่ ควรรณรงค์ให้พระภิกษุ-สามเณรช่วยกันดูแลรักษาวัสดุอุปกรณ์ในการเรียน หรือออกเป็นบทลงโทษเฉพาะ (๔) ด้านระบบการบริหารจัดการ ควรกำหนดคู่มือการสอนของครูผู้สอนและแบบเรียนของผู้เรียนให้เป็นมาตรฐานเดียวกัน จากสำนักพิมพ์เดียวกัน ควรเลือกใช้สื่อการสอนให้เหมาะสมกับสภาพห้องเรียน และระยะเวลาที่จัด การเรียนการสอน และจัดอบรมเกี่ยวกับการใช้และจัดทำสื่อการสอนแก่ครูสอนพระปริยัติธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้มีอายุมาก^{๑๘๐}

^{๑๗๙} พระราชวชิรติลก (อดุลย์ อมโร), “กระบวนการบริหารงานบุคคลของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม เขตการปกครองคณะสงฆ์ ภาค ๔”, *วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๕).

^{๑๘๐} พระมหาวิจัก กิตติวณโณ, “ประสิทธิภาพการบริการจัดการการเรียนการสอนตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของเจ้าอาวาสในอำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

พระมหาพจน์ สุวโจ ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การประเมินหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม : ศึกษากรณีนักธรรมชั้นตรี” จากผลการวิจัยพบว่า (๑) ด้านเนื้อหาของหลักสูตร ผู้เชี่ยวชาญด้านหลักสูตรและนิสิตมีความคิดเห็นต่อเนื้อหาของหลักสูตรว่ามีความเหมาะสมในระดับปานกลาง ส่วนผู้บริหารหลักสูตร ครูสอน และนักเรียนมีความคิดเห็นว่ามีเหมาะสมในระดับมาก (๒) ด้านคุณลักษณะของอาจารย์ ครูสอนและนักเรียนมีความคิดเห็นต่อคุณลักษณะของอาจารย์ว่ามีความเหมาะสมในระดับมาก ส่วนนิสิตมีความคิดเห็นว่ามีเหมาะสมในระดับปานกลาง (๓) ด้านวัสดุการศึกษา ตำราเรียนและสถานที่เรียน ครูสอน นักเรียน และนิสิตมีความคิดเห็นต่อวัสดุการศึกษา ตำราเรียน และสถานที่เรียนว่ามีความเหมาะสมในระดับปานกลาง (๔) ด้านการจัดการเรียนการสอน ครูสอนมีความเห็นต่อการจัดการเรียนการสอนว่ามีความเหมาะสมในระดับมาก ส่วนนักเรียนและนิสิตมีความคิดเห็นว่ามีเหมาะสมในระดับปานกลาง^{๑๘๑}

พระมหาไชยา ขยสิทธิ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาทัศนคติและความคาดหวังของครูและนักเรียนที่มีต่อพระภิกษุผู้สอนธรรมศึกษา” จากผลการวิจัยพบว่า ข้อมูลเชิงบรรยายจากแบบสอบถาม ปลายเปิด สรุปได้ดังนี้ (๑) ด้านบุคลิกภาพ ครูมีความเห็นว่า พระภิกษุที่ทำการสอนควรมีความรับผิดชอบต่อนหน้าที่ของตนเอง เอาใจใส่นักเรียนในด้านการให้ความรู้และปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรม และแสดงกิริยามารยาทให้เหมาะสมกับสมณภาวะ (๒) ด้านงานสอน ครูมีความเห็นว่า พระภิกษุที่สอนมีการเตรียมการสอนในด้านเอกสารเพียงพอ แต่ในด้านพัฒนาการของผู้สอนยังมีน้อย การดำเนินการสอนไม่ค่อยแม่นยำในเนื้อหาวิชาที่ทำการสอน อธิบายหลักธรรมไม่ชัดเจน ใช้ภาษาที่เข้าใจยาก พระภิกษุไม่ค่อยจะใช้สื่อภาพ สไลด์ เครื่องโทรภาพสำหรับประกอบในการสอน ในส่วนของการวัดผลและประเมินผลการเรียนในห้อง มีรูปแบบหลากหลายดี แต่ไม่ค่อยนำไปปรับปรุงแก้ไขการเรียนการสอน (๓) ด้านพฤติกรรมการสอน นักเรียนธรรมศึกษา มีความเห็นว่า พระภิกษุที่สอน ควรนำอุปกรณ์มาใช้ประกอบการเรียน ตั้งแต่เริ่มเรียน และให้นักเรียนได้มีส่วนร่วมในการใช้อุปกรณ์ แต่อุปกรณ์ที่ใช้ควรมีอยู่ตลอดเวลาที่ทำการสอน จึงจะทำให้นักเรียนไม่เบื่อ ทำให้บรรยากาศในห้องเรียนรู้สึกสนุกสนานไม่เครียดกับเนื้อหาที่เรียนมากเกินไป ทั้งเปิดโอกาสให้นักเรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนการสอนด้วย เช่น คั่นคว่ำหาคำตอบ จากเกมสันทนาการ ไต่วาที่ธรรมะ และตอบปัญหาธรรมในห้องเรียน และในชั้นงานแต่ละครั้งนักเรียนต้องการรู้ผลอย่างทันใจ^{๑๘๒}

^{๑๘๑}พระมหาพจน์ สุวโจ, “การประเมินหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม : ศึกษากรณีนักธรรมชั้นตรี”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

^{๑๘๒}พระมหาไชยา ขยสิทธิ, “ศึกษาทัศนคติและความคาดหวังของครูและนักเรียนที่มีต่อพระภิกษุผู้สอนธรรมศึกษา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

พระมานิต มานิต ได้ทำการวิจัยเรื่อง “สภาพปัญหาและแนวทางการพัฒนาการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในจังหวัดชลบุรี” จากผลการวิจัยพบว่า สภาพการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในจังหวัดชลบุรี ทั้งโดยรวมและ อยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า (๑) ด้านวิชาการ โดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ส่วนใหญ่อยู่ในระดับปานกลาง (๒) ด้านงานงบประมาณ โดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ส่วนใหญ่อยู่ในระดับปานกลาง (๓) ด้านงานบุคลากร โดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ส่วนใหญ่อยู่ในระดับปานกลาง (๔) ด้านงานบริหารทั่วไป โดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า ส่วนใหญ่อยู่ในระดับปานกลาง ส่วนปัญหาในการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในจังหวัดชลบุรี ทั้งโดยรวมและรายด้านอยู่ในระดับปานกลาง โดยด้านที่มีคะแนนเฉลี่ยอยู่ใน ๓ อันดับแรก ได้แก่ ด้านงานงบประมาณ ด้านงานวิชาการ และด้านงานบริหารทั่วไป ตามลำดับส่วนด้านที่มีคะแนนเฉลี่ยอยู่ในอันดับสุดท้าย ได้แก่ ด้านงานบุคคล^{๑๘๓}

พระมหาสุเมธา สุเมโธ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “สภาพและแนวทางการจัดการเรียนการสอนของคณะสงฆ์โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม จังหวัดสระบุรี” จากผลการวิจัยพบว่า สภาพการจัดการเรียนการสอนของคณะสงฆ์โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม จังหวัดสระบุรี โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า (๑) ด้านหลักสูตรการสอน ภาพรวมมีความเหมาะสมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณารายประเด็นพบว่า ที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุดคือ เนื้อหาวิชามีการจัดเรียงตามลำดับความง่ายอย่างเหมาะสม (๒) ด้านการวางแผนการสอน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายประเด็นพบว่า ที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุดคือ มีการสอนที่แสดงให้เห็นว่าได้เตรียมการสอนมาล่วงหน้า (๓) ด้านการจัดการเรียนการสอน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายประเด็นพบว่า ที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุดคือ จัดการเรียนการสอนทั้งภาคทฤษฎีและปฏิบัติอย่างเหมาะสม (๔) ด้านสื่อการเรียนการสอน โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายประเด็นพบว่า ที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุดคือ มีสื่อการเรียนการสอนที่เหมาะสมเพื่อให้การสอนเป็นไปตามวัตถุประสงค์ของหลักสูตร (๕) ด้านการวัดและประเมินผล โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายประเด็นพบว่า ที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุดคือ ระบบการวัดและประเมินผลการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในปัจจุบันมีความเหมาะสมดีแล้ว^{๑๘๔}

^{๑๘๓}พระมานิต มานิต, “สภาพปัญหาและแนวทางการพัฒนาการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในจังหวัดชลบุรี”, *วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยบูรพา, ๒๕๕๑).

^{๑๘๔}พระมหาสุเมธา สุเมโธ, “สภาพและแนวทางการจัดการเรียนการสอนของคณะสงฆ์โรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม จังหวัดสระบุรี”, *วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏเทพสตรี, ๒๕๕๐).

พระมหาสมศักดิ์ ยติสโกโก ได้ทำการวิจัยเรื่อง “กระบวนการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม จังหวัดสมุทรสาคร” จากผลการวิจัยพบว่า (๑) กระบวนการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม จังหวัดสมุทรสาคร โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง ด้านที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุดเรียงตามลำดับ คือ การจัดองค์การ การจัดการเกี่ยวกับบุคคล การวางแผน และการงบประมาณ ตามลำดับ (๒) ผู้บริหารและครูสอน มีความคิดเห็นเกี่ยวกับกระบวนการจัดการศึกษาในโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม แตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ ๐.๐๕ ในด้านการจัดองค์การ และการจัดการเกี่ยวกับบุคคล ส่วนด้านการวางแผนและการงบประมาณ ผู้บริหารและครูสอนมีความคิดเห็นไม่แตกต่างกัน (๓) ปัญหาเกี่ยวกับกระบวนการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกธรรม เรียงตามลำดับความถี่จากมากไปหาน้อยคือ งบประมาณไม่เพียงพอ การวางแผนยังไม่เป็นระบบ บุคลากรมีไม่เพียงพอ การจัดองค์การยังไม่สมบูรณ์ชัดเจน และบุคลากรยังขาดความรู้และประสบการณ์ในการทำงาน ตามลำดับ^{๑๘๕}

พระธวัช จิรวทโธ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “สภาพการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของคณะสงฆ์อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี” จากผลการวิจัยพบว่า สภาพการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของคณะสงฆ์อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ ๓.๗๙ เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ด้านครูสอนพระปริยัติธรรม ด้านอาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อม ด้านสื่อการเรียนการสอน และ ด้านการวัดและประเมินผล อยู่ในระดับมากทุกด้าน โดยด้านที่มีค่าเฉลี่ยสูงสุด ได้แก่ ด้านครูสอนพระปริยัติธรรม มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ ๓.๙๖ ส่วนด้านที่มีค่าเฉลี่ยต่ำสุด ได้แก่ ด้านสื่อการเรียนการสอน มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ ๓.๖๔^{๑๘๖}

พระมหาวิเชียร กลยานเมธี ได้ทำการวิจัยเรื่อง “สภาพและปัญหาการจัดการศึกษาโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม กรุงเทพมหานคร” จากผลการวิจัยพบว่า ผลการเปรียบเทียบความแตกต่างของระดับสภาพการจัดการศึกษาในโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม กรุงเทพมหานคร จำแนกตามตำแหน่ง ผู้บริหารและครู พบว่า ในภาพรวม ผู้บริหารและครูมีความคิดเห็นเกี่ยวกับสภาพการจัดการศึกษาในโรงเรียน ไม่แตกต่างกัน และเมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ผู้บริหารมีระดับการปฏิบัติการจัดการศึกษาสูงกว่าครูผู้สอน ด้านที่มีค่าเฉลี่ยระดับการปฏิบัติการจัดการศึกษาสูงที่สุด ได้แก่ ด้านการจัดองค์การ ส่วนด้านที่มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด ได้แก่ ด้านงบประมาณ^{๑๘๗}

^{๑๘๕} พระมหาสมศักดิ์ ยติสโกโก, “กระบวนการจัดการศึกษาของโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม จังหวัดสมุทรสาคร”, *วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๔๔).

^{๑๘๖} พระธวัช จิรวทโธ, “สภาพการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมของคณะสงฆ์อำเภอ บ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕).

^{๑๘๗} พระมหาวิเชียร กลยานเมธี, “สภาพและปัญหาการจัดการศึกษาโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม กรุงเทพมหานคร”, *วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร, ๒๕๔๘).

พระอำพล สุกุโท ได้ทำการวิจัยเรื่อง “สภาพการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี” จากผลการวิจัยพบว่า พระสงฆ์มีความคิดเห็นต่อสภาพการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี โดยภาพรวม อยู่ในระดับปานกลาง มีค่าเฉลี่ยเท่ากับ ๓.๔๗ เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ด้านอาคารสถานที่ อยู่ในระดับมากที่สุดด้านที่เหลืออีก ๔ ด้าน ได้แก่ ด้านบุคลากร ด้านงบประมาณ ด้านวัสดุอุปกรณ์ และด้านการประชาสัมพันธ์ อยู่ในระดับปานกลาง ส่วนผลการเปรียบเทียบความคิดเห็นของพระสงฆ์ต่อสภาพการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี จำแนกตามสถานภาพส่วนบุคคล พบว่า พระสงฆ์ที่มีอายุ พรรษา วุฒิการศึกษาสามัญ วุฒิการศึกษานักธรรมและตำแหน่งต่างกัน มีความคิดเห็นต่อสภาพการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี โดยภาพรวมและรายด้านไม่แตกต่างกันทุกด้าน จึงปฏิเสธสมมติฐานการวิจัย^{๑๘๘}

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องข้างต้น พอสรุปเป็นหลักการได้ดังนี้ การจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมนี้ เป็นการจัดการศึกษาของคณะสงฆ์แก่กลุ่มบุคคล ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายนักธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณร และฝ่ายธรรมศึกษาสำหรับคฤหัสถ์ โดยมี ๓ ระดับ หลักสูตรเฉพาะสำหรับนักธรรมและธรรมศึกษาในแต่ละระดับชั้นไว้อย่างชัดเจน ประกอบด้วย ๔ วิชา คือ วิชาเรียงความ แก่กระทัธรรม วิชาธรรม วิชาพุทธ วิชาวินัย โดยที่การศึกษาในเอกสารการวิจัยที่กล่าวมาจะมีขอบเขตครอบคลุม ๔ ประเด็นหลัก คือ ๑) บุคลากรครูสอนพระปริยัติธรรม ได้แก่ พระภิกษุผู้เป็นครูสอนนักธรรมที่ประพฤติปฏิบัติตนให้เป็นที่เคารพ ศรัทธา และเป็นตัวแบบที่ดีทางความประพฤติแก่ผู้เรียน ๒) กิจกรรมการเรียนการสอน หมายถึง การจัดรูปแบบการเรียนการสอนสอนตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ๓) สื่อการเรียนการสอน หมายถึง วัสดุ อุปกรณ์ ที่ใช้ประกอบการเรียนการสอนตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ซึ่งมีหน้าที่เป็นตัวกลางในการสื่อสารความรู้จากผู้สอนไปสู่ผู้เรียน และ ๔) อาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อม หมายถึง อาคารสถานที่ที่ใช้ทำการเรียนการสอนตามหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกธรรม รวมถึงสภาพแวดล้อมทั้งภายในและภายนอก ที่เอื้อต่อการเรียนรู้ของผู้เรียน นั่นเอง

^{๑๘๘} พระอำพล สุกุโท, “สภาพการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์อำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

๒.๕ กรอบแนวคิดในการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “ประสิทธิผลการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรมในอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี” นี้ เป็นการวิจัยแบบผสมผสาน (Mixed Research) ซึ่งมีวิธีการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) โดยใช้แบบสอบถาม (Questionnaire) เป็นเครื่องมือในการเก็บข้อมูล และมีวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้แบบสัมภาษณ์ (Interview) เป็นเครื่องมือในการเก็บข้อมูล โดยผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมาใช้เป็นแนวทางกำหนดกรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework) ซึ่งประกอบด้วย ตัวแปรต้น (Independent Variables) และตัวแปรตาม (Dependent Variables) ดังนี้

ตัวแปรต้น (Independent Variables) ประกอบด้วย ตัวแปรเชิงปริมาณ คือ ปัจจัยส่วนบุคคลของผู้ตอบแบบสอบถาม ได้แก่ สถานภาพ อายุ พรรษา วุฒิการศึกษาสามัญ วุฒิการศึกษานักธรรม และวุฒิการศึกษาเปรียญธรรม และตัวแปรเชิงคุณภาพ คือ ผลการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญจากการสุ่มแบบเจาะจง จำนวน ๗ รูป

ตัวแปรตาม (Dependent Variables) คือ ประสิทธิผลการจัดการเรียนการสอนพระปริยัติธรรมแผนกธรรม ในอำเภอจอมบึง จังหวัดราชบุรี รวม ๔ ด้าน ได้แก่ ๑) ด้านครูสอนพระปริยัติธรรมตามแนวคิดของ พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต)^{๑๘๙} ๒) ด้านกิจกรรมการเรียนการสอนตามแนวคิดของ วารีย์ ธีระจิตร^{๑๙๐} ๓) ด้านสื่อการเรียนการสอนตามแนวคิดของ กิตติมา ปรีดีติลล^{๑๙๑} และ ๔) ด้านอาคารสถานที่และสิ่งแวดล้อมตามแนวคิดของ สุชาติ โสมประยูร^{๑๙๒} ดังแสดงใน แผนภาพที่ ๒.๕

^{๑๘๙} พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต), ทิศทางการศึกษาไทย, หน้า ๑๘๙.

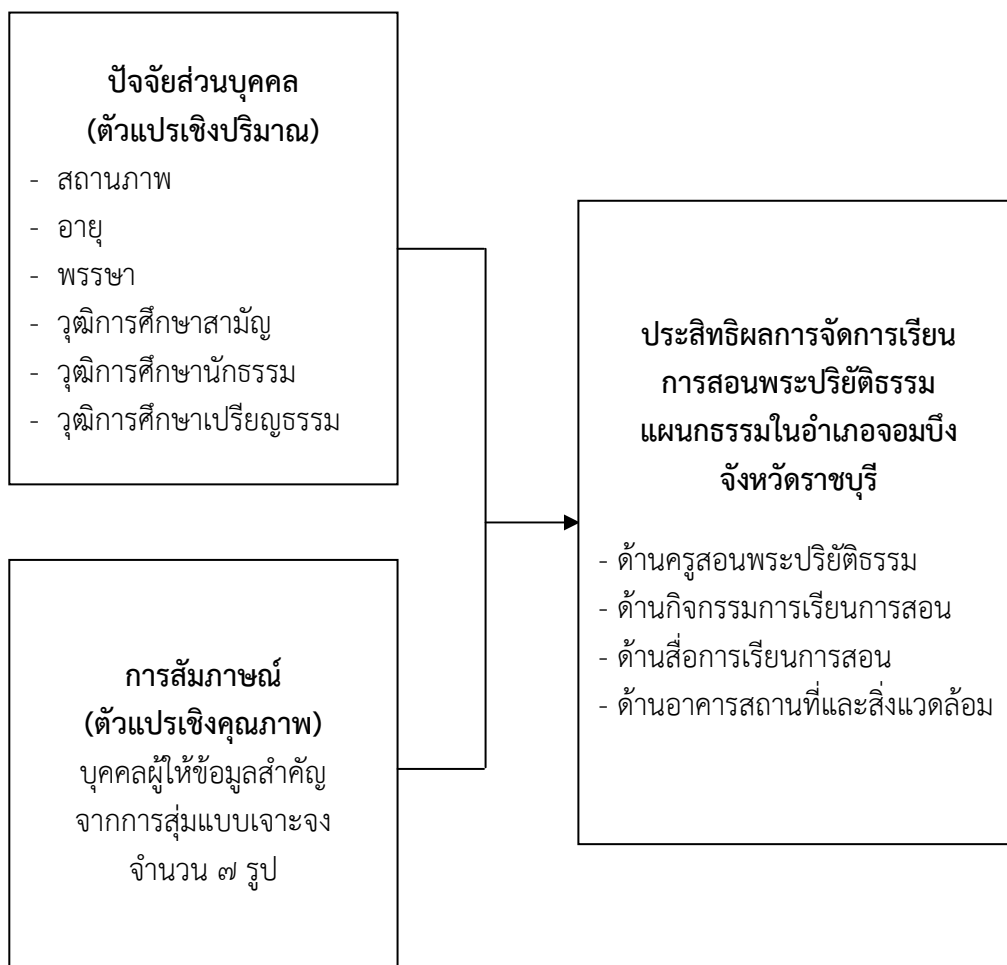
^{๑๙๐} วารีย์ ธีระจิตร, การพัฒนาการสอนสังคมศึกษาระดับประถมศึกษา, หน้า ๑๖๒.

^{๑๙๑} กิตติมา ปรีดีติลล, การบริหารและการนิเทศการศึกษาเบื้องต้น, หน้า ๒๕.

^{๑๙๒} สุชาติ โสมประยูร, การบริหารงานสุขศึกษาในโรงเรียน, หน้า ๓๒.

ตัวแปรต้น (Independent Variables)

ตัวแปรตาม (Dependent Variables)

แผนภาพที่ ๒.๕ กรอบแนวคิดในการวิจัย